

ЛЕЗГИ ХАЛКЪДИН МАХАР

Ктабдин сифте гаф кхъейди Гь.Гь. Гашаров я.

Ктаб туьклуьрайбур Гь.Гь. Гашаров ва А.М. Гъаниева я.

Дагучпедгиз, 1989

КЪИЛЕР

СИФТЕ ГАФ	4
Гъайванрикай махар	6
Къуърни аслан	6
Хъуьтлуьн тум яргъи я, гъанивни агакъда зун	7
Къве мирг	8
Шичан бике	9
Тапан къин къур жанавур	12
Куткунда гъатай жанавур	13
Девени, сикIни, жанавурни сев	15
Вахт тахъанмаз сив хкудай сикI	17
Суьгъуьрдин махар	18
Пад яру ич	18
КIеви ахвар	21
Рустам Зал	25
Ирид юкI алай пагъливан Магъамад	27
Кесибдин хва Къагъриман	38
КIватIаш	45
Ирид стха	47
Гъуьлуьн руш	50
Гъуьлуьн шив	56
Нехирбандин хва	64
Пуд руш	67
Бибихатун	69
Яшайишдин махар ва къаравилияр	72
Далалубегъли	72
Гъамбал	75
Кесиб кас	76
Пачагъ къабулай кесиб	77
КъепIина тур фекъи	79
Хурхур Агъмед	80
ЦIицIали	80
Пуд фекъи	82
Акьуллу данарбан	84
Лайихлу паб	89
Халуни хтул	94
Акьул ва бахт	97
Вафалу дустар	99
Ламра кIвачел акъвазна, инсанди ацукъна неда	101
Ядни герек жедай къван	101
Шкъакъ Пирим	101
Гъарам затIунин эхир гъам я	102
ГъикI хъайитIани рахада	102
Пул вахчу, заз гежзава	103
Малла Несрединан кIел	103

Инанмиш туштIа, гьисаба	103
Хатадай винел акьатда	103
Касбубадин бахт	104
Муьштерияр кIватIун патал	104
Сад - гьуцари, сад - дидеди	104
Кьел квачир як тIуьрла	104
Регьуь заманадиз хьурай	105
Бес вуна ваз гьисабар чидач лугьузвай хьи	105
Аллагьдикай хьелнава	105
Жуван вацI	105
Ламран чIал ламраз хьсан чир жеда	106
Ламрал акьахна, кал вилик кутуна, багьдиз	106
ЦIегьрез салам	106
Пакагьан вечрелай кьенин кака хьсан я	106
Хийир гьамиша садаз жеч хьи	106
Я йиф тахьуй, я югь	107
Азан	107
А чкадал циф алай	108
Фекьини чубан	108

СИФТЕ ГАФ

Халкъдин сивин яратмишунрихъ галаз гьар са кас аял члавалай таниш жезва. Жува-жува инсан яз къатлудай вахтунда сифте ван хъайи манияр, мисалар, мисклалар, махар уьмуьрдин ехирдалди инсандин риклелай бажагъат алатлин. Фолклордин эсеррин яргъи уьмуьр, шаксуз, абурун манадин деринвилихъ ва эдеби тагъсирлувилихъ галаз алакълу я.

Лезгийрихъни, дуьньядин амай халкъарихъ хъиз, несилрилай несилралди сиверай сивериз къевез яшамиш жезвай, хуралай туьклуьрнавай халкъдин сивин яранмишунар, яни фольклор ава. Ана пешепаярни алапехъер, ишеларни гъурбатдиз пулун гуьгъуьна фена кIвалахзавай ксарин манияр, мисаларни мисклалар, кинарни къаргъишар, хордин маниярни бендер, махарни къаравилияр гьалтзава.

Лезги халкъдин фольклордин хазинада къетен чка махари къунва. Абурай чаз виликан девирда халкъдин уьмуьр, яшайиш, шадвал ва перишанвал гуьзгуьдай хъиз аквазва. Махар гьам мана-метлебдин, гьамни туьклуьр хъунин жигъетдай фольклордин маса жанрайлилай чпин къетлен лишанралди чара жезва. Чеб гъайванрикай, суьгъуьрдин крарикай, яшайишдикай гуьрчегдиз туьклуьр хъанвай, акьул-несигъат гудай метлеб авай халкъдин сивин яратмишунриз махар лугъуда.

Махара халкъ адет яз пачагърал, ханрал, беглерал, фекъийрал, алверчийрал хъуьрезва, зегъметчи инсан жегънемрихъни женнетрихъ вагъ, анжах екуь дуьнядихъ инанмиш тIрди тестикъарзва.

Чпин мана-метлебдиз килигна, махар гъайванрикай туьклуьрнавайбуруз, суьгъуьрдинбурузни яшайишдинбурузни пайиз жеда.

Гъайванрикай теснифнавай махар халкъдин сивин яратмишунрин лап куьгъне жуьрейрик акатзава. Месела, “Девени, сикIни, жанавурни сев”, “Куткунда гъатай жанавур”, “Шичан бике”, “Къве мирг”, “Вахт тахъанмаз сив хкудай сикI” ва масабур къалуриз жеда.

И жуьредин махара къилин къагъриманар яз гъайванрини къушари иштиракзаватлани, чпин ихтилатралди, амалралди, гьерекатралди абур инсанриз гзаф ухшамиш я. Ikl, месела, гъайванрикай махара сикI амалдар касдин, жанавур къанихдан, сев къуватлу, амма темпел касдин, деве ахмакъдан, къуьр ажуздан къилихар кваз ганва.

Гъайванрикай теснифнавай махари вилик заманайрин инсанрин алакълуя, яшайишдин четин шартIар чириз куьмекда. И жуьредин махар, акунрай, инсанри жуьреба-жуьре вагъши гъайванар ва къушар гъилик хуьз егечIай вахтара арадал къевез башламишна.

Гъайванрикай махариз къарши яз суьгъуьрдинбур аламатдин ва ажайиб крар кваз туьклуьр хъанва. Месела, “Ирид юкI алай пагъливан Магъамад”, “Кесибдин хва Къагъриман”, “Ирид стха”, “Гъуьлуьн руш”, ва масабур риклел хкин. Абур аламатдин крар кваз туьклуьр хъунин сеbeb ам я хъи, суьгъуьрдин махар арадал атай девирра инсанар тIебиатдин къуватрилай аслу яз, чебни дар шартIара дуланмиш жезвай.

Иниз килигна инсанар бахтлу уьмуьрдихъ, тлебиатдив чпиз къуллугъ ийиз тунив тамарзу тIр. Винидихъ тIвар къур бязи суьгъуьрдин махарай аквазвайвал къегьал инсандилай алакь тIйидай гьич са карни авач: ам винел дуьньядилай кланик дуьньядиз евичIзава, мад винел хкаж хъижезва, гъуьлерилай регъятдиз хкадарзава, аждагъанрихъ, ирид къил авай девлерихъ, зулумкар пачагърихъ, кафтIар къарийрихъ галаз бягъсиниз екъечIзава ва къызгъин женгера абурал гъалиб жезва.

Суьгъуьрдин махарни къилин игитдиз (инал рикIел хкин “Кесибдин хва Къагъриман” махунай Къагъриманан суьрет) адет яз кияр балкланди, туьтуькъушра, сикIре ва маса гъайванри куьмек гузва. Себеб ам я ки, абур чеб клевай акъудай регъимлу касдиз чпин патайни вафалувал хъийизва.

Чеб халкъдин уьмуьрдиз лап мукъва тир яшайишдин махарани, суьгъуьрдинбура хъиз, зегъметчи инсан девлетлуйрилай гъар са рекъай вине авайди къалурнава. Гзаф вахтара яшайишдин махара къвезвай гъерекат классрин жемиятда къиле физва. Ина чал пачагъар, ханар, девлетлуяр ва абуруз акси яз лежберар, кесибар гьалтзава.

Пачагърин ва абурун гъилибанрин инсафсузвилер, халкъдин патай абуруз авай нефрет, дакланвал сатирадин махарани къаравилийра мадни дериндай ва хцидаказ ганва. Къаравилийрай аквазвайвал зегъметчи халкъди акъуллу келима, хъвер, зарафат фадлай ханарихъ, беглерихъ, савдагаррихъ, фекъийрихъ галаз дяве тухудай яракъдиз элкъуьрнавай. Кесиб касдин къатлунар, алакьунар, виклеговал, зегъметдал рикI хъун девлетлудан шкъакъвиллиз, инсафсузвиллиз, къанихвиллиз къарши яз ганва. Гъа са вахтунда къаравилийра жемят ахмакъ, темпел, мискьи, лагълагъчи, тапархъан ксарални хъуьрезва ва абуруз къарши яз кесибрин патал алай, са куьнихъайни кичле тушир, вичелай кар алакьдай Малла Нисреддинан, Квасадин, Касбубадин суьретар гузва.

Чпин хъуьруьнралди, зарафатралди абурин инсафсуз девлетлуяр, бегъемсуз фекъияр ва гъар са мердимаз кас беябурзава. Къаравилийрин къилин иштиракчи Малла Несредин гафунал хци, садалайни аслу тушир, виклеговал кас яз къалурнава. Малла Нисрединаз къаравилийра гьалтзавай Касбубадинни Квасадин суьретарни мукъва я.

Абурни къатлунар авай, рахунралди хци зегъметчийрин векилар яз ганва.

Яшайишдин махарай ва къаравилийрай чаз зегъметчи халкъдин уьмуьрдин жанлу шикилар, классдин арада авай барабарсузвилер тамамдиз аквазва. Абура халкъ зегъметчийрикай еке гъуьрметдивди раханва. Махарни гъахъвал, инсанвал, намуслувал тестикъарзава, инсафсузвал, гъахъсузвал, намердвал инкарзава.

Юкъван мектебдин аялриз ва хайи халкъдин фолклордал рикI алай ксариз теклифзавай махарин и кIватIал чеб фадлай басмадай акъатай ва гила лап къит хъанвай Агъалар Гъажийеван “Лезгийрин фольклор” (1941), Къияс Межидован “Гъуьлуьн шив” (1957), Назир Агъмедован “Лезгийрин махар” (1958) ва гъакIни Магъият Гъанийевадин “Лезги халкъдин махар” (1968), Айбике Гъанийевадин “Лезги халкъдин махар (1980), ктабрикай менфят къачуна, туькIуьрнавайди я.

Гъ. Гашаров

ГЪАЙВАНРИКАЙ МАХАР

Къуьрни аслан

Индистан уьлкведа хъсан векъ авай, инсанрикай хевлет са там авай къван. Ничхирри, кватI хъана, и тама чпин кьил хуьзвай. Са аслан абурун пачагъ тир, и асланди гъар са чIавуз, вичиз кIан хъайила, и ничхиррикай вичин хурук акатайдал гъурч ийиз, недай къван. Амма гъар гъурч ийидайла, и асланди гъайбатрикай кичIела, гъар садан рикI аватиз, ибуруз гъич секинвал жезвачир. Са юкъуз ибур вири санал кватI хъана, меслят авуна, сада-садаз лагъана: “Я стхаяр! И аслан чи пачагъ я къван адаз чакай вичиз кIаниди нез ихтияр ава. АкI хъайила чаз хъсан кар ам я хьи чна чи арада чип вегъез, гъар гъидан чип акъатайтIа, гъам чна нубатдалди асландиз хуьрек яз ракъурда; амайбуру асланди гъайбатдикай, кичIевилин хажалатдикай архайин яз, секинвилелди чпин кесибвалда”. И меслятдал ибур вири рази хъана; чпин къарар арзадалди кхъена, асландиз тамам гъурметдалди малумарна. Аслан и меслятдал гзаф рази хъана. Абуруз жаваб гана: “Зи метлеб анжах заз хуьрек хъун я, тахъайтIа куьн зи кесиб раятар вучиз инжитмишда”. Идалай гуьгъуьниз и ничхирри чпин арада чип вегъез хъана ва нин чип акъатайтIа, гъам асландиз хуьрек яз фидай къван.

Са хейлин вахт алатайла, къуьрен тIвар авай чип акъатна. И къуьре ничхирриз лагъана: “Я стхаяр, им чиди вуч алчахвал я, жува-жув жуван ихтIярдалди асланди сиве тун. Ша чна и асландиз са амал къан, ам чна чи винелай алудин”. Къуьре икI лагъайла, садбур идал хъуьрена, садбуру лагъана: “Я кьей хва, вун акъван рикI авай кас яни, вавай а куц гваз аслан хътин зурба пачагъдиз амал жедани?”. Ида лагъана: “Куьн тамаша, за асландиз вуч амал ийидатIа”. Пака юкъуз частунин хуьрекдиз къуьр фена кIанзавай, и къуьр вахтунда фенач. И кардикай асландиз гзаф хъел атана, са тIимил амай ида чпин арада авай икърар чIуриз, амма ида фикир авуна, лагъана хьи, “икI тадивилелди са икърар чIур авурдакай маса пачагъриз ван хъайитIа, абуру зун айибда”; асланди сабур абун.

Са вахтунда нисини жез-тежез къуьр асланди кьилив атана, гъилер хурал ецигна, асландиз адетдалди салам гана, пачагъдиз икрам авуна. Асланди идавай ничхиррин гъал жузуна. Ада лагъана: “Пачагъ вун сагърай, ничхиррин гъамиша хиз адетдалди захъ галаз ви частунин хуьрекдиз са маса къуьрни ракъурнай, амма са аслан дуьшуьш хъана чал, ада чавай жузуна: “Куьн гъиниз физвайбур я?”. “Чун пачагъдиз хуьрек яз физвайбур я”. Ада лагъана: “Вагъ, инал залай гъейри маса пачагъни авани. И мулк зиди я, гъич садахъни жуьрет жеч зи мулкуналлай раятриз кягъиз”. Ахпа сахъ галай къуьр къуна, вичиз тухвана, амма ада ваз лагъай пис гафар вахъай кичIевилляни регъувилляй завай ваз лугъуз жезвач”.

Къуьре икI лагъайла асланди чанди цIай къуна. Ида къуьрез лагъана: “Вавай ам заз къалуриз жедани?”. Къуьре жеда лагъана. И къуьре, вилик акатна, и аслан са яд авай дерин фурун тухвана, ада асландиз лагъана: дехънен заз а асландихъай гзаф кичIе хана, завай на зун ви хъуьчIуьк къун тавуртIа, и фурун сивел къвез жедач. ИкI лагъайла, асланди им вичин хъуьчIуьк къуна, фурун сивел тухвана. Им хъуьчIуьк кваз аслан фуруз килигайтIа, фура цикай идаз къуьр хъуьчIуьк кваз вичин суьрет акуна. Ида хиял авуна хьи, анай аквазвайди вичиз хуьрек яз къвезвай къуьр къачуна тухвай, къуьре лагъай аслан я. Ида вичин хъуьчIуьк квай къуьр са къерехдиз

гадарна, вичи-вич и фуруз вегьена. Вегьейла, ам фура цик акатна, кьена. Аслан кьейила, тама авай гьайванриз азадвал хьанай.

Хьутьлуьн тум ярги я, гьанивни агакьда зун

Гатфарин гуьзел йикъар тир. Таму, тара цуьк авунвай, яйлахарни гьар жуьредин цуьквери безетмишнавай. Хуьруьн рушари, сувуз фена цуьквер гьун ва цуькверин канбар авун кьетI авунвай.

Пакаман яр ягъайла, рушар авай хьсан парталар, келегъаяр алукина, тупарихъ, япарихъ тупалар, япагъанар акална, туьтуьна мержанар, кагърабаяр туна, дагъдиз екъечна. Къацу векъ алай тлулал къугъунар ийидай, манияр ядай вахтунда, рушариз, яргъал хьиз акъвазна, са сикI килигзавай. СикI акурла, рушарин кефияр ачух хана. Абуру вирида са сивяй: “Чан сикI халу, ша чаз са къуьл ая!” - лагъана, минетна. СикI рушарин патав атана, амма амалдарди садлагъана къуьлнач: “Квел виридал хьсан парталар ала; виридан тупарихъ тупалар, япарихъ япагъанар гала; куь виридан туьтуьна кагърабаяр, мержанар ава. Эгер за къуьл авуна кландатIа, куьне куь тупалар, япагъанар, кагърабаяр зав гице, куь ипекдин парталар зал алуки, куь келегъаяр зи кьилел алуки; зани, куьн хьиз безетмиш хьана, къуьл ийида”, - лагъана. Рушар сикIрен теклифдал рази хьана. Абуру чпин безекар сикIрен тумунихъ, кIвачерихъ” акална, келегъаяр сикIрен туьтуьна туна, кьилел алукина. Са руша вичин ипекдин архалух сикIрел алукина. Гила сикI гьич са гьайвандизни чир техжедай тегьерда безетмиш хьанвай. Рушарикай бязибуру сивяй макъам, бязибуруни кап яна. СикI къуьлиз майдандиз екъечна. Гзаф къуьлерна сикIре, гзаф уюнар акъудна сикIре, гзаф хьуьруьнар кутуна сикIре. Елкьуьрна юкьва тунвай сикIревай гьич сакIани катиз жезвачир. Эхирдай ада рушариз: “Куьне зун элкьуьрна къамир, нефес къачудай гел тур”, - лагъана. Рушари кьве патахъ ян ганмазди, сикI абурун арадай экъечна катна.

Гзаф шехьна рушар. Шехьуникай дад амачирди чир хьайила, абур пашмандиз чпин кIвалериз хтана. Безекар сикIрен тумунихъ акалай рушар чпин дидейри гатана.

Гьар жуьредин безекар, парталар алай сикIрел, тамукай фидайла, жанавур гьалтна: “Пагъ-гьо, къунши, вун чIагана, чIагана, пад жезва хьи! Хийир хьуй, гьуьлуьз фенваз тахьуй гьа!”

- Вагъ къунши, - лагъана сикIре, - гьеле гьуьлуьз фенвач зун. Вири и безекар заз Лекьер булахдин цикай жагъайбур я.

- ГьикI жагъана? Тадиз лагъ! Зани, фена, жуваз абур гьин!

- Им са акъван четин кIвалах туш. Тум булахдин цик кутуна, вуна вуч тIалабайтIа, гьам жагъида ваз. Анжах мукъвал-мукъвал жуваз кландай затIарин тIварар тикрар авуна кланда. Гъавурда гьатнани, жанавур стха!

- Гъавурда гьат тийидай са ахьтин кар авач ина. Амма икъван крар жеда лагъана завай фикирдиз гьиз жезвач.

- ГьикI фикирдиз гьиз жезвач. Накъ зал сев халу гьалтна.

Накъ няниз ам, зи меслятдиз килигна, булахдал фенвай. Къе пакамаз заз ам акуна. Хьсан чухваяр алай, юкьва гиммиш тахма гапур, къвалалай тапанчияр вегьенвай, кIвечелни хрумдин чекмеяр алай. Анжах, “са тIимил кIвачер чуйкъуьзва”, лугъуз,

шикаят ийизвай. Ваз мад а патахъ кIвачериз жедай чекмеяр садавайни цваз тежедайди чизва хьи!

- Я кас, къуй са тIмил дар хъурай! АлукайтIа чекмеяр ачух жедай затIар я. Валлагъ, сикI стха, зазни са чухвани са кIвачин къапар кIанзавай. Кагърабаяр, мержанар заз герек туш. Абур папариз, рушариз герек затIар я. Са гапурни, тапанчиярни, чухваяр, кIвачелни са чекмеяр хъанайтIа, дар хъайитIани зарар авач, зи гъалар хъсан жедай. Гъа и парталар авачиз завай хандин нуьквервилини къуллугъдални акъвазиз жезвач. Жувал са абур авачирвилилай завай хандиз са гафни лугъуз жезвач.

- Акл ятIа, жанавур стха, тади ая. Эгер хандиз нуьквер кIанзавайдакай севрез хабар хъайитIа, ви гъиляй къуллугъ акъатда, - лагъана сикIре тIмил къван плузаррик хъвер кваз.

Ахмакъ жанавурдин рикIелай амалдар сикIрез сагърай лугъунни алатна. Ам чIугуна булахдал фена. Югъ няни хъанвай. Аязди чIакъа-чIакъ къачуна тарар гудзавай. Яд гзаф къанвайтIани, жанавурди вичин тум булахдик кутуна. Ада ара-ара: "Чухваяр, гимиш къахма, гапур, тапанчияр!" - гафар тикрарзавай.

Са къадар вахт алатайла, жанавурди вичин тум юзурна. Назикдиз къунвай мурк чIакъ-чIакъ къачуна хъайила, адаз дугъриданни вичин тумунихъ гимиш къахма гапурни тапанчияр галкIизвай хъиз хъана. Жанавур кисна акъвазна. Пакамахъ экъ ахъа хъайила, жанавурдиз вичин тум цикай хкудиз кIан хъана - ам кIевиз муркади къунвай. Инихъ чIугвада жанавурди, анихъ чIугвада жанавурди, гъич сакIани тум муркIадикай хкудиз жедач. Эхирдай чара атIай жанавурди чIугуна-чIугуна вичин тум кIаняй акъудна ва вич алдатмишай сикIрен гуьгъуьниз чукурда. Тумакъ жанавур гзаф вахтунда амалдар сикIрехъ къекъвена, эхирдай адаз сикI вичин тIеквендин муькув гвай чеменлухдай жагъана. СикI акунмазди жанавур адахъ калтугна. СикI катна вичин тIеквендиз гъахъна. Ажугълу жанавурни адан гуьгъуьналлаз сикIрен тIеквердиз сухулмиш хъана, амма юкъвал къван тIеквендиз гъахъай жанавурдивай я вилик, я къулухъ хъфиз хъанач: тIеквенда акIанвай. Гъа и вахтунда сикI вичин магъарадин муькуь рекъяй къежел экъечна ва жанавурдин къулухъай ам нез башламишна. Чара атIай жанавурди сикIревай вич секин тун тIалаб авунатIани, сикI адан чалаз килигнач - ада ара датIана жанавурдик вичин хци сарар кутазвай.

- Къунши, - лагъана эхирдай чара атIай жанавурди, - нен вуна зун ийизва къван, ша, зи хуравай як неъ, гзаф хъуьтуьл ва ширин як я.

- Тади къачумир, къунши, хъуьтIуьн тум яргъи я, гъанивни агакъда зун, - лагъана, жаваб гана сикIре.

Къве мирг

Хъана къван, хъанач къван къве мирг. Уьленар квай тама гъуьрчехъанрин юкъва гъатай ибуруз фир-тефир чка чизмачир. Гъуьрчехъанар абур чан аламаз къаз алахънавай. Ингъе, цIайлапан хъиз катзавай миргер уьлендал гъалтна. Сифте хкадарай мирг уьлендиз аватна. Ам дерин уьленди микънатIисди хъиз, агъуз чIугвазвай. Муькуьда а патаз хкадарна.

- Азиз дуст, вакай са чара. Уьлендай экъечIиз куьмек це. Ви хъсанвал за рекъидалди рикIелай алуддач, - лагъана гъеле юкъвал къван уьленда акIана экъечIиз тежезвай мирги.

- Башуьсте, вуна талгъайтлани, зун куьмекдиз гъазур жезвай, - лагъана муькуь мирги, ахпа вичин гужлу, вагуьзел крчар юлдашдин крчарихъ галкIурна чIугуна. Мирг уьленда батмиш хьуникай къутармишна.

Гила абур къведни санал катзавай, амма вичин юлдаш къутармишай мирг са къадар вилик квай. Са тIимил мензилдиз катайла, ибурал мад са уьлен гьалтна. И сеферда юлдаш къарадай акъуддайла, гужа гъатай миргивай уьлендилай хкадариз хьанач, ам, аватна, уьленда акIана. Гъа и арада муькуь мирги уьленда акIанвай юлдашдин далудал кIвачер эцигна а патаз хкадарна.

- Я дуст, я дуст, вун гьиниз катзава, - куьмек це, - гъарайна акIанвай мирги.
 - Алат зи чандилай, куьмек гуз я зун ви арха туш, я мирес-вирес. Са карни алакь тийидай келлегуьз вун патал за ... Яргъай зверзавай гъурчехъанар акур миргивай вичин гаф тамамариз хьанач: ам тадиз катна. Вичиз далда къазвай къвалан кIаниз агакъиз мукьва хъайила, къулухъ элкьвена кIлигайла, адаз вичин юлдаш гъурчехъанри къунваз акуна. Ам абуру хуьз къурди тир.
 - Ихътин баладкай къил къакъудиз алакьай амалдар ва акьуллу зун дуьньяда виридалайни эхирдал къван амукьда. Кеф заз ихътин бахтар авай, - вичи-вичикди фикирна мирги.

Гъурчехъанривай мад вичиз фенд къурмишиз тежедайдак умудкьвай ам къвалан кIаняй къил хкажна гзаф такабурдиз килигзавай.

Мирг чпин хурукай хкатзавайди якъин чир хъайила, гъурчехъанди тфенгдин яргъи луьле туькIурна. Тфенг акъатна. Вили гуьлледи рикI кайи лавгъа мирг къилинпацар хъана, къараткенриз ярх хъана.

Шичан бике

Хъана къван, хьанач къван са къиф. Идахъ Шичан бике лугъудай са руш авай. Къуьзуь къифре гъамиша вичин рушаз: "Чан руш, кIваляй экъечIмир, Мастанан гъиле гъатайтIа, ада ви тефте цавуз акъудда, чан аламаз туькьуьнда", - лугъуз хъана. Рушаз дидеди и гафар вич къуьзуь хъанвайвиляй лугъузвай гафар хъиз авай. Гъа икI хейлин вахтар алатна. Шичан бикедикай тум яргъи, кIвачерал къакъан бегъем къиф хана. Анжах адаз гъеле дуьнядикай хабар авачир. Дидедихъай кичIела адавай гъеле тIуьквендай экъечIиз хъанвачир.

Йикъарикай са юкъуз диде герек тир зун-вун къачуз базардиз фена. Диде алатайла, Шичан бидекIз гзаф шад хъана: "Диде хкведалди фена дуьньяда вил элкьуьрда, жуваз са гъуьл аквада," - лагъана, ам туькIвендай екъечIна. Шичан бике дугъриданни агакънавай, гъуьлуьз фидай вахтнихъанвай, амма адаз низ финиф лазим ятIа, гъеле чизвачир.

ТIеквендай экъечIнамазди адаз тум хкажна акъвазнавай Алабаш акуна. Хаздин кIурт алай Шичан бике акурла, Алабаш вилер атIумна адаз килигна.

- Шичан бике, вун гьиниз физва? - лагъана хабар къуна ада.
 - Зун жуваз гъуьл акваз.
 - Вун заз ша ман!

- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес аваз хъайитла, къведа. Кици вичин тIиш цавуз хкажна, ахпа атIуз-атIуз гъарайна:

- Ам! Ам! Ам! Ам!

- Вув-в, вуч рикIиз къайи сес авай гъайван я вун. Завай вун хътинбуруз гъуьлуьз физ жедач, - лагъана Шичан бикедиз элячIна физ кланзавайла, кициз мад са вуч ятIа лугъуз кланзавай.

Амма Шичан бикеди адан гаф атIана:

- Вунни къий ви сесни, вун квай къайи месни! - лагъана.

Шичан бике къекъвез ратIарал акъатна. Ина жавгъа яру газар хъиз хъанвай klek акъвазнавай. Шичан бике акурла, ада "Къу-къу-къу! авуна, вич алайдакай хабар гана. Ахпа чулав хаздин клурт алай бикедивай ада: "Шичан бике, вун гъиниз физва?" - лагъана, хабар къуна.

- Зун жуваз са гъуьл акваз физва, - жаваб гана къифре.

- Вун заз ша ман!

- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес хъайитла, къведа.

Клекре вичин лувар юзурна, ахпа гардан хкажна, авайкъуват эцигна, гъарайна:

- Уь-уь-уь-уьуьуь!

Уь-уь ягъайдалай къулухъ ам чилиз килигна. Клекрез, вичин сес галукъайла, чил хъиткъиндай хъиз хъанай.

Шичан бикедиз klekрен ван бегенмиш хъанач. Адаз чукъьни тавуна хъфиз клан хъайила, "гъикI хъана, бегенмиш хъанани, хъсан сес авани зах!" - лагъана, klekре хабар къуна.

Шичан бикедиз klekрехъ галаз рахазни клан хъанач. Ада:

- Вунни къий ви сесни, вун квай къайи месни! - лагъана. Шичан бике гила вичин къил алатай патахъ физвай. Садлагъана адаз къарада ацукънавай эйбежер са гъайван акуна. Им амиш тир. Чулав хаздин клурт алай къиф акунмазди, амишди вичи-вичин къил хкажна:

- Шичан бике, вун гъиниз физва? - лагъана, хабар къуна.

- Зун жуваз гъуьл акваз, - жаваб гана къифре.

- Вун заз ша ман!

Шичан бикеди адаз гъич жавабни ганач. Михъиз къарадай ктад хъанвай адаз вуч жаваб гуда къван! Идалай алава экъисай еке вилерни, чарх янавай зурба крчарни адаз хуш хъанвачир.

"Идани, вичивай хъайитла, исятда вичиз атун теклиф ийизва. Вунни къий ви сесни, вун квай къацIай месни!" - гафар вичи-вичик тикрар авуна хъфидайла, адан рикIел гъамиша вичин дидеди лугъудай "жува-жув вагъши Мастанакай хуьх, ам къифериз

инсаф ийидайди туш!” - гафар хтана. Шичан бикедиз гамиш гъа и вагъши гъайван тир Мастан хъиз хъана. Ам тадиз адахъай катна.

Са къадар мензилдиз фейидлай гуьгъуьниз Шичан бикедал руквада къатадзавай лам гьалтна. Ам михъиз руквадай хъанвай. Гъар са кам къачурла, адакай са рипе руг къвахъзавай. Хаздин къурт алай Шичан бике акурла, ам вичикай руг къвадар тийиз алахъна. Ахпа ада:

- Шичан бике, вун гъиниз физва? - лагъана, адавай хабар къуна.
- Зун жуваз гъуьл акваз физва.
- Вун заз ша ман!
- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес аваз хъайитла, къведа.

Ламра къулухъ къвачер къевиз руквада аклурна, япар хкажна, гъарайна:

- И-а! И-а! И-а!

Ламран эйбежер сес галукъайла, Шичан бикедиз кичле хъана. Тади кваз:

- Вунни къий, ви сесни, вун квай чиркин месни! - лагъана, ам вичин тлеквен галай патахъ катна.

Тлеквендиз мукъва хъайила, Шичан бикедал Мастан гьалтна. Ам къуд къвачни цавуз хкажна, ракъиник ксанвай. ЦаругъвергъветI къифрен ван галукъайла, тадиз уях хъана. Гила ам, вилер экъисна, Шичан бикедиз килигзавай. Шичан бикедизни ЦаругъвергъветI бегенмиш хъана. Адал зулар- зулар хъанвай хаздин къурт алай.

- Гъуьлуьз фейитла, - лагъана Шичан бикеди вичи-вичик, зун гъа ихъиндаз фида. Аквар гъаларай девлетлу, тIвар- ван авай беглерикай я. Къиф гъа и хиялрик кумаз, Мастана адавай хабар къуна:

- Шичан бике, вун гъиниз физва?
- Зун жуваз гъуьл акваз.
- Вун заз ша ман!
- Са мани лагъ, эгер сес ширинди хъайитла, къведа.

Мастана эвел вичин плузаррилай мез элягъна, ахпа яваш сесиналди: “Мяу! Мяу! Мяу!” - авуна.

- Пагъ, - лагъана Шичан бикеди, - вуч ширин сес авай гъайван я. Ваз тефейла, зун низ фида къван! Зунни вун юлдашар, гъамишалиг сирдашар!” - лагъана, къифрез Мастанан патав физ къанзавай арада адан япухъ къуьзуь къифрен гъалаба квай ван галукъна.

- Гъиниз физва, ахмакъ. Тадиз тлеквендиз кат! Ам Мастан я. Ада ви тефте цавуз акъудда.

Дидедин гъалаба квай ван галукъайла, Шичан бике тадиз тлеквендиз гъахъ хъувуна.

- Гъайиф, - лагъана вичи-вичик Мастана, Шичан бике тлеквендиз гъахъ хъувурла, - манияр лугъуз адахъ галаз уюнар акъудун зи квез герек тир! Халкъариз ван хъайитла, вирида зал хъуьруьнар ийида: заз Шичан бикеди алдатмишай Мастан лугъуда, акI хъайила, жуван сир жуван рикле хвейитла, хъсан я.

Гъа икI, Шичан бике Мастанан саракай хкатна.

Тапан къин къур жанавур

Чубанди хипер калай дагъдиз хутахдайла, бицIи хеб Келишни къуьзуь кицI Ругъва кала ятахдал тада къван. Ялгъуз кала амукъай Келишни Ругъва клеви дустар жеда.

Ругъва ятахрал мукъаят жедай. Келиш, пакамахъ физ, чIура векъ нез, яд хъваз, нязиз Ругъвадин патав къаткиз хъана. Са юкъуз Келиша векъ незвайла, са сикIре, атана, лугъуда къван:

- Агъу, хийир хъуй, вуч жуьрэт авуна зи чIур незва, ахмакъ? - Им зи чубандин чIур я, - лагъана Келиша.

- Пака за зи шагъид Жанавур гъида. Эгер и чIур куьди я лугъудай шагъид квехъ аватIа, куьнени гъваш.

Жанавур лагъай ван хъайи Келиш михъиз къурана, сугъулхъана, Ругъвадин патав хтана. Ругъвади хабар къуна: "Вун вуч сефил хъанва, дуст, ваз чин чIурайди авани, тахъайтIа ви кефи хайи кас-мас авани?"

Келиша СикIре вичиз тади гайидакай, пака чIур къакъудиз вичин шагъид Жанавурни галаз къведайдакай лагъана.

- Ваз кичле жемир, - лагъана Ругъвади. - Абурун дуван за аквада.

Абур къведни ксуда.

Пака экв хъанмазни, Ругъва Келишни галаз, гъамиша чпин чубанди цIай хъийидай къулан патав фида. Къула авай руьхъвер инихъ-анихъ авуна, са легъв туькIурда. И лекъве Ругъва гъахъда. "Гила зи винел векъ-къал эцига, гъич тахъайтIа, атанмазни абуруз зун такурай, - лагъана Ругъвади Келишаз. - Жув чIуруз векъ нез алад. Абур атайла, лагъ хъи, зи шагъидар дагъдиз хъфенва. Захъ авайди чубандин пIир я. За гъа пIирел къин къада. СикIре къин къуртIа, чIур гъаданди жеда".

Келиша Ругъвадин винел къуру векьер-къалар вегъена, таквадайвал авуна, вич ятахдин вилик векъ нез экъечна. Са вахт хъана-тахъана, СикIни Жанавур атана акъатда.

- Я ахмакъ, - лагъана Жанавурди Келишаз. - Вуна и СикIрен чил вучиз къакъудзава? Гъинва и чил вид тирвилин гъакъиндай вахъ авай шагъид?

- Захъ шагъид авач, зи шагъидар вири дагълариз хъфенва, Жанавур агъа, - лугъуда Келиша, - захъ халис чубандин пIир ава. Чун фида а пIирел. Эгер СикIре къин къуртIа, и чил гъа СикIренди жеда. ТуштIа, за къин къада, чил зи чубандинди тирди. - ЭкъечI вилик! - буйругъна Жанавурди. - Чаз гъа ви пIир къалура къван.

Келиша СикIни Жанавур пIирен патав тухуда ва СикIрез къин къун теклифда.

СикI гзаф дикъетдивди пIирез килигна. Адак хата квайди къатIана.

- Завай Суьлейман-Небидин и мулк зиди я лагъана, кьин кьаз жедач. - СикI пиревай кьерех жеда.

СикIре кьин кьун тавурла, хъел атана, Жанавур вилик жеда:

- За кьада сикIрен паталай кьин, - лагъана, Жанавур пирел гьалтда. - Зи вилер ахъай авурдалай инихъ и чIур гъа и СикIрен бубайрин мулк я, - лагъана, Келишаз вилер экъисизни агакьнавачир, садлагъана Ругъва Жанавурдин туьтуьник ккIида. Жанавурди гьикъван къатаднатIани Ругъвади ам мад ахъайнач. Жанавурдин нефес дар хъана, ада эхиримжи сефер кIвачер гвягъиз башламишна.

- Тапан кьин кьурдан кьилел къведайди гъа им я ман, - лагъана, СикIре вичин кьил баштанна.

И дуьшуьш хъайидалай кьулухъ, Келишанни Ругъвадин патав хкведай я амалдар сикIер, я къаних жанавурар амач лугъуда.

Куткунда гъатай жанавур

Хъана кьван, хъанач кьван са сикI. И сикрехъ пуд бала авай. Писид кулар хътин тумар галай, гъвечи вилер авай абур чпин дидедиз гзаф кIандай. СикIре, йиф-югъ тамарани дагълара къекъез, гъурч ийиз, вичин балайриз тIуьн гъидай; балайрини, дидеди гъайи верч, фере нез, магъарада ацукъна, чпиз кьугъунар ийидай. СикIрен магъара са вичелай гъейри маса садазни чидачир. Гъар сеферда сикI гъурчез фидайла, ада вичин балайриз, - "Къецихъ экъечIмир, жанавурдин гъиле гъатайтIа, ада куь тефте цавуз акъудда", - лугъудай.

Йикъарикай са юкъуз сикI гъурчез экъечIна. Дидеди накъ гъайи кьве фере тIуьна, кефияр кьумбар хъайи шарагри дуьнья гъихътин затI ятIа килигун кьетI авуна - магъарадин сивел экъечIна. Кьуд патаз килигайдалай гуьгъуьниз, абур магъарадин вилик кьугъунар ийиз эгечIна. Чими гъавади кефияр ахъа авур балайрин рикIелай дидедин тапшуругъ алатна - абуроз дуьньяда жанавур авайдакай хабарни амачир. Гъа и вахтунда валарин кььлухъ гишин жанавур чуьнуьх хъанвай кьван. СикIрен балаяр акурла, жанавурдин кефияр куьк хъана. Ада мад фикирар- хиялар хъувунач: вил-вилик хкIадалди, сикIрен пуд баладинни тифтиф цавуз акъудна.

Югъ няни жедайла хъиз, сикI хтана ахкъатна. Адав хъипи цIакулар алай пуд верч гвай. Магъарадин сивел вичин балайрин тумун къатIар, кIвачин тапасар акурла, адан рикI аватна. Яраб зи балайрин кьилел мусибат атана жал? - лагъана, ада тадиз магъарадиз чукурна. КилигайтIа, магъарада балаяр амач. Гзаф шехъна сикI вичин балайрихъ. Эхирдай ада вичиз ихътин мусибат авурди вуж ятIа чирун ва адалай кьисас къахчун кьетI авуна.

Магъарадай экъечIлай сикIре кьуд патохъ ни акалзавай - адаз жанавурдин ни къезвай. Ахпа адаз жанавурдин кIвачин гелер акуна: ибур сикIрез вичиз чидай са тапас квачир жанавурдин кIвачин гелер тир. И гелер акурла, сикI мадни кIевиз шехъна. Гила адаз вичин балаяр жанавурди тIуьрди якъин хъанвай.

Ажугъламиш хъанвай сикI са шумуд юкъуз жанавурдин магъарадихъ къекъвена, эхирдай адаз и магъара жагъана. Им къакъан са дагъардин мукъув гвай.

Жанавурдин магъарадин патав гвай къакъан са къаядал акъвазна, сикIре цIвелин тIваларикай куткун храз эгечIна. Яргъай хъиз жанавур пайда хъайила, сикIре вичиз ам акван тийизвайдай къуна:

- ХупI четин заманаяр хъанвачни, я верч жагъизмач, я klek. Виридалайни хъсанди куткунар храз, абур маса гуз, а пулдихъ жуваз верчер къачун я, - лагъана сикIре. И гафар ван хъайи жанавур сикIрен патав атана. Салам- каламдилай къулухъ, жанавурди: "ГъикI хъана, къунши, вуч кар-кеспидик ква, хийир хъуй!" - лагъана, хабар къуна. СикIрез гзаф хъел авай, эгер къуват акакънайтIа, ада жанавур патар-патар ийидай, амма вилер экъисна килигзавай жанавур акурла, кичIевилей сикIревай сивей артухан са гафни акъудиз хъанач.

- Авач, къунши, - лагъана сикIре, жуваз куткунар хразва. Гзаф хъсан пеше я. Маса гана, пулдихъ верчер къачуртIани жеда: kIандатIа хуъруъз фена ферейрихъ галаз дегишара, лагъана, валарин kIаник эцигнавай верч жанавурдин вилик гъана эцигна: "Заз, къунши, ихътин затIарикай дарвал авач, ацукъна неъ. Гъилевай куткун куътягъна, чна имни верчерихъ дегишарда", - лагъана.

- Дуъз лагъ, гъинай атайди я? - хабар къуна жанавурди.

- Зи уьмуърда за таб авурди туш. Гила, къунши, ваз таб- гъиле авун заз гъич кутугнавач. Верч куткун гана къачурди я.

- УстIар я вун, гъиллебаз, тапарар ийидай.

- За ваз лагъана хъи, са мискъални таб квач. За куткунар хразва. Лежберри абур верчерихъ, kleкерихъ, ферейрихъ маса къачузва. Сеняткардин kIвале ихътин затIар гъич са вахтундани кими жедач. Ваз и кеспи чидайтIа, са рахунни алачиз, вавайни ви куткунар гьерерихъ, лапагрихъ дегишариз жедай.

- Къунши, ваз минет хъуй, зазни и кеспи чира. Гъикъван гишилани мекъила, дагъларани тамара гъатда зун. Гила къуъзуъни хъанва. KIвале ацукъна, жуван зегъметдал дуланмиш хъайитIа, гъелбетда, хъсан я, лагъана, жанавурди сикIревай вичиз куткунар храз чирун тавакъу авуна.

- Башуъсте, къунши, - лагъана сикIре рикIе кичIевал аваз. Ваз гьер гъатайтIа, зални адан kIвач-къил гъалт тавуна тач. Са гъал дуланмиш жеда чун. Эгер рази ятIа, мад акъвазун герек туш. Ша, тамуз фин, тIвалар гъазурна kIанда.

СикIрени жанавурди куткунар хуруникай, и кеспидикай авай хийирдикай суъгъбетар ийиз-ийиз, тамуз фена, тIвалар атIана хкана. Ахпа сикIре са чIехи куткун храз башламишна. Хейлин вахтунда храна ада, амма гъамиша, далу элкъуъриз, вичи гъикI хразватIа, ам жанавурдиз къалур тийиз хъана. Эхир жанавурдай агъ акъатна.

- Я къунши, вуна, эхир, заз са затIни къалурзавач. Мад икI устIарвал чириз жедач гъа! - лагъана.

- Заз, къунши, вун икъван къатлунар авачир гъайван тирди чизвачир. Эгер хъсандиз акуна kIандатIа, куткундиз гъахъ. Гъанай ваз вири аквада лагъана, сикIре адаз меслят къалурна.

Жанавурди къуншидин меслят хъсанди яз гысабна. Ам, гъасятда хкадарна, куткундиз эвична ва гъанай сикIре гьикI куткун хразватIа, гъадаз килигиз хъана. Куткун къвердавай хкаж жезвай, сивни шуькIуь хъанвай. И гьал акур жанавурдик къалабулук акатна.

- Къунши, зун инай экъечI гьикI хъийида, - лагъана, хабар къуна.
- КичIе жемир, къунши, куткундин вини къил за гьикI хразватIа, гъадаз килиг; им виридалайни четин кIвалах я. Вун экъечIун патал за раklar ахъайда, лагъана, сикIре тадиз куткундин сив къун хъувуна. Жанавур ина вилер экъисна сикIрез килигиз ацукънавай.
- Тадиз раk акъая! - гъарайна жанавурди, вичин кар кIеве гъатнавайди акурла. Заз лап хъсандиз куткунар храз чир хъанва.
Жанавурдивай мад куткундай экъечIиз тежедайди чир хъайила, сикIре вичин вилик къве кIвач хкажна, къуьлна. Ахпа ада: “Гъа рехи вак, ракъара гъатнани! Зи балаяр недайла гьикI тир! Гила заз къейитIани къайгъу авач. За валай зи къисас къахчуна! Заз вуч кIандатIа, гъа жаза гуда за ваз. Жуван эхиримжи гаф хълагъ, залум”, - лагъана.

- СикI стха, азад хъия зун. Вак къа тавун за вири жанавуррал тапшурмишда, чан сикI стха, регъим ая! - минетна ада язукъ къведай ванцелди.
- Ваъ, рехи залум, мад ваз экуь дуьня ахквадач. Вун къаних залум я. Куткундай экъечIайла, ви рикIелай вири алатда. Мадни вакай хъжедайди жанавур я. За вун чубанрин гъиле твада, чпиз вуч кIандатIа, гъам авурай лагъана, сикI чубанрин патав фена ва ада куткунда гъатнавай жанавурдикай абуруз хабар гана. Ажугълу чубанри къене жанавур авай куткун рагалай агъуз гадарна.

Девени, сикIни, жанавурни сев

Хъана къван, хъанач къван са деве. Йикъарикай са юкъуз и деве къил хуьз калуз физвайла, адал са сикI гьалтна.

И сикIре адавай жузуна:

- Я стха деве, вун гъиниз физва?
- Калуз, къил хуьз, - лагъана деведи.
- Зунни ваз юлдаш хъуй.
- Хъуй ман, стха.

И сикI деведин кIула акъахна, къведни фена. Са къадар рекъиз фейила, ибурал гьалтда са жанавур. Жанавурди ибурувай жузада:

- Куьн гъиниз физва?
- Чун къил хуьз калуз физва.
- Зунни квез юлдаш, - лагъана жанавурди.

Жанавурни деведин кIула акъахна. Са арадилай ибурал гьалтда са сев. И севрени ибурувай жузуна:

- Я стхаяр, куьн гъиниз физва?

- Чун калуз кьил хуьз физва.
- Зунни квез юлдаш.
- Хьуй ман, стха, - лагъана ибуру. И севни деведин клула акъахна.

Чуьл атлуз, мензил атлуз, дере атлуз, тепе атлуз фена ибур, агакьна калуз. Ина ибур са хелвет дерада яшамиш жез ацукьна.

Атана, кьуьд мукьвал хъана. Ибуруз недай затI жагъун хъувунач. СикIре жанавурдизни севрез лагъана:

- Ша чна и деве тукIван.
- Яъ, вун дели хъанвани, вуч я? - лагъана севрени жанавурди. Чавай акъван еке деве тукIваз жедани?
- Куьне заз куьмек авуртIа, адан кар за аквада.

Севни жанавур рази хъана.

Са йифиз ибур вири ацукьнавайла, сикIре деведиз лагъана:

- Я стха деве, кьуьд атана чи ракларихъ акъвазнава, чуьллера мад векъни амач, ваз хъуьтлуьз недай алафарни, я мухни авач. ИкI килигиз акъвазуналди кар тукIлуьдач, вуна гиламаз жуван къайгъу авуна кIанда. ЦIинин кьуьдни гзаф кIеви жеда лугъуз, хабарар ава.

- Я стха, зунни мягътел хъанва, зазни чидач, за вуч ийидатIа, - лагъана деведи.
- За са кар фикирна, чидач ман, вун рази жедатIа?
- Лагъ кван, вуна вуч кар фикирнаватIа.
- За фикир авунвайди ам я хьи, чна вун гатун мухахъ тукIван, гьам вун цIинин хъуьтлуьн азиятдикайни хкатда, гьам ваз къведай хъуьтлуьз недай мухни жеда.
- Лап хъсан фикир я, стха, - лагъана деведи.

Пака югъ хъайила, деве ярх хъана къаткана. Севрени, жанавурдини сикIре ам тукIуна, алажна, якIар кукIварна. Ахпа жанавурди сикIрезни севрез лагъана:

- Куьне фена ратар, руфунар, лекьер, тухулар чуьхвена хкваш.

Булахдал тухвана, и затIар чуьхуьдайла, сикIре лагъана:

- Я кьей стха, сев, ша чна ибурукай са тIимил нен.

Севре лагъана:

- Ибур жанавурди гьисабнава, ибурукай кими хъайила, чна вуч жаваб гуда?

СикIре лагъана:

- Жанавурди вавай жузурла, вун заз килиг, адаз жаваб загуда.

Ибуру рикIни са тIимил ратар тлуьна. КIвализ хтайла, жанавур килигайтIа, рикI амач.

- Инавай рикI гынава?
- РикI авайтIа, ада вич тукIваз тадайти? - лагыана сикIре.

Жанавурди ратар гысабна - ратарикайти кими хьанвай.

- Ратар гыкI хьана? - лагыана жанавурди. Ада икI лагайла, сев элкьвена сикIрез килигна.
- Туьн вичи авурла, заз килигда, гьа! - лагыана сикIре.

Жанавур севрел тепилмиш хьана, сев катна. Сев кат, жанавур галтуг. И чавуз сикIре иналлай якIар вири вичин тIеквендиз чIугуна.

Са вахтунда жанавур хтана килигайтIа, чпи тукIур деведин якIар амач.

- ЯкIар гыкI хьана? - лагыана, жанавурди хабар кьуна.
- Вучтин якIар? - лагыана сикIре.
- Я кьей хва, чна ина деве тукIуначирни?
- Деве вучтинди я, вун ахварай рахазвани, вуча? - лагыана сикIре.

Жанавурдиз хьел атана, ам сикрехъ галтугна. СикI катна, вичин тIеквендиз хьфена. Идан гуьгьуналлаз жанавурни тIеквендиз гьахьна, ам тIеквенда акIана. Жанавур гзаф алахъна, мад адавай инай экъечIиз хьанач. СикIрез экъечIдай маса рехъ авай кьван. Им гьанай экъечIна, атана кьулухъай, ида жанавур нез башламишна. Жанавурди жузуна:

- Вуна вучзава?
- Хейлин вахт тир як жагъун тавуна, якIухъ вил хьанвай зи, гьахьняй са тIимил як незва за, - лагыана сикIре.

Жанавурди лагыана:

- Зи вилерив хьсан пияр гва, ша, виликай негъ.

СикIре лагыана:

- Вуна хажалат чIугвамир, гьанивни агакьда зун: хьуьтIуьн тум гьеле яргьи я.

Вахт тахьанмаз сив хкудай сикI

Хьана кьван, хьанач кьван са сикI. Вичиз недай са затI жагъуриз, сикI гзаф къекьвена. Эхирни адаз гьуьрчехъанди ракъарал эцигнавай са тике як аквада. Гишин сикIрез як нез кIан жеда, ам як эцигнавай ракъарив мукьва жеда, амма амалдар сикIре ина гьуьрчехъандин амал авайди гьисс ийида. Ам хиялар ийиз акъвазнавай арада, иниз атана са жанавур акъатда. Ада сикIревай жузада: "ГьикI хьана, кьунши, вуч хиялдик ква?" Ахмакъ жанавурдин ван галукъайла, хвеша хьайи сикIре адаз лугьуда: "И мусурманвални са пеше туш, пакамалай гишин ацукьнава, гьанал алай як нез жезвач".

- Гынава як, я къунши, вун ахварай рахазваз тахъуй гъа,- лугъуда жанавурди сикIрез.

- Ангъе як, вавни сив гваз тахъуй гъа, жанавур стха, - лагъана, сикIре жанавурдиз ракъарал гъурчехъанди эцигнавай як къалурда.

Гишин жанавур, къулухъ элкъвез сикIрез килигиз, як нез фида. Ада и арада: “Вун сив къуна ацукъ, псидкул хътин тум галай сикI стха, чун сив гвайбур туш, чна чи гъиле гъатайди къутармишдач”, - лугъуз, вичи-вичик фикирзавай.

Хкадарна вичи-вич якIал вегъей жанавур гъасятда ракъара гъатда; якIун тике лагъайтIа, къудгъунна са патахъ аватда. Гишин сикIрез гъасятда як нез kIан хана, амма адан рикIел жанавурдиз вичив сив гва лагъайди хтана, ам са тIимил вахтунда акъвазна. Къакъан дагъдикай нур гузвай варз пайда хъана. Дуъаяр авурдалай къулухъ, сикIре як нез башламишна ва ада жанавурдиз: “Гила сувар югъ атана мукъув хъанва, сив хкудайтIани жеда”, - лугъуда.

И гафар ван хъайила, ракъара гъатнавай жанавурди сикIревай жузада: “Бес чи сувар мус жеда, сикI стха?”

Куъ сувар, - лугъуда сикIре, - ракъарин иеси атайла, жеда. Вуна и кардал гъич шак гъимир!

СУЪГЪУЪРДИН МАХАР

Пад яру ич

Хъана къван, хъанач къван Дагълар тIвар алай са жегъил. Ам чубан тир. Дагълар гъяркъуъ къуънерин, шумал буйдин акъуллу итим тир. Дагъларан папан тIвар Цуъквер тир. Ам гзаф гуърчегди хъиз, акъуллудини тир.

Дагълар хъиз Цуъкверни гъвечIи чIавалай етим хъана. Абур ирид йис идалай вилик эвленмиш хъайибур тиртIани, абурухъ аял авачир. ГъвечIи хзандихъ авай дертни гъа им тир.

Абур чпиз велед хъун патал гзаф пIирерал фена, лукъманрин сурарилай элкъвена, гъуцариз къурбандар хиве къуна. Амма, йисар са-сад къвез алатнатIани, абуруз аял къисмет жезвачир.

Дагълар даим арандинни дагъдин рекъера жезвай. Ам кар алакьдай игит чубан тир. Цуъквера вичин йикъар ярдикайни гъуцари тагузвай баладикай манияр лугъуналди акъудзавай:

**Вужар ятIа дуъньядал,
Баладин дерт такурбур,
Вужар ятIа бахтунин
Гъед вилелди акурбур?**

И манидал гъуълуънни папан гзаф рикI алайди тир. Мани лугъуз, Цуъквера вичин хайи гуъгъуълдиз теселли гудай. Йикъарикай са юкъуз нянихъ Дагъларни Цуъквер

чпин кесиб суфрадихъ ацукънавай. И вахтунда квалин раklar гатадай ван атана. Дагълар тадиз къецел экъечна.

- Вуж я раklar гатазвайди?
- Гъуцарин мугъман я. Югъ мичи хъанва, илифдай чкадихъ къекъвезва зун!

Дагълара тадиз раkъар ахъайна. Рекъин мугъман ада квализ галаз хтана, папани гъульу ачух чиналди хваш-беш авуна.

- Гъуцарин мугъмандиз чи квал кърбанд я, ша, буюр хъуьтуьл чкадал ацукъа, - лагъана иесийри мугъман квалин вини кылиз акъудна ва суфрадихъ ацукъарна.

Рекъин мугъман, жив хтин лацу чуру квай, лап кьуьзуь са итим тир. Адан вилер акьуллубур тир, чинани камаллувилин нур авай.

Фу тлуьна куьтягъайдалай кьулухъ кьуьзуь итимди вичин хучардай чуьнгуьр акъудна. Ада хъуьтуьл са гъава яна ва мани лугъуз башламишна:

**Вужар ятла дуьньядин
Уьклуь-цуру такурбур,
Вужар ятла бахтунин
Гъед вилелди акурбур?**

И мандихъ яб акалай Дагъларани Цуькверан рикляй хажалатдин агъ акъатна, мандин эхиримжи бендина мугъманди вичин твар кьуна. Ам лезгийрин твар-ван авай Касбуба тир кван!

Касбубади хучардин хилай са пад яру ич акъудна, Дагъларав вугана.

- И ич, - лагъана ада, - квез чидай ичерикай туш. Ам, юкьвай пайна, кведани неъ, вахт тамам хъайила, квез гъуцари велед къисмет ийида. Эгер куь къисметдиз гада акъатайтла, адал Шарвили, руш акъатайтла, Сувар твар эциг! Руш хъайитла, за рушаз экверикай гамар хразни бахтлувиликай манияр лугъуз, гада хъайитла, пагъливанвал ийиз чирда!

Пабни гъуьл кьуьзуь ашукъдиз вуч лугъудатла, чпин разивал адаз гьикл малумардатла фикир ийиз акъвазнавай. Абуру са вил гъиле авай пад яру ичиниз яна, кыл винизна, амма кьуьзуь ашукъ ахкунач. Гъуьлни паб и кардал гзаф мягътел хъана. На лугъуди, абуруз акурди ахвар тир.

Махара вахтар фад алатда. Дагъларани Цуьквера кьуьзуь ашукъди гайи са пад яру ич тлуьрдалай кьулухъ клуьд варзни, клуьд югъни, клуьд декъикъа алатна. Цуьквераз хва хъана.

“Я паб, аял алааматдинди я! Аял туш, ам лап итим я! Гиламаз пагъливандиз ухшар я! Ида чи кылел са бала гъуьн тавуртла хъсан я! Садра адан ванцихъ яб акала! На лугъуди, вад йисан бугъади гъарайзава!”

Дагълара тадиз къунши хуърериз итимар ракъурзавай. Адаз вичин кIвалеле хъанвай и шадвилик вирибур шерик хъунухъ кланзавай!

Нянихъ Дагъларан гъвечли кIвалин гъаятар гъарнихъай атанвай мугъманрай ацланвай. Им халис мехъериз ухшар авай са межлис тир. Ина зуърне-далдамни авай, къулер, манияр лугъунар ва тлуънарни авай.

Хабар нивай, хабар гъинай ятлани иниз атана акъатнавай къуъзуь ашукъ Касбубадивай. Ара датлана ирид юкъузни ирид йифиз манияр лагъана, гузел рушарикайни, виклеъ гадайрикай махар акъайна. Дегъзаманадин игитринни пагъливанрин тарифар авуна. Эхирдайни Дагъларанни Цуькверан кесиб хзанда сифте яз хайи аялдал Шарвили тIвар эцигна. Жемятди гъвечли аял таза ва чими къундахдик кутуна, межлис тирвал элкъуърна. Эхирдай къуъзуь ашукъ Касбубади лагъана:

- И хва са Дагъларанни Цуькверан ваъ, вири лезги халкъаринди хъурай. Къуй адакай чIехи пагъливан, халкъдин тереф хуьдайди, игит хурай!

Йикъар, варцар алатна. Гъвечли Шарвили йисаралди ваъ, йикъаралди ваъ, сятералди чIехи жезвай. Адан къеб чIехи итимдин чарпай къван чIехи тир. Хъел акатайла, ам, къарагъна, къебни къилеллаз гъаятриз экъечIдай. Са тлуънал ада ирид цегърени ирид калин нек хъваз хъана. Са йисалайни ада чIехи итиривай тежедай залан кIвалахар ийиз башламишна. И кардал хуъруьнвияр мягтел яз амукъна.

Йикъарикай са юкъуз аялри хуъруьн агъа къилихъ галай вире чуьхуьнагарзавай. Нисинин вахтунда нехирбанри нехир вирел гъана. И нехирдик гзаф зурба са бугъа квай. КъецIил аялар акур бугъадик гьикI ятлани хъел акатна. Вилер яру авуна, къил чиле туна, ада крчар аялрал туьклуърна. "Пуфф... пуфф!..."- ийиз, къвезвай. Аялар тадиз катна. Амма Шарвилидиз адахъай кичIе хъанач. Аялри хуъруьк ван кутуна. Лашар, къуьквер къачуна агъалийри вирел зверна. Бугъа атунивай аялриз мукъва жезвай. Агъалийривайни къизмиш хъанвай бугъадив эгечIиз жезвачир. "Аялдин гъайиф, бугъади ам рекъида", - лугъуз фикирзавай хуъруьнвийри. Бугъадик хъел акатна, Шарвилидал гъужум авурла, зверна инал атай Цуькверай гъарай акъатна:

- Аман, тамир а ягъи! Къена зи авай са бала!

Гъа и арада жемятдиз чилер юзай хътин ван атана. Чил-цав руквади къуна. Са вахтунда, руг алахъна фейила, агъалияр чпиз акур кардал сакIани инанмиш жезвачир. Бугъа вирин къерехдал цIил хъиз яргъи хъанвай. Шарвили, лагъайтIа, сагъ-саламатдиз хуърез акъвазнавай.

Бугъадин иесиди гъерекатна ам туклуна.

... Са юкъуз цанар цазвай лежберрай гъарай акъатна: туьрез са зурба гъуьлягъдихъ галкIана. Садавайни а гъуьлягъдин патав физ жезвачир. Къве гамишдивайни акланвай туьрез ялна акъудиз жезвачир.

И хабар гъвечли Шарвилидив агакъна. Ам, чукурна, никIел фена. Шарвили эгечIна туьрездив. Къве гъиливни къуна ам вилик фена. Гъуьлягъни галаз туьрез чиликай

хкатна. Гъулягъ тлеквендиз шткъун хъхана. Шарвилиди ам тлеквендай ахкъудна.
Гъулягъ тар къван яцӀу, цӀил къван яргъиди тир.

И кар вилералди акур лежберар, пагъ атӀана, мягӀтел яз амукъна.

Са юкъуз Шарвили чубанрин патав фенвай. Нисинихъ чубанрик къалабулух акатна.
КицӀерини къализ башламишна.

- Жанавур акатнавай суьруьдик! - лагъана чубанри. Абур, чпин лашарни къуна,
кицӀери чукурай патахъ фена. Шарвилидини гъанихъ зверна. Дугъриданни суьруьдик
яц къван авай са жанавур ква. Чубанар ва вичел гъжумзавай гъампа кицӀер акур
жанавур катна. Амма гар хъиз йигиндиз зверзавай Шарвили жанавурдин гелеваз
тамуз гъахъна. И тама жанавурдин магъара авай къван. Шарвилиди ялна са мегъуьн
тар кланяй акъудна. Эхирни ам магъарадив, жанавурдив агакъна. Ада вичин гъиле
авай мегъуьн тарцел жанавур гатана къена. Ахпа шарагарни магъарадай акъудна,
къенвай жанавурдин лешни къуьнел къуна, Шарвили чубанрин патав хтана.

Чубанар къуччагъ Шарвилидин виклегъвилел гъейран хъана. Чубанри суьруьдик квай
лап чӀехи, лап куьк са гьер тукӀуна, Шарвилидиз тух жедалди тӀуьн гана.

Са сефердани Шарвили Касбубади манияр лугъузвай межлисдал дуьшуьш хана.
Касбубади Самур вацӀукай шикаятдин манияр лугъузвай. ВацӀу, алахъиз,
муьшкурвийрин никлериз, багълариз, хуьрериз зурба зиянар гузвай къван.

Самур вацӀун гъахъсузвал акур Шарвилидивай акъвазиз хъанач. Ам, вичин кацани
къуна, фена вацӀал. Ирид юкъузни, ирид йифиз, акъваз тавуна, ада вацӀун сиве чехи
са банд къуна, вацӀ Шарвилидиз муьтӀуьгъ хъана. Халкъди Шарвилидиз сагърай
лагъана. Ихътин хва хъанвай пад яру ичинилай Дагъларазни Цуьквераз.

Абур бахтлу хъурай, зунни, захъ яб акалай куьнни.

КӀеви ахвар

Шарвили ахвара авай. Адан нефесди кӀвалин къав юзурзавай. Пагъливандиз ахвар
аквазвай. Ахвара ам са баябан чуьлда авай. Кас авачир и чуьлдин юкъва ялгъуз
акъвазнавай чи Шарвили. Ада и чуьл гзаф фагъумна, амма адаз са сирни жагъанач.
Шарвилидиз садлагъана гъарайиз клан хъана, амма адай ван акъатнач ва адан
куьмекдиз садни атанач. Шарвилидик хъел акатна. Ада вичин къуватлу кӀвач чиле
эцягъайла, гегъенш чуьлдин къилел, циф хъиз, руг къарагъна. Руг ахцукъай вахтунда
милалим шад аваздив Шарвилидин япарихъ ширин са манидин сес галукъна.
Аламат, лап аламат я Шарвилидиз акурди! Шарвилидин вилик Гъуьруь хътин гуьзел
са Пери акъвазнавай. Адан къилел цуькверикай тукӀуьрнавай таж алай. Ам жейран
хъиз акъвазна, Шарвилидал гъейран хъана, адаз килигзавай. Гуьзелдин къуьнуьхъ
къизилдин квар галай. Са тӀимил къван рушалай анихъ адаз шив акуна. Шивцел алай
пурарал инихъ, анихъ цӀуд юкӀ алай. Ада кек ягъиз, чил юзурзавай, хурамвиляй
гъиргъирзавай.

Руша вичин гъил Шарвилидал яргъи авуна: “Хура твамир на ви къил, къегъал, -
лагъана. - Ша хъухъ вуна, вун патал за кварцеваз гъайи къайи яд. Къуй ви гъарарат

яваш хъурай. Хкаж хъухъ ахпа лацу шивцел алай къизилдин пурарал. Таяр я чун къведни. Ирид стха ава заз. Зун абуроз авай тек са вах я. Тади къачу!..”

Шарвили ирид йикъан ахварай икI аватна. Амма адаз, ахварай аватайла, акурди чпин дехмедин цлар ва къав тир. “Къин хъурай зи уьмуърдал, за и гуьзел жагъурда”, - лагъана, ам чкадилай къудгъун хъана. Рекъе югъ бес тахъайтIа, йиф атIана, экъечIа. “Ваъ, за а Пери жагъурда, адан рекъе чан гуда!” Шарвили дехмедай экъечIна, хуьруьвай яргъаз фена.

Шарвилиди вичин дердиникай ва физвай сефердикай Касбубадиз ихтилатна.

- Чан хва, - лагъана адаз Касбубади, - вуна зи гафар рикIелай алудмир. Яргъал рекъера тек са къуватдив кар жедай туш. Пагъливандиз женгера гъикъван къуват жедаIа, гъакъван акъулни лазим я. Акъулдикай къуватдиз арха тахъайтIа, абур къведни жиледа гъатда.

Касбубадихъ Шарвилиди дикъетдалди ва гъуьрметдалди яб акална. Адан гъаркъуь къуьнерал ракъинин нурар илифна, гъуьлдандин тур вичин къвалав игисна. Касбубадин чIалари Шарвилидик лувар кутуна, ам мад чуьнгурдив рахазвай. Къуьзуь Касбубади яргъал сефердиз физвай жегъил пагъливандиз ихътин са къиса ахъайна:

- Къуьзуь са кац, ява хъана, хуьрера гъатнавай. Адавай къиферни къаз жезмачир. Гишин хъайи чIавариз ам кIвалерив агатдай. Гъинал чIем, къаймах алатIа ахтармишиз, идан- адан кIвалей цIай акъуддай. Темпел кац хуьруьз гайи зиянрихъ сан-гъисаб авачир. Эхирни хуьруьнбуру кац тамуз чукурна. Ам тамара пара къекъвена. Недай затI гъат тийизвай кац рад хъиз шуькIуь хъанвай. И вахтунда кацин вилик са пеленг акъатна. КичIе хъайи кацик къалабулук акатна.

- Аквазва заз, вун чи несилдикай я, гъайван. Лагъ кван, вун вучиз икъван дарда гъатнаватIа. Вуж я тахсиркар?

Хуьре вич гатайбур, вичин къилел атайбур са-сад рикIел хкана, кац пеленгдиз акъайна:

- Инсан лугъур сад ава, стха. Ада зун и йикъа туна.

- Ша къалура а инсан заз, килигин кван зун адаз! Ийида исятда за а фасикъдин дуван! - Абур фена тамун къерехдив агакъна. Садлагъана кац валариз гъахна, илис хъана. Пеленг и гьерекатдал тажублу хъана. Ада кацивай жузуна.

- Вун вучиз валариз гъахъна? Ваз вун хътин стха галай квехъай кичIезва?

- Аквазвачни, стха, ваз атIанал цан цаз атанвайди? Инсан гъам я.

Пеленгдиз, викиник квай яцар вилик кутуна, цан цазвай инсан акуна. Пеленг пара тажублу хъана.

- Пагъ, лагъана ада, - Адаз за дуьньяда вуч аватIа исятда чирда. Ваз аквада захъ гъихътин гуж аватIа!

Пеленг инсандиз мукъва хъана.

- Вун яни инсан лугъур зурбади ва зирекди, акьуллуди, эркекди?
- Ехъ, инсан я зун, - жаваб гана лежберди. - Ви къуллугъ лагъ инсандин тегъерда. Жуван сес пара хкажмир.
- За вун тике-тике ийида, ви къилин мефтӀи неда!

ИкӀ лагъана, пеленгди кӀвачер чиле эцяна. Ада инсандихъ вичин къуьн геляна. Инсанди сабурдивди фикирна. Адаз чизвай хьи, пелегдив гъуьжет авун асант кар туш.

- Зун гъазур я вахъ галаз дяве ийиз, амма зи къуват, зи гуж кӀвале ама, заз гьам хкидай вахт це вуна, - теклифна инсанди пелегдиз.
- Рази я зун, - лагъана пеленгди, - кӀвализ хъфин са герендин кар я. Вун хъфейтӀа, бес за вучда?
- АкӀ хъайила, кутан за вун туьрездик квай викӀиник. Рази яни, пеленг?

Пеленг рази хъана.

Инсанди пеленг алцурарна, галатнавай цӀару яцран чкадал мягъкемдиз викӀиник кутуна. Ахпа ада, яргъи юрк къачуна, пеленгдин къуьнериз чуйкъвена:

- Гъан, яла кван гила. Бес вун туширни и тамара чи гамишар пад-падай пеленг. Гила и чил хъсандиз цана кӀанда, дуст кас, чна.

Пеленгди пара хъуткъунарна. Ада гъикъван агъ-вагъ авунатӀани, адавай инсандин лашунин зурукай хкечӀиз жезвачир. Зулар-зулар хъанвай далуда юрк акъур-акъур къван ацукъиз-къарагъиз са вад хвал туьрез тухвана. Ахпа пелегдин чара тамам атӀана, ам къуьгъверрал ярх хъана. И арада гъикӀ ятӀани викӀинин кӀар хана ва пеленг туьрездикай хкатда, ам цай хъиз катда. Лежбердиз ахкурди валарай катзавай пеленгдин тум тир.

- Акъваз, акъваз, катмир кван! - гъарайна адаз инсанди. Амма пеленг къулухъ элкъвенач. Адав вичин пай артухни алаз агакънавай. Садлагъана кац валаркай хкатна. Ам катзавай пеленг стхадин вилик экъечӀна.
- ГъикӀ я, стха, чир хъанани ваз инсан? - жузуна кац.
- Алат залай, кифир! Са тӀимил амукънайтӀа, инсанди зун валайни гъвечӀи ийизвай, ахмакъ! - лагъанай хъел кваз пелегди.
- Чир тахъанмаз чарадан гуж, акъул, жуван къуват къалуриз тахъуй, чан хва, - лагъана Касбубади вичин къиса куьрелди куьтягъна.
- Ви несигъатар заз къин хъуй, азиз буба. Гъиниз зун фейитӀани, зун зи халкъдихъ элкъвезва, зун зи хуьруьз хкведа. Къуй зи къуват къуват яз амукърай, амма акъул ва сабур рикӀелай ракъурдач. - ИкӀ лагъана, Шарвили кефер патахъ вичин сефердиз рекъе гъатна.

Жегъил, чуьл атӀуз, мензил атӀуз, дере атӀуз, тепе атӀуз, галатунни чимивал, гишинвални мекъивал вуч ятӀа чин тийиз, югъ ва йиф талгъана физвай.

Вахтар алатна. Жегъил пагъливан дерин дереяр, къакъан дагълар, и къил, а къил авачир чуьллер атӀуз, ярдин дердиниз физвай.

Къегьал Шарвили ирид йикъан мензилдиз фена. Ам и рекъе я галатнач, я рекъелай алатнач. Атана, ам ирид рекъин сивеллай зурба муькъввел акъвазна. И вахтунда Шарвилидин фикирар чкъанвай. “Гъи рехъ къуна фин зун? Гъи рекъяй фейитла, заз бахт жагъидатла”, - лугъуз, ам хиялри тухванвай.

И хиялрик кваз адан вил са къакъан бинеда акъуна. Аршиниз акъатнавай ирид мертебадин имаратдин патав гъич са касни аквазвачир. Ам мертебайриз килигиз хейлин инал акъвазна, ахпа ада вичин рехъ давамарун къетна. Амма бинедин садлагъана ахъа хъанвай дакъардай чкъай нурари Шарвили хкадилай юзурнач. Дакъардай хажалатдив ацъанвай сес акъатна.

Манидин ванци адан хиялдиз вичиз къизилдин кварцяй къайи яд гайи гуьзел рушни шив хкана. Рушан суьрет адан хиялдай акъатзавачир; и вичикай бейхабар яз манидин ван къвезвай дакъардихъ ам акъвазнавай. И вахтунда Шарвилидиз дакъардай милайим са сес атана: “Заз чизва, Шарвили, вун зи къвалав атанва. Эгер ваз чи муьгъуббат чандилай багъа ятла, вуна аждагъандихъ галаз дяведавай зи стхайриз куьмекда. Абур инлай ирид йикъан мензилда ава. Душман гужлуди ятлани, къегьал стхайри дяве давамарзава”.

- Куьмекда за къегьал стхайриз, - лагъана Шарвили дяведиз рекъе гъатна.

Ирид сефер югъ-йиф хъана, ирид сефер къвана марф, хар, ирид сеферни цавал акъалтна чулав булутар.

Са пакамахъ жегъил Шарвилидиз вилик квай зурба дерадай цавун лап аршдиз руг хкаж жез акуна. Зверна, ам дерадиз эвична, гуьрз къуна, ам дяведин юкъвал экъечна. Душманар, къаргъаяр хъиз, Шарвилиди къирмишзавай. Садлагъана къулухъай адаз са стхадин ван атана: адан винел ирид къил галай аждагъан къвезвай. Фад Шарвилиди гуьрз чилел гадарна, гапур гъиликна. Аждагъан къуна, гапур адан руфуниз сухна. ИкI ятлани душмандин чан акъатзавачир. Шарвилиди гуьрз къачуна, девдин ирид къилни са-сад шупна.

Аждагъандин чан хкатна. Цава авай руг ахцукъна, къуд пад секин хъхъана. Стхайри, Шарвилидин вилик фена, жузуна:

- Вун вуж я, икI чи куьмекдиз атайди?

Стхайрин патав фена, ада абуруз лагъана:

- Зун лезгийрин хзанда хъайи лезгийрин велед я. Зи тIвар Шарвили я. Зун гъахъ клани инсанри хвена чIехи авунвайдия.

ЧIехи стха къарагъна. Шарвилидиз лагъана:

- Къуьччагъ, ви намус ва къегьалвал чаз акуна. Ша вун чаз стха хъухъ. Хъфида чун кIвализ.

Рази хана Шарвили ва стхаяр кIвализ хъфена.

Шарвили серсер хъана. Адан вилик квайди гъа ахварай акур руш тир. Шарвилидивай адалай вилер алудиз жезвачир, адазим ахвар яни, хабар яни чизвачир. Хирер михъиз чуьхвена, абур кутлунна, стхайрин тлал атлана. Амма Шарвилидин рикле руш цийи хер хъиз аклана. Чехи стхадиз жаванрин ашкъидив ацланвай риклерикай хабар хъанвай.

- Шарвилидиз свасвиле хъуй, - лагъана чехи стхади. Вири и фикирдал рази хъана.

Шарвили жегъил свасни галаз ватандиз хтанай.

Рустам Зал

Сулейман пайгъамбардин заманада Зал лугъудай са итим хъана. Йикъарикай са юкъуз адан паб атана аялдик хъана. Са югъ, са варз, къве варз, пуд варз алатна, атана аял хадай вахт алукъна, аял хадай члавуз и папавай саклани аял хаз тежез хъана. Ибуру, фена, гъакимдивай им вуч агъвалат ятла жузурла, ада лагъана: “И руфуна авай аял дидедивай хаз жедайди туш”. - “Бес чна вуч ийин?” - лагъана, хабар къуна абуру. Гъакимди лагъана: “Дидедин руфун атлана, анай аял акъудна кланда”. Гъа и саягъ ада дидедин руфун атлана, аял акъудна. И аял абуру нек гуз, фу гуз хвена. Идан тварни Рустам хъана.

Са югъ, къве югъ, са варз алатна, атана ирид йис тамам хъана. ГъикI ятлани фадлай кутлунна душтагъ авунвай агъ дев йикъарикай са юкъуз ахъа хъана. И члавуз пачагъди Залаз лагъана: “Ам ви чехи бубади кутлунвайди тир; гила жува фена ам яхъ; эгер вавай ам къаз тахъайтла, яна йикъ!” Зал, вичин яракъарни къачуна, агъ девдихъ галаз дяве ийиз гъазур хъана. И вахтунда Рустама адавай жузуна: “Буба, вуна вуч ийизва?” - “Зи чехи бубади кутлунай дев авайди тир, гила ам ахъа хъанва, зун гъадахъ галаз дяве ийиз гъазур жезва”, - лагъана Зала. Рустам ибуру кIвалаяй къецел акъуд тийиз хуъзвай.

Рустамаз эхир къарай атанач,ида къецел экъечIиз кланз са фенд къурмишна: “Зун къециз экъечIа”, - лагъана, ам гъажетханадиз фена. Балхундик фейила, идаз дагълар уьцIедай хътин ванер атана. - “Им вуч алапат я?” - лагъана ида. Килигайтла, са дев къвезва. И зурба аждагъанди - девди, и итимрал тепилмиш жез, абурун къилер атлузва. Им акурла, Рустамаз гзаф хъел атана, идавай мад акъвазиз хъанач; вичин кIвач цла эцяна; цал уьцIена, ам куьчедиз экъечIна. Цал уьцIей ван атайла, Зала гъасятда вичин хзанриз лагъана: “Гъереката, алад килиг, Рустам гъикI хъанатла аку!” Ибур фейитла, цал уьцIенва, гада куьчедай агъуьз физва. Тадиз Залаз хабар гана. “Агъ! - лагъана, гъарай акъатна, Зал чукурна экъечIна. Зал вичин хцин гуьгъуьниз фена. Идаз акуна хъи, хва девдин патав агакъзава. “Агъ, кIвал чIур хъана”, - лагъана бубади дериндай агъ чIугуна, амма Рустама девдин карч къуна, пел са гъутув яна. Акъван кIевиз яна хъи, дев вич-вичелай фена, ярх хъана, къил клус-klus хъана, дев къена. “Агъ, вун аллагъди хуьй, чан хва! - лагъана итимри Рустамаз, - эгер вун хъаначиртла, и девди и шегъердин къван-къванцел тадачир”. Вири адан винел алтлуш хъана. Зални атана агакъна. Инал вири шегъерни агакъна, пачагъ вични атана; пачагъди и гададин гардан къуна.

Ахпа Рустам вичин бубадихъ галаз кIвализ хтана. КIвализ хтайла, бубади идаз лагъана: “Мад заз гила бубайрилай амай и балкIан, и яракъар герек амач; абур ваз хъурай!” Ахпа гадани буба къведни фаракъат хъана, ацукъна.

Йикъарикай са юкъуз Рустамаз гъурчез физ кIан хъана. Бубадиз лагъана гадади: “Чан буба, зун къе гъурчез фида”. - “Алад ман, чан хва!” - лагъана, бубади гададиз рухсат гана. Рустам вичин гуърз, къалхан, хел-чIемерук къачуна. Рахш лугъур балкIандал акъахна, фена. Са дагъдай физвайла, идал са жейран гьалтна, ида вичин Рахш гьална, жейрандихъ галтугна, хьелдалди яна, ам къена.

Садлагъана къулухъай атана, са итимди лагъана: “А жейран зиди тир; вуна, зун хътин кесибривай мал къакъуддалди, агъ девдин къеледин цлакай куърсарнавай ви ата-бубадин къил хкайтIа хъсан я”. Рустамаз и итим язух атана: “Ма, къахчу, жуван жейран”, - лагъана ада а касдив вичин жейран вахкана, ахпа вич элкъвена кIвализ хтана. КIвализ хтайла, ида вичин бубадивай жузуна: “Ви буба вуж я? Ви бубадин буба вуж я? Адан буба вуж тир? Ам гъина къена? Ни къена?” Бубади лагъана: “Зи буба Нариман тир, Нариманан буба Къагъриман тир, адан къил гъуьлуьн юкъва, агъ девлерин шегъерда са къеледин цлакай куърснава”. “Хъсан я ман! - лагъана Рустама, - зун гъаниз фида, заз рухсат це! Рухсат гайитIани, тагайтIани, зун фида”. - “Ваъ, - лагъана бубади, - вун акI тек фимир, за вун аниз савдагаррихъ галаз ракъурда; вун аллагъдал аманат хъурай!” Зала фена савдагарривай “куьн мус фида савдадиз?” лагъана, хабар къуна. Абуру лагъана: “Чун пака ваъ, муькуь юкъуз фида”. Зала абурув агъзур къизил вугана, лагъана: “Зи гададин хуьрек са яц, вад рипе дуьгуь, вад гетIе чIем, са цел чехир я, адаз куьне тIимил гуз тахъуй. Зазни куьне гъар чIавуз крар гьикI къевзватIа, куь гьал-агъвалдикай хабар це ва ам вичин мураддихъ агакъдалди хкъемир!” “Хъсан я ман!” - лагъана, савдагарар Рустамни галаз рекъе гьатна.

Са пуд йикъан рекъиз фейила, абур аниз агакъна. Ибур инал акъвазрай, чна хабар гун агъ девдикай. Агъ девдиз ван хъана хьи, Рустам атанва вичин чIехи бубадин къил хутахиз, шегъерни чукурриз. “АкI ятIа, - лагъана агъ девди, - чна къаравулар акъвазарна кIанда”. Ада, къаравулар акъвазра, лагъана, буйругъ авуна. Агъ девдин шегъерда авай итимри Рустамаз лагъана: “И саягъ вавай шегъердиз физ жедач, вун акунамазди виридаз чир жеда, вун масадбуруз ухшамиш туш, ви далу гъяркъуь я, далудал цIикъвед юкI ала; абуру къапуяр агалда, вун шегъердиз ракъурдач. Са амалдалди чинеба фин тавуртIа, вавай аниз физ жедач”. “Бес за вуч ийин?” - хабар къуна Рустама. “Экуьнахъ къаравулар инихъ-анихъ фида, гъа чIавуз вавай шегъердиз физ жеда”. “Бес абур чкIай вахт заз гьикI чир жеда?” - лагъана, мад хабар къуна Рустама. “Чун инал ви патав акъвазда, чна ваз лугъуда”. Рустам рази хъана. Абуру Рустамахъ галаз инал йиф акъудна, ахпа къаравулар чкIайла, абуру лагъана: “Гила фидай вахт я”. Рустам, вичин яракъарни къачуна, шегъердиз фена. Къаравулриз акунатIани, кичIе хана, абурувай идаз са гафни лугъуз хъанач. Рустамаз яргъай вичин чIехи бубадин келле акуна. Ида кIевиз са къив гана, аялдик квай папари, и гъарайдин ван галукъайла, аялар чIурнай. Рустам, фена, чIехи бубадин къил алай чкадив агакъна. Агакънамазди къил къахчуна, ахпа мад са гъарай гана. Девлериз Рустам атайди чир хъана, ибуру, фена, чпин пачагъдиз хабар гана. “Зун къедалди са тIимил гагъди ам акъвазариз жедатIа аку!” - лагъана девлерин пачагъди. Девлери, фена Рустамаз лагъана: “Чун хътин ажузбур, гьелбетда, ни хъайитIани басмишда; чна чи пачагъдиз хабар ракъурнава; эгер вун къегъал итим

ятла, гьам къведалди акъваз!" "Акъваз тавуна, зи члехи бубадин къисас къахчун тавуна, зун санизни фидач", - лагъана Рустама. "Зун и къил савдагаррин патав эцигиз фида. Алад, куь пачагъдиз хабар це, куь амай халкъдизни лагъ! Рустама, хтана, вичин члехи бубадин къил савдагаррин вахкана, вич Рахш лугъур балкрандал акъахна, къеледихъ элкъвена. Девлерин пачагъ Рустамал къве фил кутлуннавай арабада аваз къвез дуьшуьш хъана.

"Гъан акван, - лагъана Рустама Рахшаз, - гила ам арабадай чилел вегъез заз куьмек ая". Вегъена къуна, Рустама ам ялиз башламишна; Рахшани адаз куьмекна, амма Рахшаз гуж гана, адан юкъ хана; Рахш къена. Рустамаз гзаф хъел атана, ида вегъена девдин карч къуна, члугуна. Члугуна, гзаф клевиз ада са къуьл эцяна, адан рикл, лекьер, тухулар акъатна, ам къена. Ахпа ада вичел гужум ийиз кланз, элкъвена вич къунвай девлериз лагъана: "Гила куь нубат я!" - гьардаз са тур вегъена, абурун къилер галудна. Къеледа са эвер-гъарай, са къал-къиямат къупмиш хъана. И эвер-гъарайрин ван хъайила, савдагарри итимар рахкурна, элдиз Рустаман бубадиз ва пачагъдиз хабар це лагъана.

Абур гьасятда атана акъатна. Абур атайла, Рустам къеледа авай къван девлер вири къирмишна, къулухъди элкъвена хквезвай. Ибур вири элкъвена клвализ хтана; пуд юкъуз Рустаман гилер даклуна амукъна. Клвализ хтайла Рустамавай ибуру хабар къуна: "Ваз вуч хъана, вуна вуч авуна?" - "За зи члехи бубадин къил хкана, къеледа авай девлерни вири къена", - лагъана ада. "Баркалла ваз!" - лагъана вирида адаз.

Са пуд югъ алатна. Гъуьлуьн къерехдал гъар юкъуз пачагъдин къушунрикай вич итим квахъиз хъана. Пачагъди Залаз лугъуз туна: "Им вуч аламат я? И итмар Рустама незвани, абур гьиниз физва?" "Заз чидач, - лагъана Зала, - Рустамавай вичивай жузун ман!" "Хъсан я", - лагъана пачагъди. Ахпа ада хтана вичин хциз лагъана: "Чан хва, ингъе, и итимар атанва вавай жузаз: гъар юкъуз виш итим квахъзава, абур вуна незвани? Пачагъдини вал шак гъанва". Рустама лагъана: "Къе завай квез жаваб гуз жедач, пака жаваб гуда". Иифиз ада гъуьлуьн къерехда къаравулвал авуна. Идаз акуна хьи, гъуьляй са балклан экъечина, пачагъдин къушунрикай виш итим тлуьна, мад гъуьлуьз хъфена. Экуьнахъ ада хтана вичин бубадиз, Залаз, вичиз акур гьал ахъайна: "Къе за а чи къушунар телеф ийизвайди къада", - лагъана. Рустаман буба Зала пачагъдиз вичин хцин тадбирдикай хабар гана. Рустама вичиз са чил расна, йиф хъайила им балклан къаз фена. Ада балклан къуна, хкана, пачагъдиз къалурна. Пачагъ килигайтла, и балкрандал са пурар ала, пурарихъни "Къап-къап" лугъур са тур гала, и турунин винелни "Чагъи чачби чачбагъил багъри; зун-Рустаман балклан я" кхъенвай.

Ирид юкл алай пагъливан Магъамад

Хъана къван, хъанач къван са къари: къаридизни хъана са хва. И къарид хва варцаралди, йисаралди ваъ, йикъаралди, сятералди члехи жез хъана. Цлувад йис хъайила, адан буй ирид юкъув агакъна. Вични гзаф гужлуди хъана. Гъаниз килигна элди адаз ирид юкл алай пагъливан "Магъамад" лагъана твар гана. Къаридивай, къуншийрини адаз куьмек авунатлани, ам фалди тухариз хъанач. Са юкъуз им, гишин хъана, куьчедай хтана:

- Диде чан, заз фу це, - лагъана.

Къариди гададин вилик гъана къуд фу эцигна. Магъамада и къуд фуни тлуъна, амма ам тух хъанач.

- Диде, - лагъана ида, - мад амачни?
- Ама, чан бала, - лагъана дидеди суфрадик кумайбурни идан вилик эцигна. Ибурни вири тлуъна.
- Диде, мад амачни? - хабар къуна Магъамада.
- Амач, чан бала, - жаваб гана дидеди.
- Бес къуншидизни амачни?
- Чидач ман, чан бала, - лагъана, диде фена, амма адаз фу жагъанач. Квализ хтана дидеди фу жагъун тавурди вичин хциз лагъана. Хци дидедивай хабар къуна:
- Гъуърни авачни?
- Ваъ, чан хва.
- Бес, а гъуър гина жедайди я?
- Регъве, чан хва, - лагъана дидеди.

Магъамад регъуъз фена. Нинди я, нинди туш, гъич хабарни къун тавуна, гъуър авай къве шешел къве хъуъчлуък къуна квализ хтана. И гъуъруъкайни фу чраз туна, вири тлуъна къаткана. Къари-дидедиз вични нез кичле хана, ам къуншидин квализ фена ксана.

Пакамахъ Магъамад руфуник каш кваз ахварай аватна. Квалин и пата, а пата вил элкъурна. Ваъ, недай мад затни амач. Са затни жагъуън тавурла, ам фена къавал. Идаз къуншидин гъаятдай са къантла гамиш акуна. Ида, фена, карч къуна галчурна, ам чпин гъаятдиз гъана. Туклуна ида имни тлуъна. Идакай адаз ифей хъраз са стлал яд аватайди хъиз хъана. И гъал акурла, къуншиди фикир авуна хъи, эгер са къве чувал гъуъруъкай адаз фу авуна гайитла, ада заз уьмуърлух кудай кларасар гъида. Къуншиди гъа ик авуна. Магъамад арабани гваз тамуз фена. И къве чувал фу ида рекъе тлуъна куътягъна. Атана агакъна ам тамув, якъв къачуна, им са патахъай агахъна, ида и тамун са пай къирмишна. Адаз гишин хъана, ина-ана вил экъуърна: недай затл жагъун тавурла, хтана арабадик квай са гамиш туклуна тлуъна. Мад башламишна там къирмишиз. И тама авай вири тамар атлана. Хтана амай гамишни тлуън хъувуна. Ахпа ада, хъфена тамуз, атлай къван кларасар кватлна, са Къаф дагъ къван гъамбар авуна. Рагъни и кларасрин дагъдин къакъанвиляй чуьнуъх хъана, мад акваз амукънач. Югъ серин хъана. Там атлудайла, инавай ваклар тамун къвалав гвай зурба чумурриз фенай къван. Ида фена гъабуркай зурба къве къабан къуна, гъана арабадик кутлунна. Ахпа башламишна вири кларасар и арабада эцигна, араба кларасрин кланикай такваз, са дагъ хътинди хъана. Са жуьре хъиз къекъерал, цуьнуьйрал кутлунна, и дагъ хътинди ида къабанарни кваз галчурна хуьруъз хкиз башламишна.

Нисинин вахт тир, амма и дагъ хътин кларасрин гъамбарди рагъ клевавайвиляй, югъ мичли жез башламишна. Фекъийри, рагъ къур хъиз хъана, къаварал экъечлна цурун лигенар гатаз башламишна. Ибур килигайтла, яргъай Къаф дагъ хътинса шей къвезва, имни атунвай хуьруъз мукъва жезва. Килигайтла, жемьатар, хуьр басмишдайвал я. Ибур вири - итим, паб, аял-куьял сад-садак акахъна, хуьрйай катиз башламишна. Къари-дидени вичин гада феи патахъди катна. Им килигайтла, гадади михъиз там атлана, са дагъ хътинди авуна, галчурна хуьруъз хкизва. Къари-дидеди

лагъана: “Чан бала, ваз минет хъуй, акъвазра. Жемятар, хуърел дагъ аватзавай хъиз хъана, вири катзава”. Магъамад дидедин члалаз килигна. Ада кларасар хкун акъвазарна, къабанар арабадикай хкудна, къвед къве хъуьчлукъ къуна клвализ хкана. Ибур ида къведни туклуна, и йифиз тлуьна. Къариди фена жемятдиз лагъана: “Куьн катмир, хъша хуьруьз. Ам дагъ туш, абур зи гадади гъизвай кларасар я”. Жемятар, кичлез-кичлез элкъвена, хуьруьз хтана.

Атана йиф хъана. Фекъи-фахра мисклиндиз клватл хъана, ибуру меслятна. Къазиди лагъана: “Килиг жемятар, заз ктабрай жагъанва хъи, къаридин гададикай аждагъан жеда лагъана, ада чун вири тергда”.

Жемятди лагъана: “Бес чна гъиклин, вучин?” “Эгер куьн ва гъадан диде рази хъайитла, - лагъана къазиди, - ийидай кар заз чида. Африка твар алай са вилаят авайди я, анин тамара зурба асланар жедайди я. Чна ам асландин як гъиз гъаниз ракъурда. Анизни яхцлур йикъан рехъ я. Адавай и рехъ атлуз жедач, атлайтлани, асланри ам текъена къутармишдач”. “Чна ам аниз вуч багъна авуна ракъурда?” - лагъана жемятди. “Къари-диде, къасухдай азарлу хъана, къаткурай”, - лагъана къазиди. - Ахпа гадади адан гъал- агъвал хабар къурла, ада лугъурай: “Уф, чан хва, зи дердиниз асландин як хъайитла дарман жеда, тахъайтла ваъ. Ахпа къариди ам Африкадин тамариз ракъуррай”. И меслятдал ибур вири рази хъана, инлай гъарма вичин клвализ хъфена. Пакад юкъуз къари “угъ... угъ...” ийиз къаткана, Магъамад хтана, килигайтла, диде азалу я. Ида, дидедин пелел гъил эцигна, адавай жузуна:

- Ваз вуч хъанва, ваз вуч кланда, диде чан?
- Чан бала, зи тлал лап маса тлал я, заз анжах асландин яклукай дарман жеда, тахъайтла зун рекъида.
- Я чан диде, бес абур гъина жедай затлар я?
- Абур, чан хва, - лагъана къариди, - хъайитла Африкадин тамара жеда, масана жедач.
- А чка гъинихъ галайди я, диде?
- Къибле патахъ гала, чан хва.

Ирид юкл алай Магъамад рекъе гъатна, дере атлуз, тепе атлуз фена, яхцлур юкъуз фидай рекъиз, ам пуд юкъуз фена агакъна. Гишин жанавур хъиз гъахъна тама къекъведайла, идаз вич акурла кичле хъана чумурриз гъахъзавай са аслан акуна. Им тепилмиш хъана фена. Вегъена асландин клвач къуна галчлурна. Асландай гъарай физ-физ, ада ам акъалжна са паядал, и пад, а пад авуна, къенерни амаз алугарна, михъиз тлуьна. Мад чумурра гъахъ хъувуна, са асландин къамалай къуна, къуьнел эцигна, ам клвализ рекъе гъатна.

Пуд йикъалай ам вичин клвализ агакъна. Аслан туклуна, са тике як чрана вичин дидедиз гана, амайди вири вичи тлуьна. Амма дидеди як тлуьнач, ам чуьнуьхна. Магъамадни, вич галатнаваз акуна, ксана.

Пакад юкъуз ирид юкл алай Магъамад чатун устлардин къилив фена, вичиз хиве къур ганвай къве виш пут къведай гуьрз къахчуна хтана. Ахпа вири жемятар майдандал клватлна.

- Жемятар, килиг за и гуьрз цавуз гвадарзава, - лагъана ада вичин гуьрз цавуз гадарна. - Жемятар, гила куьн чуькlykl, пака и вахтунда и майдандал хъша.

Жемайтар хъфена секин хъана. Йиф акъатна, югъ хъана, жемятар ида тапшурмишай вахтунда майдандал кIватI хъхъана. Ирид юкI алай Магъамадни атана майдандин юкъни- юкъвал, кьилелай хутлунна, кIвачин кьилел тик акъвазна.

- Килиг, жемятар, гила гуьрз хтана зи кьилел аватда, - лагъана ада.

И арада гуьрз хтана адан кьилел аватна, патар-патар хъана гъарнихъ чкIана. Идаз чатун устIаррикай хъел атана. УстIардин патав фена, ада лагъана: "На гуьрз гзаф бушдиз расна. Идан къимет пуд виш манат ятIа, ма ваз вад виш манат, заз са вад виш пут къведай цийи, мягъкем са гуьрз раса". УстIар рази хъана. Гуьрз расна тамам хъайила, мад Магъамада вичин гуьрз къачуна фена, вири жемят майдандал кIватIна. Жемятдиз акваз-акваз, мад ида вичин гуьрз цавуз гадарна, ахпа жемятдиз лагъана: "Гила куьн ахлад, пака и вахтунда хъша". Ибур вири хъфена. Пака гъа и вахтунда вири жемят и майдандал кIватI хъхъана. Ирид юкI алай Магъамад майдандал, къве кIвач чиле акIурна, тик акъвазна. Са вахтунда цавай "губ-в-в..., губ-в-в..." ийиз дагълар уьцIуьдай хъиз, къатI кулак галаз гуьрз хтана, Магъамадан кьилин куькIвал алуькна, цIайлапанди ягъайди хъиз, вад виш сажиндин чил атIана, чиле гъатна.

- Гъан жемятар, гила заз чир хъана идакай заз гуьрз жедайди, - лагъана Магъамада гуьрзуьнин къекъиникай къве тIуб кутуна, чиляй ахкъудна, жемятрин вилик эцигна.

Жемятар идан къуватдал тажуб хъана амуькна, абуруз гзаф хвеша хъана. Са къуьзуь итимди лагъана:

- Аферин, чан хва, ваз на хъвайи дидед нек гъалал хъуй.

- Жемятар, гила заз ихтияр це, а инсан туькъуьндай залум девлерихъ галаз за дяве ийида, - лагъана Магъамада.

- Ваз ихтияр я, чан хва, ваз аллагъ куьмек хъуй, вун душмандин винел гъалиб хъуй. КIеве гъатай чкадал чунни ваз куьмек я, - лагъана жемятди.

Пакад юкъуз пагъливан Магъамад, дидедивай гъалалвал къачуна, вичин гуьрзни къалхан къвалал вегъена, рекъе гъатна. Дере атIуз, гуьрзуьналди дагълар къван хандакIар атIуз, фена им, агакъна са тамун кьерехдив. Ина идал са кас гъалтна. КилигайтIа, и касди тарар ялиз, пунай акъудиз, атIа патахъ эцигзава.

- Яъ, за дуьньядал зун зурба кас я лугъузвай, залайни зурба ксар ава къван, - лагъана ада салам гана.

- Алейкум-салам, - лагъана ада.

- Я стха вун вуч зурба кас я! - лагъана Магъамада.

- Гъей, стха, зун зурба кас яни, вад виш пут къведай гуьрз са йикъан рекъиз цавуз акъудна, гъам кьилел гъалчайлани кьилиз затIни тежедай ирид юкI алай пагъливан Магъамад?

- Гъам зун я, стха.

- Чан стха, вун гъиниз физвайди я?

- Зун кьил туькIвей патахъ.

- Зунни ваз юлдаш хъуй ман.
- Хъуй ман, чан стха, ви тIвар вуж я?
- Зи тIвар Хайбер я.

Ибур къведни рекъе гъатна фена. Са йикъан рекъиз фейила, ибуруз тупар ядай хъиз ванер къвез, са дерада циф хъиз руг гъатнаваз акуна. Мукъув агакъна килигайтIа, инал са инсан ала, им цIуд метр яргивал, пуд метр гъаркъуьвал алай сад я; ида, дагъдин са пата са кIвач, са патани муькуь кIвач акIурна, дагъларик капашар кутаз, дагъларикай дуьзенар ийизва.

- Салам-алейкум! - лагъана ибуру.
- Алейкум-салам! - лагъана ада.
- Я стха, вун вуч зурба кас я, дагъларикай дуьзенар ийизвай! - лагъана Магъамада.
- Гъей, стха, зун зурба кас яни, вад виш пут къведай гуьрз цавуз гадарна, къилел гъалчайла, къилел са тIурни тежедай пагъливан Магъамад?
- Гъам зун я, стха.
- Куьн гъиниз физвайбур я?
- Чун гъурч ийиз физвайбур я.
- Зунни квез юлдаш хъуй ман.
- Хъуй ман, стха, ви тIвар вуж я?
- Зи тIвар Элбуран я.

Ибур пудни юлдашар хъана, фена са тамув агакъна. Пагъливан Магъамада лагъана: "Юлдашар, югъ няни жезва, чазни гишин хъанва, чна хинкIар авуна кIанда. Садра чна фена гъурч ийин, амай цин ва гъурьун къайгъу чна ахпа ийида". Вири рази хъана. Пудани фена са агъзур ничхир гъана, дагъ хътин са гъамбар авуна. Магъамада лагъана: "Хайбер, на фена кIарасар гъваш! Зунни Элбуран фида, чна са къажгъанни гъур жагъурна гъида". Ибур фена, Хайбера кIарасар гъаз хтана, са хуьр алай къван чкадал цIай авуна гъазурна. Магъамадани Елбурана вад шешел гъурни, цIай ацIурна, къве мертебадин кIвал хътин къажгъанни гъаз хтана. Вад шешел гъурьуькай тини ишинна, вад виш жендекни кутуна хинкIар авуна тIуьна, ибур къаткана.

Пакамахъ къарагъна, мад къве виш жендекдикай недай затI авуна, тIуьна. Магъамада лагъана: "Юлдаш Хайбер, вун акъваз, на чаз хуьрек ая. Чун пакад къан суьрсетдин къайгъу ийиз фида". Хайбер амуькъна, ибур гъурчез фена. Ада яд гъана, цIай хъувуна, амай пуд виш ничхирни кутуна, къулал хинкIар эцигна. И вахтунда вичел са юкI алай, чурудал къве юкI алай са инсан атана.

- Салам-алейкум, чан хва!
- Алейкум-салам, чан буба, ша илиф! - лагъана Хайбера.

Им атана ацукъна. Са арадилаь ада лагъана: "Са тIимил як це тIун". Хайбер са ютур хкудна гана. Им тIуьна, мад ида лагъана: "Са тIимил як хце тIун". Хайбера са ютур мад гана, имни тIуьна. Къуд лагъай сеферда як хкIан хъайила, Хайбера идаз лагъана: "Мад хгудач, ви ягъсузвал вуч я, бес хъуй тIун. За им зи юлдашриз авурди я". ИкI лагъайла, къуьзуьда къуна Хайбер вичин кIаник кутуна. Ахпа вичин чурудай са чIар акъудна, адан гъилерни кIвачIер кутIунна, санихъ вегъена, къажгъандавай хинкIар вири тIуьна, хъфена. Хайбера, Магъамадахъай кичIела, гъаф

чабалмишвилерна, гилерни кIвачер гъургъуь авуна, са жуьре ахъайна. Тадиз цийи циклелай хинклар хъувуна. Ахпа юлдашар хкведалди агакъариз хъанач. Юлдашар хтана, Магъамад килигайтIа, хинклар гъазур хъанвач, хъел атана лагъана:

- Къе пакамлай ацукъна, вавай гилани са хинклар гъазуриз хъаначни?
 - Къажгъандавай яд экъична, за цийи циклелай яд хкана хъувурди я, - лагъана вичин багъна акъудна Хайбера. Са арадилаи хинклар хъана, абуру тIуьна.

Пакад юкъуз ибуру хуьрек ийиз Элбуран туна. Идани хуьрек авуна гъазур хъайила, мад къуьзуь кас атана. Им, салам гана, атана ацукъна. Элбураназни ида Хайбераз хътин кар къуна, къажгъанда авай къван хуьрек вири тIуьна, хъфена. Элбурана вичи-вич са гъалда ахъайнатIани, идавайни юлдашар хкведалди хуьрек агакъариз хъанач.

Пагъливан Магъамадаз мадни хъел атана. Пакад юкъуз ада ибур къведни ракъурна вич акъвазна. Ида цIай хъувуна, хинклар ийиз башламишна. Гъуьрчез фейибур чпин къилел атай къисайрикай суьгъбет ийиз, “ажеб жедай пагъливан Магъамад ада кутIунна, чун хкведалди гъакI амукънайтIа”, - лугъуз хъана.

Хинклар гъазур жезвайла, мад гъа къуьзуь кас атана:

- Салам-алейкум! - лагъана ада.
 - Алейкум-салам.
 - Са тке як це тIун.

Магъамада къажгъандикай хкудна са пад як гана. Ада як тIуьна, “мад це тIун” лагъана. Магъамада мад идаз як гана. Гъа икI къуд лагъай сеферда “як це!” лагъайла, Магъамада лагъана: “Им ваз авунвайди туш, зи юлдашриз авунвайди я”. Къуьзуьдаз, имни муькуьбур хъиз, къуна, кутIуниз кIан хъана. Пагъливан Магъамада къуна, ам цавуз гадарна. Къуьзуь кас цавай аватна, са таран хилел алуькна, таран хел адан са къвалаз фена, гъанал и патахъ, а патахъ галтад жез аламукъна.

Юлдашар хтана килигайтIа, хинклар гъазур хъанва. Недайла, абуру са тIимил регъуьвилер ийиз башламишна. Магъамада лагъана: “Регъуьвилер ийимир, неъ, абур жери кIвалахар я”. ТIуьна, ибур тух хъана, са тIимил амукъна. Магъамада лагъана: “Хайбер, алад, атIа ламран хъиз и амайди це”. Хайбер кичIез-кичIез адан патав фена, лагъана: “АтIанал аламай хуьрек неъ”. Адаз вич абуру рекъидай хъиз хъана, къудгъунна катна. Хайбера хтана ибуруз хабар гана.

- Къарагъ, гадаяр, - лагъана Магъамада, - адан гуьгъуьниз фена кIанда. Вуч ятIани, идахъ са кар ава.

Къарагъна ибур галтугна. Ката-галтуг, ката-галтуг, эхир атана са рагал агакъайла, арада са виш метр амаз, ам цуькI хъана квахъна. Ибур и рагал фена килигайтIа, инал са зурба къван ала; и къван алудайтIа, ина са къую ава. Ихътин къуюдиз фидай кас, абуруз инсандин шикилда аваз атай и аждагъан яз жагъана.

Пагъливан Магъамада лагъана: “Герек атIа ватегал алай къван цилер вири гъана, иниз вегъена кIанда”. Ибуру цилер гъаз хтана, сад-садахъ акална, къулалай цил вегъена сифте Хайбер авадарна къуюдиз. Са къад камунин чкадиз авадарайла, им

“куда, тлада!” лугъуз амукъна. Юлдашди им къулухъ члугун хъувуна. Ахпа Элбуран авадарна. Идани “куда, тлада!” лугъуз, гъарайиз хъана. Элбуранни ибуру ахкъудна.

- Гила зун авадара, - лагъана пагъливан Магъамада. - За гъикъван “куда, тлада” лагъайтлани, цил винелди члугвамир, бушара.

Пагъливан Магъамад къуюдиз авадарна. Бад агъзур юкI алай цил куътягъ жез-тежез им чилив агакъна. Цил ахъайна им килигайтIа, - инаг къил-тум авачир са гъаят я, и гъаятда багъ ава, багъдани са пуд кIвал авай; инлайни элкъвена пару члугунва. Им сифте кIвалин рак ахъайна килигна, идаз акуна хъи, ина са рушан метIел къил эцигна, пуд къил алай са аждагъан къатканва.

Рушаз и гада акурла гзаф хвеши хъана, амма аждагъанди ам рекъизни кичIе хъана. Ада вичин сивел гъил эцигна, плузаррикай лагъана:

- Аман, вун иниз гъинай акъатайди я? Аждагъандиз хабар хъайитIа, вун ада рекъида гъа! Тадиз ахлад!

- Ваз кичIе жемир вах, зун гъа залумдин чан къачуз атанвайди я, - лагъана пагъливан Магъамада аждагъанда са къуъл эцяна.

Аждагъан ахварай аватнач, анжах муькуь къвал элкъуърна къаткана. Пагъливан Магъамада мад са къуъл эцяна, гъарай гана, лагъана: “Къарагъ, душман, зун вахъ галаз женгиниз атанвайди я”. И вахтунда аждагъан ахварай аватна, килигайтIа, кIвале инсан ава. Къудгъунна къарагъна, ам пагъливан Магъамадал тепилмиш хъана.

- Инал дяве жедайди туш, майдандиз экъечI, залум, - лагъана пагъливан Магъамада. Ибур къведни къецел экъечIна, дяве ийиз башламишна.

- Ягъа, душман, эвел нубат види я, - лагъана Магъамада.

Аждагъанди ягъайла, ида къалхандади вич хвена, метIерихъ къван им чилиз гъахъна. Пагъливан Магъамадаз гзаф хъел атана, ида вири вичин къуват санал кIватIна, аждагъан яна. Ам, кIвачел ахкъваз тахъана, ярх хъана, къена.

Магъамада, фена, руш багъдиз хкана, адавай жузуна:

- Мад ина вуж ава?

Руша лагъана:

- Бес флан рак ахъаяйла, ана идан къулан стха ава, вичелни вад къил ала. Ам гужлуди я. Адалайни анихъ галай рак ахъаяйла, ана ибурун чIехи стха ава, вичелни ирид къил ала; ам виридалайни гужлуди я, ада са пагъливанни тадайди туш, вун мукъаят хъухъ.

Магъамада къвед лагъай рак акъаяйтIа, инани са рушан метIел къил эцигна, вад къил алай аждагъан ксанва. Магъамада, динма-диндирма, фена, аждагъанда са къуъл эцяна. Аждагъандиз гъич хабарни хъанач. Къвед лугъур сеферда къуъл эцягъайла,

аждагъан юзана: “Гадра тIун а тIветI”, - лагъана ада. ИкI лагъайла, пагъливан Магъамадаз хъел атана, кIевиз кyuъл эцяна: аждагъан ахварай аватна. Ахъайна вилер, килигайтIа, кIвале са инсан ава. Хъел атана, идан чIарар цаз-цаз хъана акъвазна; къачуна вичин гуърз, пагъливан Магъамадал тепилмиш хъана. Пагъливан Магъамада лагъана: “Инал дяве ийидайди туш, майдандал экъечI, залум!” Ибур къведни женгиниз экъечIна. Сифте аждагъанди яна, идавай затIни хъанач. Пагъливан Магъамад гъар сеферда ягъайла, аждагъандин са къил алатиз, адани а къил алатайтIа, и къил амазма лугъуз хъана. Эхир Магъамада вад къилни яна галудна, аждагъан къена, и рушни ида хутахна багъдиз, муькуь рушан патав эцигна.

Ибур инал акъвазна, вич, рак ахъайна, пуд лугъур стха авай кIвализ фена; инани са рушан метIел къил эцигна, ирид къил алай аждагъан къатканваз хъана. Руша гададиз явашдиз лагъана: “Вун иниз гьикI акъатна? Хабар хъайитIа, ида вун са нер хилез чIугвада, тадиз ахлад!” Пагъливан Магъамада “къайгъу авач, вах” лагъана, аждагъанда кyuъл эцяна. Адаз хабарни хъанач. Хкунал алай шиш къачуна, аждагъандин кIвачIин кIаняй сухна. Аждагъан уях хъана: “Къарагъ, душман, гъазур хъухь! Зун вахъ галаз женг ийиз атанвайди я”. Аждагъан, вилерай цIай чкIиз, яру хъана, къарагъна.

Ирид юкI алай пагъливан Магъамада им руфункай къуна, къецел гадарна. Яна гуързуьналди, аждагъандин ирид къилни алудна, аждагъан къена. И рушни муькуь рушарин къилив хкана.

Магъамада ибурувай хабар къуна: “Я вахар, куьн гьинай я, куьн иниз гьикI акъатайбур я?” Рушари лагъана: “Чан стха, чун гъарма сад са пачагъдин руш я. И аждагъанри чи бубайрихъ галаз дяве авуна, чун къакъудна гъана, тIвар патахъай хуьзвайбур я”.

Рушари и аждагъанрин вири къизил, гимиш, якъут авай чкаяр идаз къалурна. Идани вири кIватIна, къватийра туна, ибурни къахчуна, рушарни галаз вич атай къуюдин кIаниз атана. Ина шейэр кутIуниз, цIил хъуткъунарна. Винел алай юлдашриз чпин юлдаш хкъезвай чIал чир хъана, цIил ялна, и шейэр винел акъудна. Ибуруз акуна хъи, цIилинихъ сандухар гала. Ахъайна килигайтIа, сандухрин къене къизил, гимиш ва маса гъахътин багъа затIар ава. Тадиз ибуру цIил къуюдиз авадар хъувуна. Гъа и саягъ ибуру вири шейэр къуюдай ахкъудна, анжах пуд рушни пагъливан Магъамад амукъна. И арада цIил мад къуюдиз авадар хъувуна, цIилинихъ са руш акална, винелди акъудна, ахпа къвед лагъай руш акъудна. Ибурувай и къве юлдашди жузуна: “Чи юлдаш пагъливан Магъамад гьикI хъана, ада вуч ийизва?” Рушари жаваб гана: “Валлагъ, ада пуд аждагъан къена, чунни къахчуна, абурун хазинаярни. И сандухра авайбур абурун хазинаяр я, ам вич са рушни галаз къуюдин кIане ама”. ИкI лагъайла, ибуру мад цIил къуюдиз авадар хъувуна. Магъамада рушаз лагъана:

- Гила вун винел хъфена кIанда.

- Ваъ, сифте вун ахлад. Вучиз лагъайтIа, на икъван зегъметар чIугуна, икъван игитвилер къалурна заз чида на зун тантийидайди. Белки, лугъуз жеч, инсанар я, вун абуру ахкъуд тавуртIа, ахпа за вучда? Вун ина амаз зун дуьньядал гьикI дуланмиш жеда? - лагъана руша.

- Вагъ, жедач! Сифте вун хъфена кIанда.

- Акі хъайила, - лагъана руша, - за ваз инин сир лугъун: лугъуз жеч, инсанар я, эгер абуру вун ина туртла, югъ нисини хъайила, и булахдал кьве жейран кьведа: сад лацу, сад чулав. Вун са далдадив чуьнуьх хъана акъваз. Абуру яд хъвадайла, тадиз фена лацу жейрандин кIвач яхъ; ада вун экуь дуьньядал ахкъудда. Вара-вара, бахтсуз хъана, чулав жейрандин кIвач кьаз клан жемир, ада вун чулав дуьньядиз тухуда. И руш винелди ахкъудна. Идан гуьрчегвал акурла, Хайбера Элбуранахъ галаз меслятна: “Эгер чна пагъливан Магъамад ахкъудайтла, и руш ада вичиз къачуда; белки, ада чи кьилелни са бала гъин, ша, чна ам къуюдин клане тан”, - лагъана.

Ибур къуюдин сивел къван эцигна, чеб рушарни галаз хъфена. Пагъливан Магъамад, цил гила-мад авадарда лугъуз, са къадар вил алаз акъвазда. Цил авадар хъувун тавурла, руша лагъай гафар рикIел хтана, идан гьал гзаф перишан жеда. Эхир чара акъалтна, им фена булахдал, са далдадив чуьнуьх хъана, жейранар вилив хуьз акъвазда.

Сят цикъвед хъана, дугъриданни, и руша лагъай жуьредин кьве жейран атана. Ибуру булахдила яд хъвана хъфидайла, гададиз гьил вегъена лацу жейрандин кIвач кьаз клан хъана. Кар нягс хъана, идан гьиле чулав жейрандин кIвач гьатна. Гьатнамазди, чир тахъана, им а чулав жейрандин винел акъахна. Ида им ирид чилерин кланик квай маса дуьньядиз тухвана.

Экуьнахъ нехирар акъуддай вахтунда ам са шегъердиз агакьна. Ина идаз маса жуьредин, са гзаф къариб чIаларал рахадай, сарар лацу, чеб чулав инсанар акуна. Ина адал са къари гьалтна. Пагъливан Магъамада и къаридиз гьилин ишарадалди лагъана: “Зун са къариб я, гьич са илифдай чка авачни?” Къариди, гъавурда акъун тавуна, идаз са къас фугъана гана.

Магъамада: “Заз фу кландач”, - лагъана, кьилик гьилер кутуна вичиз къаткидай, ял ядай мензил кланзавайди чирна. Къариди и кар къатлана, вичихъ галаз ам кIвализ хутахна.

Магъамад ина илифна; вичин гуьрз, къалханни эцигна, чин- гьил чуьхуьз гъазур хъана. Иниз-аниз килигна, санайни яд жагъанач, эхир атана ацукьна. Къариди идан вилик вичихъ авай-авачир фу-затI гъана эцигна. Са гъвечIи жемина цана ядни эцигна. И кар акурла, пагъливан Магъамада и шегъерда яд тахъун къатлана. Ида ишарадалди и ци туьдни бегъем кьежир тийидайди къалурна. Къариди яд авай вацIал аждагъан алаз, ада яд тагузвайди ишарадалди Магъамадаз чирна. Магъамада лагъана:

- Ша, яд алай чка заз къалура!

- Анал фейитла, чун рекьиди, чун кьведни неда аждагъанди,- лагъана къариди.

Пагъливан Магъамад вичин гуьрзни къалхан къвалал вегъена, кварни къачуна, къарини хъуьчуьк кутуна, яд галай патахъ фена. Къариди яргъалай яд алай чка идаз къалурна, вич катна хтана. Магъамада аждагъан саймишни тавуна, квар ацIурна хтана. Къари килигайтла, - квар цивди ацIанва. И кардал им гзаф мягътел хъана. Ада шадвилай Магъамадаз гзаф теменар гана, лагъана: “Вун иниз гьинай атана акъатна?” Чна и залумдиз гьар гьафтеда кьилел хунча алаз са руш тухуз, адавай кIвализ са квар яд къачузвайди тир”.

Пакад юкьуз мад Магьамада, аждагъан саймиш тавуна, яд гъана. Пуд лугьур сеферда яд къачуна, им хуьквезвайла, идаз яргъалай къилел са хунча алаз, къилди са руш къвезваз акуна: жемьатарни вири, гъиле кварар аваз, яргъал акъвазнава. И ирид къил алай аждагъанни, къвачел къарагъна, и руш вилив хуьз акъвазна.

Ирид юкI алай пагъливан Магьамада, гъилелди ишара авуна, и рушаз вичин мукьув ша лагъана. Рушавай, аждагъандихъай кичIела, къвез хъанач. Пагъливан Магьамада фена рушан гъиле авай хунча качуна; руш инал акъвазарна, аждагъан галай патахъ килигиз, адакай ягъанатар ийиз, капашдалди аш нез башламишна.

- Эй инсан, вун мугъман яз акуна, са юкьуз, къве юкьуз за ваз чуькънач. Гила на заз гъизвай суьрсетни къакъудна. И кар за къабулдач, - лагъана, гъарайна аждагъанди.
- Ви гъиляй вуч къведатIа, гъам ая! - лагъана, пагъливан Магьамад, вичин тIиш михъиз-михъиз, аждагъандин къаншардиз физ башламишна.
- Гила за вун рекъида, бес я на закай авур ягъанатар, - лагъана хъел кваз аждагъанди.
- ЭкъечI майдандиз, залум, зун ви чан къачуз атанвайди я,- лагъана Магьамада.

Ибур къведни, чпин яракъарни гъазурна, женгиниз экъечIна. И вахтунда жемьатдик зурзун акатна, са паяр катиз башламишна. Эвел аждагъанди яна, адавай кар гуз хъанач. Ахпа ирид юкI алай пагъливан Магьамада, вичин къуват санал къватIна, ирид гуьрз вегъена, аждагъандин ирид къилни пад-пад авуна. Аждагъан ярх хъана, къена. Ида аждагъандин тIишер, плузар атIана, са ягълухдик кутуна, вичин гъилер-затIар чуьхвена, хтана. И агъвалат рушаз лап хъсандиз акунай. Магьамада и рушаз лагъана: “Гила вун ахлад, фена жемьатдиз лагъа: къе яд тухуз жедач, яд михъиз иви я, пака атана тухурай”.

Руша хъфена жемьатдиз лагъана. И кардикай пачагъдизни хабар хъана. Пакад юкьуз и кардин шадвиляй шегъерда зурба суварар хъана. Пачагъди, жемьатди и кас вуж я лугьуз хъана. Эхир пачагъди вири жемьатар къватIна, и рушаз къалурна. Жемьатар вири куьтягъ хъана, руша “садни туш” лагъана. Пачагъди чавушривай жузуна:

- Мад и шегъерда кас амани?
- Флан къаридин къвале къариблукъдай атай са кас ама, мад маса касни амач, - лагъана чавушри.
- Алад, гъадазни ша лагъ, - лагъана пачагъди.

Чавушри фена пагъливан Магьамадаз эверна. Имни, вичин яракъарни къвалал вегъена, аждагъандин тIиш-плуз квай ягълухни гваз атана. Рушаз им акунмазди чир хъана: “Гъа и кас я, пачагъ, вун сагърай”. И чIавуз пагъливан Магьамада: “Белли, - ам зун я, пачагъ, вун сагърай” - лагъана, аждагъандин тIишер, плузарар квай ягълух ахъайна, пачагъдиз къалурна. Пачагъ, вичин назир-вазирни къахчуна, и гадани галаз вичин къвализ хтана. Адаз пагъливан Магьамадаз назирвал гуз къан хъана.

- Ваъ, пачагъ вун сагърай, - лагъана Магьамада, - заз квевай къандай са затIни авач.
- Бес ви мурад вуч я?
- Квевай алакъайтIа, зун винел алай дуьньядиз ахкъудун я.

- Ам чалай алакьдай кар туш, флан чкадал са зурба чандар тар ала, гьа тара са туьтуькьуш ава, ам винел дуьньядиз физ хуьквезвайди я; хьайитIа, вун гьадавай хутахиз жеда.

Инлай пагьливан Магьамад тадиз ида лагьай патахъ экъечIна фена. Фена, фена, ам агакьна а таран кланик. Тарай и туьтуькьушдин шарагрин ван къвез хьана. Са гзаф вахтунда им таран кланик ацукьна, ахпа хиялар, фикирар ийиз, им инал ахвариз фена.

Са вахтунда шарагрик гзаф хьел акатна. Ибурун ванцел Магьамад ахварай аватна. КилигайтIа, са гзаф зурба гьуьлягь шарагар нез кланз тараз акьахзава. Кьудгьунна кьарагьна, Магьамада вичин гуьрзуьналди и илан кукIварна чилел вегьена, вич хьфена мад къаткана.

Шарагрин диде цавай хуькведайла, идаз акуна хьи, и таран кланик са чулав затI ква. Идаз им вичин балаяр нез атанвай душман хьиз хьана, ягьиз клан хьана. И арада шарагри, и кар акуна, чпин дидедиз гьарайна, лагьана: “На вуч ийизва, ам чун нез къвезвай душман кьейиди я, ваз хьсанвиллиз писвал ийиз кланзавани?” Инлай туьтуькьушдиз чир хьана: эвичIна вичин кьве лувни ахьайна, идаз серин ийиз акьвазна.

Са арадлай пагьливан Магьамад ахварай аватна, идаз вичин винел са дагь алайди хьиз хьана, кичIе хьана. Кьушра идаз лагьана:

- КичIе жемир, инсан, зун кьуш я. Зун ви кьуллугьда акьвазнава, ви метлеб вуч ятIа лагь.

- Зи метлеб - на зун винел дуьньядиз ахкьудун я, - лагьана Магьамада.

- За вун винел дуьньядиз ахкьудда, - лагьана кьушра, - анжах вуна заз ирид тIанур фу, ирид гамиш ва ирид цел яд суьрсет гьваш, гьикI хьи, аниз яхцIур йикьан рехь ава, тахьайтIа чун агакьдач.

- Башуьсте! - лагьана Магьамада.

Ада, пачагьдин кьилив фена, гьада лагьай кьван шейэр кьачуна, пакад юкьуз и тарцин кланик хтана.

Туьтуькьуш, и суьрсетни ирид юкI алай пагьливан Магьамадни вичин далудал эцигна, рекье гьатна. Ибур агакьиз зур йикьан рехь амаз, суьрсет куьтягь хьана. И кардикай туьтуькьушдиз хабар хьана. Ида кьасухдай Магьамадавай як тIалабна: идани як амачиз акурла, вичин ютурдикай атIана, са зул адан сиве гана. Туьтуькьушдиз и кар чир хьана. Ада як тIуьн тавуна вичин мецин кланик кутуна туна. Ибур винел дуьньядиз агакьайла, кьушди идаз лагьана:

- Гила эвичI, чан инсан, чун винел дуьньядиз агакьна.

Пагьливан Магьамад эвичIна, ацукьна.

- Ацукьмир, ахлад! Ваз ахпа рехь чир жедач, - лагьанакьушди.

- Кьайгьу авач, заз рехь чида, гила вун ахлад, - лагьана Магьамада.

- Ваъ, пагьливан Магьамад, садра вун ахлад, зун килигин, - лагьана кьушди.

Пагъливан Магъамад къарагъна, къецивал ийиз-ийиз хъфиз башламишна. Къушра адаз эвер гана, вичин патав хкана: “Я инсан, вуна ахътин кар вучиз авуна? Ам ганачиртIа, ваз зун гишила рекъидай хъиз хъанайни?” - лагъана, ада вичин мецин кIаник кутунвай як хкудна, Магъамадан ютурдал эхцигна, ахпа вичяй са цакул акъудна, ам сагъар хъувуна, рекъе хутуна, вични элкъвена вичин балайрин патав хъфена. Ирид юкI алай пагъливан Магъамад вичин вилаятдиз хъфиз башламишна. Шегъердиз агакъдалди идал са кас гьалтна. Ида и касдивай шегъерда вуч хабар аватIа жузуна. И касди лагъана: “Валлагъ, чан стха, чи шегъердиз Хайберни Элбуран лугъуз къве пагъливан атанва, абуру ина зурба кIвалерни авуна. Къе Хайбера вичиз мехъер ийизва”.

И ван хъайила, пагъливан Магъамадан чанди цIай къуна; ам тадиз хтана, далдамрин ванцелди атана, дуъз и мехъер авай кIвализ фена.

Атана килигайтIа, гъа вичиз къачуда лагъанвай руш и кIвале ава. Ибур къведни, чеб-чпиз чир хъхъана, гарданра гьатна.

И вахтунда Хайберни Элбуран, къилер чиле туна, акъвазна. Пагъливан Магъамада, фена, ибурун къведанни ченейрихъ галукъарна, ахпа гьил къуна чуьлдиз акъудна.

- Хъсанвилиз писвал ийидай алчахар и дуьнядал герек туш,- лагъана ада ибур къведни къена.

Инлай ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатаз туна, ирид юкI алай пагъливан Магъамада а руш вичиз гъана; амай рушарничпин кIанибуруз гана. Абуру гъана амаз, зун хтана.

Кесибдин хва Къагъриман

Хъана къван, хъанач къван са заманада Къагъриман лугъудай са кесибдин гада. Има гьич хандиз муьтIуьгъ хъанач: садра ракъурна, къведра ракъурна, пудра ракъурна къанлувилиз, эхир мад хкез шегъердиз, халкъарик къал кутаз жеда къван. Ада хандиз хаин тир крар ийиз, яни харж гумир, хандиз муьтIуьгъ жемир, гъамани чун хътин аллагъди халкънавай инсан я, вичини кIвалахиз, вичин гьилералди фу тIуьрай, лугъуз хъана. Эхирни ханди и Къагъриман, са гзаф яргъа авай, кIеви тамуз ахъайна; къуд патал къаравулар эцигна, къаравулризни лагъана: “Гъан, тамай ам акъатна акуртIа, яна йикъ”. Гада гъахъна тамуз. ЦIуд югъ, цIуд йиф хъана и тамай тIуз физ, мад идаз и тамун къил-тум жагъанач. Эхир идал тамун юкъва, шагъ-угъли шагъ Абасалай амай са куьгъне къеле гьалтна. Гада фена и патахъай, а патахъай килигна. Инсан лугъудай затIунин нини гьич ина авайди туш. Генани гада ацукъна югъ няни жедалди, “акван иниз са кас-мас хкъедатIа” лугъуз. Мад гьич иниз хтай кас хъанач. Эхирни гада фена и къеледин къенез. Чирагъ гваз вири кIвалерин къенера ам къекъвена. Мад идаз анай жагъай гьич са чан алай затIни хъанач. Недай затIни авач. Гишин хъанва: инлай явашдаказ къарагъна, тамуз фена, мегъуьн тазар атIана гъана, вичиз чIемерукар, хьелер расна. Ахпа фена тамуз и юкъуз нисиналди вичиз къве къуьрни, къвед-пуд жейран гваз хтана. И йифиз ида ибур алугарна тIуьна вичиз. Пакамаз мад гъуьрчез фена, юкъуз идал гьалтна са сикI; идаз чIемерукдал ягъиз кIан хъайила, сикI къулухъ галай къве кIвачел хкаж хъана, тум къекъуьриз, хъуьрез

акъвазна. СикIрен шадвал акурла, Къагъриманавайни ам ягъиз хъанач. Яваш-явашдиз фена адан патав. Вичин яйлухдикай хкудна, са як аламай кIараб вегъена ада сикIрен вилик. Гишин сикI машгъул хъана кIарабдал. Вегъена къуна Къагъримана сикI. Чан аламаз дуъз вичин къеледиз гваз хтана. Вичиз машгъулат хъун патал ада хъсандиз хуъз хъана и сикI. Гъа икI са варз алатна, Къагъриманахъ галаз нез-хъваз, сикI вердиш хъана.

Са юкъуз мад гъурчез фейила, Къагъриманал гьалтна са жанавур. Ам къаю къуна, тумни муркIади къуна, юзазмачир. Имани ида и юкъуз кIвализ гваз хтана. СикIре жанавур акурла, сас регъез, вилик вегъей кIарабарни къахъудиз, жанавурдиз гъич югъ тагуз хъана. Жанавурни, Къагъриманахъай кичIела, сикIрез чуйкъ тежез, рикI куз- хъукъваз амукъда къван. Эхир вагътедай тефейла, Къагъриманани жанавурдиз къилди чка расна. Жанавурни къвез-къвез Къагъриманахъ галаз гуьруьшмиш хъана. Къагъриман гъурчез физ-хкъвез абур санал дуланмиш хъана.

Са юкъуз Къагъриман мад гъурчез фейила, адал са севрен бала гьалтна; имни ада калтунна къуна, гваз хтана вичин къеледиз. Гъа имани, къилди са чка расна, Къагъримана амай гъайванар хъиз хуъз хъана. Са маса юкъуз адал гьалтна са туьтуькъушдин муг авай тар. Акъахна муказ килигайтIа, ина къе-пака лув гана цавай фидай шарагар ава. Къагъримана шарагрикай садан кIвачихъ еб кутIунна, тарцин кIаник авадарна, епинин са къил вичин къулал кутIунна. Им муькуь шарагдиз килигайтIа, амани са жунгав къванди я. Ибур къведни анал хутахиз жедайбур туш. Къагъримана шарагни вичин къеледиз хутахна. Гъайванриз авай-авачир, тIуьн-хъун гана, ам ксана. Пакамаз къарагъна, ам амай шарагни хкIда лагъана, яваш-явашдиз фена мад и тамуз. Акъахна тарциз, килигайтIа, шараг амач. ЭхвичIна хтана. Атана са къве варз алатна, и гъайванарни Къагъриманахъ галаз гуьруьшмиш хъана. СикIре, гъар сеферда Къагъриман гъурчез фейила, адан вилик физ, къулухъ кIвачерал акъвазиз, вичиз къугъунар ийиз, адан кIвачерик яргъи жез, кIулаз хкадариз, катиз-калтунгиз шадвилериз хъана.

Хабар нивай гун, хабар сикIревай, са юкъуз и сикIре туьтуькъушдизни, жанавурдизни севрез эверна, ибурухъ галаз меслят авуна: “Килиг, юлдашар! Чун гъарма сад са жинсиникай я; чун гишила тама авайла, и касди чаз еке гъурмет авуна. И касди гъар юкъуз физ зегъмет чIугваз, гъиз чаз тIуьн гуз, ихътин кефиник кутунва чун. Има гъвечIи кар туш. Гзаф зурба кар я, намус авай итим я. Гила чахъни са тIимил къван регъуьвал, гъаявал хъана кIанда. Гъамиша ада гъиз, чна нез-хъваз жедайди туш, чнани са инсанвал авун лазим я”. Ина севре гаф къачуна, лагъана: “Бес чна вуч ийида, вуч ийидач?” СикIре лагъана: “Ийидай кар заз чиде: ам гъайван туш, инсан я; адаз гзаф дерт-гъам ава. Вичихъ галаз рахадай, ихтилатдай касни авач. Адаз дерт авачиртIа, ам иниз атана акъатдайди тушир. Инагни инсан акъваздай чка туш. Гъелбетда, идан къилел са дуьшуьш атана, ам иниз акъатнавайди я. АкI хъайила, юлдашар, чнани фена адаз са юлдаш хкин”. Жанавурди лагъана: “Ам гъикI гъида, гъинай гъида, тахъайтIа вун дели хъанвани, я стха?” “Ваъ, стха, зун дели хъанвач, - лагъана сикIре,- акун за ийида, амма куьнни рази хъана, захъ галаз атайтIа, зи гафунал куьне къул чIугуртIа, крар туькIуьда. “Хъсан я ман, чунни рази я вуна авур кардал,” - лагъана ибуру. “ЯтIа, - лагъана сикIре, - чун флан Хинкар пачагъдин вилайтдиз фена кIанда. Аниз, къураматдай фейитIа, са вацран рехъ авайди я, гъуьлерилай фейитIа, пуд йикъан рехъ авайди я. Ам завай жедай кар я, зун гъаниз фена хтайдини я са заманада. А Хинкар пачагъдин

Квалерни са гъулуьн яхада авайбур я; заз Хинкар пачагъдин рушни акурди я. Адаз гзаф тIарам са руш ава. Чун фида дуьз гъаниз. За фена тIеквендай гъа багъдиз, а руш атай вахтунда гъадан вилик кьуьлер ийида. Адаз зун кьаз кIан жеда. Яваш-явашдиз кьулухъ жеда, кьуьлер ийиз-ийиз, дуьз гъа тIеквендал за ам гъида. Сев атана, гъана чуьнуьх хъана акъвазрай. Ахпа севре, кьуна, руш яна далудал, парудлай хкадар хъувурай. Жанавурди къахчуна руш севрен гъилляй гваз катрай дуьз гъулуьн кьерехдал. Гъулуьн кьерехдални гъазур хъана акъвазрай туьтуькьуш. Адани руш вичин кIулал эциграй, чунни ахкьах хъувуна адан далудал, вири хкведайвал чи ватандиз. Гъа икIа куьн рази хъайитIа, руш чавай гъиз жеда, тахъайтIа ваь". Гъа икI абур вири сикIрен и меслятдал рази хъана.

Пакамахъ кьарагъна, ибур вири акъахна туьтуькьушдин далудал, фена дуьз Хинкар пачагъдин вилайтдиз. Гада кьарагъна килигайтIа, я сикI амач, я жанавур амач, я сев амач, я туьтуькьуш амач. Ам и кардал гзаф мягътел хъана. Адан рикIни сефил хъана.

Хабар нивай гун, хабар сикIревай. СикI вичин юлдашарни галаз атана агакьна Хинкар пачагъдин кьеледив. СикIре туьтуькьуш туна гъулуьн кьерехдал, севни жанавур галаз атана дуьз и кьеледин цахъ, жанавурдиз лагъана: "Вун и цахъ акъваз". Севрез лагъана: "Вун и тIекведай гъакъдайди туш, акъах тарциз, а тарцяй парудал хкадарна, ша кьене патаз, кьеледиз". Вични яд фидай тIеквендикай кьеледин кьенез атана, севни эвичIна кьеледин кьенез. СикIре тухвана сев са тарцин кIаник акъвазарна. Вич фена багъдин кьенез. Килигна сикI инхъай, анхъай. Акуна адаз са руш, гъиле са кIунчI цуькверни аваз, са гзаф пашмандиз ацуькнава. СикI хкечIна валарикай, яваш-яваш фена рушаз аквадай чкадал, ахпа ам акъвазна кьулухъ галай кьве кIвачел, тумни кул хътин чилляй физ, вилик квай кьве кIвачни авадарна, кьуьлиз-кьуьлиз, фена рушан патав. Рушаз сикI акурла хуш атана. Вичин гъиле авай цуькверин кIунчI гуда кьван сикIрез. СикIрени вилик квай кьве тапасдив къачуна кьуьлиз-кьуьлиз, ам кьулу-кьулухъ хъана. И рушани "гахце" лугъуда кьван сикIрез цуьквер. Гъа икI, сикI тIеквендикай хкечIна, катна. Севрени вегъена кьуна руш, хкадарна парудлай агъуз. Жанавурдини къахчуна севрен гъиле авай руш, хъияна кIулал вичин, гваз хъфена дуьз гъулуьн кьерехдал. Инал хтана ахкъатна ибур вири. Ацуьк хъувуна туьтуькьушдин далудал вири, кьарагъна туьтуькьуш цавуз. Са кьвед-пуд йикъалай ахгакъ хъувуна ибур чпин ватандиз. Абур хтайла, гада гъуьрче аваз хъана. СикIре руш чIугваз-чIугваз акъудна гурарай виниз, дуьз кIвализ. Атана килигна руш кIвализ - инсандин кIвач авай чка я. Яргъан-мес ава, хапIа-хуьрек ийидай чка ава. Рушан рикI са тIимил шад хъана. Няниз гада хкведай вахт жедайла, сикIни шад яз катиз-катиз фена гададин вилик. Гада кIвализ хтана ахгакъайла, адаз ана са руш аваз акуна.

- Яъ, - лагъана ада, - я инсан, вун иниз гъинай акъатайди я? Вун атуь, рагъ атуь, варз атуь, бес вун гъинай, инагар гъинай? Ваз хвашкалди, сафагелди!

Рушани лагъана:

- Сагъ хъуй, зун флан Хинкар пачагъдин руш я, ин ви сикIре алдатмишна гъана.

Гадади хабар кьуна:

- Бес сикIре гьикI гъана, гьикI гъанач?

- Валлагъ, - лагъана руша, - са нянихъ зун багъда ацукънавайла, зи вилик къуьлиз-къуьлиз атана сикI, алдатмишна тухвана багъдин яргъа къилиз, ахпа гъанлай севре къачуна зунни тадиз гадарна парудилай а патаз. Жанавурди, зай гъарай физ-физ, хъияна зун кIулал, гваз хъфена гъуьлуьн къерехдал. Гъа инлай акъадар хъувуна зун туьтуькъушдин кIулал, чебни ахкъахна. Гъуьлерилай лув гана, чун хтана дуьз гъа и къеледиз.

Гада килигна сикIрез. Ада сикIрен гардан къуна теменар гана. Ахпа тадиз гадади са къве жейрандин жендекни къатIкъатIна, вичин гъайванриз гана, далудилай кап аладарна: "Гъалал хъуй квез куьне тIуьр фу, мад куьне ам квадардач". Иналай и рушакай пабни хъана и гададиз. Гададиз кIвал-югъ хъана, гъуьрчез физ-хквез дуланмиш жез хъана.

Хабар нивай гун, хабар Хинкар пачагъдивай. Пачагъдиз я ахвар, я къарай амачир. Себебни - авай, авачир са руш квахънавай. Пачагъди везирарни векилар, фекъиярни фахраяр - вири кIватIна. Гъар гъи касди вичин рушакай хабар гайитIа, гъадаз вичив чIугур къван къизиларни якъутар гуда лагъана пачагъди малумарна. Гъа и арада са кафтIар къари пайда хъана ва ада лагъана хъи: "Пачагъ, вун сагърай, бес за ахквада ви руш". Пачагъ и кардал рази хъана. Къариди и йифиз вичиз са каркун гъазурна. Къари каркун къуна, вацран экуьналди атана гъуьлуьн къерез. Инал къари гъахъна каркундин къенез. Къене патай каркундин сив кIлун хъувуна ада вичи-вич авадарна гъуьлуьз. И къари авай каркун лепейри тухвана гъуьлуьн а патаз. Къаридиз вич къураматдиз акъатнавайди малум хъана. Къари каркундай экъечIна. Каркун са валарив эцигна, ам къекъвез-къекъвез, руш авай къеледин къаншардиз атана. Са чкадал ацукъна, къариди, шехъиз-шехъиз, лугъунар ийиз башламишна. Рушаз шехъзавай ван атана. Ам пенжер ачухна килигайтIа, са дишегълиди мет-къил гатаз шехъиз лугъунар ийизва. Руша къаридиз вичин патав ша лагъана. Къаридизни кIанзавайди гъа и кар тир. Къари къарагъна, яваш-яваш фена рушан патав. Руша рак ачухна къаридиз. Акуна къари сикIрез. Къари суьгъуьрчи тирди гъасятда сикIрез чир хъана. Тадиз валчагъдин пад къуна, къари вегъена гурарай агъуз. Рушаз сикIрекай хъел атана. "Вучиз тазвач на ам кIвале?" - лагъана ада. Гзаф лагъана, тIимил лагъана, амма сикIрен адан ван атанач. СикIре къари, гада хкведалди, кIвале тунач. Ам вични гададин вилик фенач. Гада и кардал гзаф мягътел хъана. "Гъамиша зун къаршиламишиз, зи вилик сикI къведай тир. Къе вучиз ам акъатнавач. КIвале яраб вуч кар хъанватIа", - фикир ийиз, рикI секин тушир гададин. Гада кIвализ хтайла, адаз гурарин кIане са къари ва гурарин вини къилелни гзаф ажугълу яз сикI ацукънаваз акуна. Гада къаридиз килигна. Ада хабар къуна:

- Вун гъихътин инсан я, гъинай я, гъинхъай акъатнавайди я?

- Зун са кесиб къари я, къекъвез-къекъвез иниз акъатнава,- юхсулдиз жаваб гана къариди.

- Бес вун кIвализ вучиз физвач?

- Заз кIвализ физ кIан хъанай. Валлагъ, чан хва и сикIре, къуна, зун гурарай агъуз вегъена, кIвализ фидай ихтияр ганач ада.

Гададиз сикIрекай хъел атана, ам са кIарасдал яна, къарини галаз гада кIвализ хтана.

И юкъуз сикIре са кIусни ризкьи тIуьнач, хъелна фена, ам ацукъна гъаятда. Къари кIвализ атунал рушни гада - къведни гзаф шад хъана. “Зун гъурчез фейила, зи папан рикI шадар ийидай кас жеда кIвале”, - шад хиял фена гададин рикIяй.

Къари абурун кIвале амукъна. Са югъ, къве югъ, пуд югъ гъа икI ва мад... Къари рушахъ галаз сейрдиз физ хкъез хъана. Ихтилатар ийиз адан рикI аладарна. Гъар сеферда сикIрез къари акурла, душман акур къван дакIан жез, ам сас регъез акъваздай. Йикъарикай са юкъуз къариди руш алдатмишна. Балугъар къада лагъана, ам гъульуьн къерехдал тухвана. Рушаз и кар гзаф хвеши хъана. Къариди шак текъведайвал руш каркун алай чкадал тухвана. Рушаз каркун акуна. Ада къаридивай хабар къуна:

- Им вуч затI я?
- Им гъа балугъар къадай каркун я, - лагъана къариди.
- Я къари-диде! Идал балугъар гъикI къада?
- Адан къене ава, чан руш, балугъар, - жаваб гана къариди.
- Бес чавай къаз жедачни?
- Къаз жеда. Къил каркундин къене туна, гъил экъурна кIанда. Ахпа ваз анай балугъар гъатда. Яхъ жуваз кIамай къван.

Руша каркунда къил туна, гъил экъурзавайла, къариди адан къве кIвачни къуна ам вегъена каркундиз. Рушан гуьгъуьналлаз каркундиз вични эхвичIна, адан сив кIев хъувуна. Ахпа къариди чеб авай каркун гъуьл галайвал авадарна. Бад-цIуд йикъалай гъульуьн лепейри каркун къурамадиз акъудна. Каркундин сив ачухна къариди, абур анай экъечIна, рекъе гъатна. Хейлин мензилдиз фейила, абурал гъалтна са хуьр. Къариди хуьруьн жемятдивай “ибур гъи пачагълугъдин накъвар я?” - лагъана хабар къуна. “Хейфа пачагълугъдин”, - жаваб гана жемятди. Къариди хуьре кавха, къази авани, пачагъдин патай вуж ава, лагъана, жузуна. Адаз хуьре юзбаши авайди чир хъана. Рушни галаз ам юзбашидин патав фена вичин арза авуна, ада лагъана: “Бес квез ван хъанатIа, Хинкар пачагъдин руш квахъна, лагъана. Им гъа пачагъдин руш я, за ахкуна гваз хкъезвай. Бес чаз инлай анихъ рехъ чидач, гъаниз килигна чаз итимарни це, акъахдай балкIанарни”.

БалкIанар жагъурна, ахкъадарна, абур Хинкар пачагъдин патав рахкурна.

Пачагъдин гъаятдал ахгакъайла, къариди лагъана: “Руш квез, муштулукъ заз”. Пачагъ тадиз балхундал экъечIна. Адаз вичин руш акуна. Шад хъайи адаз, балхундилай хкадарна, рушан патав физ кIанзавай. Амма ам адан везиррини назирри вегъена къуна, акъвазарна. Везирри пачагъдин руш гъилерал алаз хкана кIвализ. Гъатна абур гарданра. Теменар гунин тум-къил хъанач. Пачагъди вичин везирризни, назирриз эвер гана, шадвилин межлисар къурмишун буйругъ гана. Межлисра иштирак авун патал къаридизни, юзбашдизни эвер гана. Ирид юкъузни ирид йифиз далдам зуьрнедал илигна, нез-хъваз, шадвилер ийиз хъана. Ахпа къаридивайни рушавай хабар къуна: “Бес гъикI хъанай, гъикI хъаначир, гъинай жагъанай, гъинай жагъаначир. Вун гъиниз фенай?” Абуру хъайи-хъайивал вири ачухдиз лагъанай. Пачагъди къаридиз вичи чIугур къван якъутарни къизилар гана. Юзбашидиз, лагъайтIа, ада са лап хъсан яргъа балкIан, адал эцигдай къизилдин пурар, са къат хъсан парталар гана, ам рекъе хтуна.

Хабар нивай гун, хабар Къагъриманавай. Къагъриман мет- кьил гатаз, шел-хвал ийиз, гъурчезни техфиз, чин кланикна ярхар хъана, ясда гъатна. “Агъ, гъайван, ваз чизвай къван, а кафтларди зи кьилел икъван агъвалатар гъидайди”, - лугъуз, сиклрез килигиз, гада шехъиз хъанай. Эхирни сиклрез адан язух атана. Сиклре вичин юлдашрихъ галаз мад меслятар авуна. Ада лагъана: “Са кафтлар къариди, атана, чаз икъван крар авуна лагъай твар гьикл къачуда, юлдашар!?” Гъар гьикл хъайитлани, чанарилай гьилни къачуна кланда хьи, кланда, амма чна руш жагъур хъувун лазим я”. Гъа икI арадай сад-къве варз фена. Рушан дерт члугвар къван гада азарлу хъана. Рушни гада рикIяй акъат тийиз сефил тир. Эхирни сикI вичин юлдашарни галаз Хинкар пачагъдин къеле галайвал рекъе гъатна. Сиклре, гъа виликдай хъиз, мад руш алцуарна. Туьтуькъушран далудал алаз абур хтана ахгакъна чпин ватандив. Сиклре рушан перемдин пад къуна, ам хутахна дуьз кIвализ. Гада кIвале авачир. Са гъвечи ял яна, сикI кIвалаяй экъечIна. Ахпа ам жанавур галаз кIвализ хтана. Сиклре жанавурдиз тагъкимна. “Къецелай кIвализ ва кIвалаяй къецихъ са касни ахъаймир”. Гурарин клане сев акъвазарна, къеледин кукIвални туьтуькъуш. “Вара-вара зун хкведалди куьне иниз цавай фидай нуькIни ахъайиз тахъуй”, - лагъана ибурузни буйругъ гана. Ахпа сикI фена гададиз муштулух гуз. Яргъай гада хквез акурла, сикI шад яз, чкуруиз-чкуруиз гададин вилик фена. Сиклре гададин хуруз хкадарна, къве тапасдивни вегъена, адан гардан къуна. Гадади сикIрен далудилай кап алтадна. Ахпа ада лагъана: “Чан гъайван, зи рикI гъакIани сефил хъанвайла, вунни завай квахънай. Мадни зун сефил хъанай. Икъван вахтара вун гъина авай, гъина авачир? Вуна зун икъван курпашман яз вучиз тунай?”

СикI гуя гададин гафарин гъавурда акъазва. Ада вичин иесидин гардан мадни кIевиз къазвай. Са ара гана, сиклре гададин гардан ачухна, адан вилик шад яз, къуьл ийиз башламишна. Гададин рикIяй хиял фена: “Валлагъ, и гъайванди, гъина авачтIани, мад руш гваз хтанва”. Сиклре къуьлиз-къуьлиз, ибур кIвализ хтана. Гададиз руш кIвализ хканвайди акуна. Гъатна ибур гарданра. Хъайи агъвалатрикай геждалди суьгъбетар авуна...

Гила хабар нивай гун. Хабар мад руш квахънавай Хинкар пачагъдивай. Мад ада вичин феки-фахрадиз, назир-везирдиз эвер гана. “Бес вуч ийида, вуч ийидач, мад руш квахънава”, - лагъана ада. “СикIревай, жанавурдивай и сеферда руш тухуз жериди туш,” - тестикъарна пачагъди. Кафтлар къариди: “Ваъ, анжах гъа сикIрен кар я. Масаниз ам фенвач хьи, фенвач”, - субутарна ада. “ЯтIа, - лагъана пачагъди, - са зегъмет члугун хъувуна кланда вуна”. Кафтлар къари сакIани рази хъанач. “Пачагъ вун сагърай, залай а кар алакъдач. Гардан вуна зи атIайтIани, завай аниз физ жедач. Вучиз лагъайтIа, гила ада зун къазунда, пад-пад ийида. Алатай сеферда зун аниз фейила, гурарай агъуз вегъейди тир”. Пачагъди къаридиз лагъана: “АкI хъайила, вуна чаз аниз фидай рехъ къалура. За аниз къушунар ракъурда”. Къариди жаваб гана: “Аниз къураматдай фейитIа, чан рухвар, са вацран рехъ ава, гъуьлерилай фейитIа, цIуд къан рехъ”.

Пачагъди вичин назир-везиррихъ галаз меслят авуна, пакад юкъуз къарини галаз вичин къушунар руш хкиз рекъе туна.

Са югъ, къве югъ... ЦIуд йикъалай гуьгъуьниз ибур вири агакъда руш авай чкадив. Гъа и вахтунда аквада сикIрез ахвар. Ахварай адаз вичин вири сарар авахъна ва абурни кафтлар къаридин гъиле гъатна аквада. “И заз акунвай ахвар хийирдинди туш. Мад и

къариди вуч авунватлани, са къелет авунва”. СикIре лагъана жанавурдиз: “Алад, фена и тамара гъикъван жанавурар аватIа, абур вири галаз иниз хъша!” Махъун кавал галай севрез эмирна: “Вунани, сев, и тамара гъикъван север аватIа гъабур вири галаз хъша!” Туътуъкъушраз лагъана: “Вунани и тамара авай къван туътуъкъушар галаз хъша. Зани фена вири сикIер галаз хкъведа. Алад, юлдашар, са сят вахт квез муъгълет! Са сятдилай куън вири инал гъазур хъун лазим я”.

Инай ибур гъарма сад са патахъ фена. Са сятдилай абур чпин юлдашар галаз вири кIватI хъхъана. СикIре севрез буйругъ гуда: “Вуна, вири север галаз фена, флан дагъдай абурев еке-еке къванер акъудиз тур”. Туътуъкъушдиз лугъуда: “Вуна, ви туътуъкъушар галаз фена, а севери акъудай къванер кIуларал къуна, иниз хкъваш”. Жанавурдиз лугъуда: “Вуна и къеледилай вад версинин яргъа гъар са патахъ агъзур-агъзур жанавурар эциг”. СикIре вичини вичин сикIериз: “Эгер са гъинай ятлани къушун ва я кас-мас малум хъайитIа, тадиз хтана, заз хабар це. Абур къвезвай пад чира”, - лагъана ибурни гъар сад са патахъ ракъурна.

Вирибуру сикIрен тапшуругъ къилиз акъудна. Вич къеледа абурукай са хабар гуъзетиз акъвазна. Са гъвечи герендилай сикIер хабар гваз хтана. Абуру лагъана: “Бес, флан чкадал атанва къушунар, чадурарни яна, акъвазнава”. СикIре вичин юлдашар кIватIна:

- Ингъе, дустар, - лагъана сикIре, - гила мад къулухъ акъвазна виже къведач. Душманар атанва. Абур чи къеле къачуз къведа. СикI туътуъкъушар галай патахъ элкъвена. Ада лагъана: “Куъне севери гъанвай къванер къачуз, кIула къаз, цавун аршдиз хкаж жез, душмандин къушунрин винел кадра”. Севериз лагъана: “Куън а душмандин къушундик акахъна, абур къаз, са-сад чилел ярхара”. Жанавурриз лагъана: “Куъне абур туътер къаз бамишиз йикъ, абурин жендекрал са кIусни як туна виже къведач. Вучиз лагъайтIа, им гатун вахт я, жендекар кIлана ни гъатда, азарар къарагъда. Абурун гъич са кIарабни чилерал амукъ тавурай. Амма са кар ава гъа, квел а кафтIар къари гъалтайтIа, ам рекъимир, зи патав сагъ-саламатдиз хкъваш!”

СикIрен буйругъ къилиз акъудиз эгечIна адан юлдашар. Къифле-къифле хъана, цавуз хкаж хъайи туътуъкъушари вегъей къванери душмандин къушунриз фир-тефир тIвек дарна. Са патахъай жанавурар, са патахъайни сикIер эгечIна душмандин къейи къушунрив. Са къве сятни арадай фенач - абурун къушунар тар-марна. Къарини къуна. ГалчIуриз-галчIуриз сикIрен патав хкана.

Пакамахъ къарагъай Къагъриманаз гъаятда къари яргъи хъанваз акуна. Адан къилихъни сикI ацукънава. Къагъримана тажублу яз хабар къуна:

- ГъикI хъана, вуч хъана, мад зи паб тухуз атанвайди яни?

Къаридай гъич са гафни акъатнач, сикIни кисна акъвазна. Къагъриман элкъвена кIвализ хъфена, ада вичин папаз лагъана: “Мад къари гъаятдал атанва. СикIре ам алай чкадилай юзурзавач”. Къарагъна, руш дакIардай килигайтIа, къеледин къуд пад вири къенвай инсанрин мейитар я. Абурун арайра сикIерини жанавурри чпин кIвалахар ийизва. Гъарай акъатай руша Къагъриманаз лугъузва: “Им вуч хабар я, къеледилай къецихъ килиг! Ана вуч йикъ-шуван аватIа аку!” Къенвай къван душманрин мейитар акурла, Къагъриман гъавурда акъуна. СикIре абуруз кар

къунвайди чир хъана. Ахпа Къагъриман вичин пабни галаз гурарай эвична, гъаятдиз фена. Ада къаридивай хабар къуна:

- Бес ина вуч хъана, вун иниз мад гъикI хъана акъатна?

На лугъуди, къаридин мез лал хъанвай. Гъикъван хабар къунвайтIани адай гаф акъатнач хьи, акъатнач. Эхирни Къагъримана вичин сикIрез лагъана:

- Къари гила ви ихтиярда ава.

СикIре къаридин дуван акуна. Туьтуькъушрав къаридин келледиз кIуф ягъиз таз, вири мефтI акъудиз туна. Ахпа жанавурдиз ихтияр гана. Къаридикай гъич са тIкени амукънач. Гъа икI къаридин эхир хъана. Гъа идалай гуьгъуьниз гада архайин хъана. Гъуьрчез физ- хквез, вичин папахъ галаз яшамиш жез хъана.

Йикъарикай са юкъуз папанни гъуьлуьн арада душманвал авуна, гада къанлудиз акъудай хандикай суьгъбет кватна. Папа лагъана:

- А хан къве йис идалай вилик къенва, лагъана, заз ван хъанай.
- Ажеб хъана, ажеб хъана. Бес вуна икъван гагъда заз вучиз лагъанвачир?
- Заз чидачир ам ви душман тирди, - лагъанай папа.

И кардал шад хъайи гадани адан паб пакад юкъуз къахчуна чпин пек-лек, жанавурни, севни, туьтуькъушни, сикIни галаз гъатна рекъе. Чуьл атIуз, мензил атIуз, дере атIуз, тепе атIуз, хтана ахкъатна абур чпин вилаятдиз.

Хтана ахгакъайла, гадади къачуна вичин къве яц, са кал, са лам. Гада душмандин куьгъне ятахрикай са ятахдал ферикъат хана. Йикъарикай са юкъуз иниз хандин бикедин са нуьквер атана. Ада вич Бикеди гъакъи къачун патал ракъурнавайди я лагъана. Гада рази хъана. Анжах Бике галаз вичин патав атун тIалабна.

Нуьквер хъфейла, Къагъриман вичин варцин къенез хтана, ада са еке, дегъне фур эгъуьнна. Винелай чир тежедайвал къалар-къулар вегъена. Атана акъатна Бике вичин нуькверарни галаз. Варариз гъахъзамазни аватна абур дегъне фуруз. Къагъримана лагъана: "Гила зи рикI ферикъатхъана, мад иниз, гила ханарикай хкведай кас амач. Ханарикай чун секин хана".

Эхир кесиб Къагъриман бахтлу хъана. Ватандиз хтана кIвал- югъ хъана. Гъабур гъана амаз, зунни иниз хтана.

КIватIаш

Хъна-хъанач къван са къарини къужа. И къаридизни хъана сад хайи руш, сад тахай руш. Тахай руш гзаф акъул авай, гъиляй хъсан кар къведай, умун къилих авайди тир. Амма къаридиз ам гзаф дакIандай, хайи руш къилел кап алтадиз хуьзвай, тахайдаз гъамиша гъуьнтI гузвай; адаз гъар гъилледалди тахай руш кIваляй квадариз кIанзавай.

Къужадиз са сални авай къван. Ам, гьелбетта халидин са къватлашни туна, руш галаз чуьлдиз фена. Ибур фена, эхир са баябан чуьлдиз акъатна, ял ягъиз ацукъна. Руша лагъана: “Захъ ахвар гала ман, чан буба”. - “Ксус ман, чан руш”, - лагъана бубади. “Вун хъфида эхир”, - лагъана руша. - “Хъфидач, чан руш, - лагъана бубади. - Ваз кичедатла, зи чухвадин хилел къиле эцигна ксус”. Руш чухвадин хилел ксана. Къужани, чухвадин хел атлана, къвализ хъвена.

Са арадилай руш ахварай аватна, килигайтла, буба амач, касни авачир чуьлда вич къилди ама. И чуьлда идал пехъер, члагъар алтлушна, абуру гъарайиз башламишна: “Вун калун ничхир яни? Вун калун ничхир яни?” “Ехъ, ехъ, чан пехъер! Ехъ, чан члагъар! - лагъана руша. Акл лагъайла, абуру рушак къанач, абур элячина хъфена.

Руш къватлашдив къугъваз ацукъна, ада къватлаш къугъуриз, лагъана:

**- А калиг-калиг, чан къватлаш,
Хандин калиг, чан къватлаш!
Тлуьртла - нез жеч, чан къватлаш,
Туртла - таз жеч, чан къватлаш
Заз са ацукъдай къвал кандир!**

Къватлаша лагъана: “Руш, авадра зун инлай агъуз”. Руша элкъуьрна, им элкъуьрай къван чкадал къвалер хъана. Къвалер хъайила, мад и руша лагъана:

**- А калиг-калиг, чан къватлаш,
Хандин калиг, чан къватлаш!
Тлуьртла - нез жеч, чан къватлаш,
Туртла - таз жеч, чан къватлаш
Са тике фу кандир, къватлаш!**

Къватлаша мад лагъана: “Руш, аварда зун инай агъуз”. Руша авадарна. Имни авахъиз-авахъиз фена санал акъвазна, адакай тланур хъана. Гъасятда атана са къариди и тланурдиз фу яна, тланур фуни амаз цавай катна, рушан къвализ хтана. Ада рушаз лагъана: “Де акъуд, руш, тланурдай фу”. Руша фу акъудна, къвализ тухвана.

Мад руша лагъана:

**- А калиг-калиг, чан къватлаш,
Хандин калиг, чан къватлаш!
Тлуьртла - нез жеч, чан къватлаш,
Туртла - таз жеч, чан къватлаш
Заз фу кутадай суфра, мес-къуьж къандир!**

Къватлаш члалал атана, рушаз лагъана: “Руш, авадра зун инай агъуз”. Рушани авадарна. Авадарайла, идакай араба хъана, акъвазна. Са касдиз свас тухудай араба къанзавай къван; килигайтла, гъаятда гъазур араба ава. Ибуруни свасан затлар, цилер члугуна, эцигайла араба катна фена рушан къвализ. - “Руш, авуд ида авай куьч”, - лагъана къватлаша. Фар суфрадик кутуна, гамар къвалик эклияна.

Руша мад къватлаш къугъурна, лагъана:

- А калиг-калиг, чан кIватIаш,
 Хандин калиг, чан кIватIаш!
 ТIуртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
 ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш
 Заз са кIвалин иеси кандир!

КIватIаша лагъана: “Руш, авадра зун инай агъуз”. Руша авадарна. Имни фена са вацIун кьерез; гъанал са халича хъана, акъвазна. Ина гъиле шаламар аваз са жегъил гада вацIай экъечIавай, халича акуна, шад хъана, ада халичадал акъвазна, парталар алукизамазди, халича цавай фена, рушан кIвализ аватна. “Ма ваз кIвалин иеси”, - лагъана кIватIаша. Гадарди, мягтел хъана, жузуна: “Вун вучтинди я, руш?” Руша лагъана: “Зун зи бубади гадрайди я. Зи кьилел ихътин къазаяр атайди я. Заз и кIвалер, затIар аллагъди гайиди я. Заз гила са иеси кIанзава. Вун заз иеси хъуй”. Гадади лагъана: “Зун ви иеси я”. Фена, фекъи галаз хтана, некаягъ ийиз туна, ибур ина секин хъана, кIватIашни дакIарда эцигна.

Са юкъуз рушан тахай дидедин рикIел тахай руш атана, ада вичин къужадиз: “Алад, кьей къужа, жуван рушан кIарабар хъайитIани хкваш”, - лагъана. Къужа пашмандиз и чуьлдиз атана, килигайтIа, - инал са хъсан кIвалер хъанва. Им и кIвализ фена, ина адаз вичин руш акуна, чир хъана. Рушани вичин бубадиз гъурметар авуна, тIуьн-хъун гана, ам хъфидайла, адав фуни вугана. Фу-затIни къачуна, къужа вичин къаридин кьилив хтана. Ада къаридиз лагъана: “Паб, руш къенач, ам гъуьлуьз фена, хъсан кIвал-югъ хъана, вичиз бахтлуз яшамиш жезва”. Къариди лагъана: “Гъагъ, кьей къужа, на ви руш секин авуна, зид гъаки туна. Гила зи рушни твах”. Къариди вичин рушаз фар, шуьреяр авуна, руш рекъе туна къужадихъ галаз. Ибур фена са маса чуьлдиз. Ял ягъиз ацукъайла, руша лагъана бубадиз: “Ахвар гала хъи, чан буба”. “Ксус, чан руш”, - лагъана бубади. Руш ксана: буба кIвализ хъфена. Руш ахварай аватайла, кичIе хъана, ишехъна. Идал пехъер алтIушна, абуру гъарайиз башламишна, рушавай жузуна: “Вун нинди я? Гъибурукай я? Чакай яни?” “Ваъ, кьей пехъер, куьн инлай квахъ”. Пехъерини, кIуфар яна, руш къена. Са юкъуз къариди, вичин руш рикIел акъалтна, къужадиз лагъана: “Фена, зи руш гъикI хъанаватIа, килиг”. Къужа фена килигайтIа, рушакай амайди са кIарабар я. Къужади кIарабар вичин гъебеда туна, кIвализ хкана, къаридин вилик ичIирна. Къари чIар чухваз, шехъиз ацукъна: ам вичи авур кардал геж пашман хъана.

Ирид стха

Хъана къван, хъанач къван са пачагъ, и пачагъдизни са пабни ирид хва аваз хъана. Йикъарикай са юкъуз и ирид стха чпин юлдашрихъ галаз къугъваз фена; юлдашри абуруз лагъана: “Чна вах авачир стха чак тадач”. Ики лагъайла, ибур курпашмандиз элкъвена, кIвализ хтана. Дидеди абурувай жузуна: “Квез вуч хъанва, чан рухваря, куьн вучиз икъван пашман я?” Стхайри лагъана: “Бес чун юлдашрихъ галаз къугъваз фейила, абуру чаз: вах авачир стха чна чак тадач, - лагъана, чун къабулнач”. Дидени са тIимил перишан хъана. Ахпа и стхайри чпин дидедизни бубадиз лагъана: “Исятда чаз фу-яд ая. Вах авачир дуьньяда чун акъваздач. Чун, дуьнья тергна, фида”. Дидени буба ибур ахъай тIийиз акъвазна. Эхир чара хъанач, и стхаяр акъваз тавуна, дуьнья тергна, фена.

Ирид стхани, тфенгар къачуна, рекъе гъатна. Фена, фена ибур, агакъна са чинар тарцин патав. И таран кланик ибуру чпиз клвал авуна; юкъуз гъурчез физ, йифиз хквез, ибур и саягъ ина дуланмиш жез хъана. Атана са вад-ругуд йис алатна. Ибурун клвале авай дидедиз са руш хъана. И рушни атана члехи хъана; имни са юкъуз вичин юлдашрихъ галаз къугъваз фейила, абуру и руш “Стха авачир вах чна чак тадач” - лагъана, къабулнач. И рушани, пашмандиз хтана, вичин дидедиз лагъана: “Бес рушари, стха авачир вах чна чи къугъунрик кутадач, чна къабулдач, - лагъана зун къабулнач”. Дидеди лагъана: “Стхаяр чпин вири къий, чан бала, вахъ ирид стха авай хьи...” “Бес гъинва зи стхаяр, чан диде?” - лагъана руша. Рушаз даклан жез кичлела дидеди лугъун тийиз башламишна. Эхир руш акъваз тийиз акурла, дидеди лагъана: “Бес ваз ирид стха авай, чан руш; абурни вун хъиз, чпин юлдашри, вах авачир стхаяр чна чак тадач лугъуз, къабул тавурла, дуьнья тергна, фейибуру я”.

- “Агъ! - лагъана руша, - стхаяр феи патахъ зунни фида”. Дидеди къабул тийиз, руша гъил къачун тийиз хъана. Эхир руша бубадиз лагъана: “Чан буба, заз са ракъун шаламарни, шуьрбет авай шуьше къачу!” Бубади къачуна. Ахпа руша фуни ийиз туна, стхаяр феи патахъ экъечна, дуьнтя тергна, фена.

Са къан рекъе фейила, идал са клелербан гъалтда; руша идаз лагъана: “Шуьрбетдин тлур хъухъ цликендиз клас ягъа, ирид стха авай клвал къалура”. Клелербанди лагъана: “Чан вах, заз чидач, вуна агъадаллай нехирбандивай жузуз, белки гъадаз чиде жеде”. Руша, нехирбандин патав фена, лагъана: “Чан стха, шуьрбетдин тлур хъухъ, цликендиз клас ягъа, ирид стха авай клвал къалура”. - “Чан вах, заз ви затлани кландач, - лагъана нехирбанди, - гъа и дере къуна фейила, вал са чинардин тар гъалтда, гъа чинардин тарцин патав гвайди ви ирид стхадин клвал я; а клвалин ракларал са кицл ала, гъа кицлин кланик клвалин ачар (куьлег) ква. Анал фейила, на са фу авадра, ахпа кицл а фахъ галтугайла, жува ачар къачуна, клвалин раклар ачух ая”. Руша атана гъа и саягъ авуна, ахпа, стхаяр хкведалди, ида клвалер шткана, михъна, къулал як эцигна, вични фена клерецар авай сандухда чуьнуьх хъана. Няни хъана. Стхаяр хтана килигайтла, клвалер шткана михънава, къулал гъазур хуьрек ала. Ибур тажуб хъана амукъна; ибуру фу-затл тлуьна, ахпа члехидаз лагъана: “Чан стха, чаз са тлимил клерецар це”. Члехи стхади сандух ахъайна, гъил яргъи авурла, идан гъил и руша акъуна, кичле хъана, хтана, ида стхайриз лагъана: “Бес сандухда са затл ава, завай ам акъудиз хъанач”. - “Ваъ, хва текъейди, - лагъана гъвечли стхади, - ам вуч затл ятлани, мад залай зурбади туш хьи, ам за акъудда”. Гъвечли стхади, фена, гъил вегъена, сандухдай руш акъудна. Руша лагъана: “Зун жин я, зав агатмир”. Эхир гъвечли стхади и руш амай стхайрин патав гваз хтана. Ибуру адавай жузуна: “Бес, вучтинди я, вун гъинай, инагар гъинай?” Руша лагъана: “Зун флан шегъерда авай пачагъдин руш я; зун рушарик феи вахтунда абуру стха авачир вах чна къабулдач, лагъана, зун къабулнач. Ахпа ишез-ишез хтана, за дидедиз лагъана. Дидеди лагъана: “Стхаяр чпин вири къий, чан руш, стхаяр вахъ ирид авай”. Бес абур гъикл хъана, чан диде, лагъана, за жузурна, дидеди лагъана: “Абурни вун хъиз чпин юлдашри, вах авачир стхаяр чна къабулдач, лагъана, къабул тавурла, дуьнья тергна, фена”. Агъ, лагъана за дидедиз, акл ятла стхаяр феи патахъ зунни фиде. Гъанлай зун иниз, куь патав, атана”. И члавуз ирид стхади им чпин вах тирди чир хъана, ибуру адаз гзаф гъурметна.

Пака юкъуз гъурчез фидайла, стхайри адаз лагъана: “Чан вах, гъар вуч кландатлани ая, амма къула авай цлай хкадариз тахъуй, инаг цлай жагъидай чка туш”. “Хъуй ман,

чан стхаяр”, - лагъана ваха. Ирид стха экъечна, гъурчез фена; руш вичин хтар туькӀуриз къавал ацукъна, мукъвал- мукъвал къулаз килигиз хъана. ГъикӀ ятӀани, вичиз такуна идавай са яру хат къулаз аватна; гъар килигайла, и рушаз и яру хат акваз, цӀай кумай хъиз хъана. Югъ няни хъана, рушаз къулал як эцигиз кӀан хъана, килигайтӀа, цӀай туьхвенва, идаз акурди яру хат яз хъана. Инлай и руш чпин кӀвалин вилик квай чинардин тарциз акъахна килигайтӀа, - лап яргъай, санай гум акъатзава; инагни аждагъандин кӀвал яз хъана. Ахпа и руш эвична, звериз-звериз аждагъандин кӀвалин ракӀарихъ фена, ишез къвазна. Аждагъанди вичин чӀехи рушаз лагъана: “Гъуьри-гъуьри, чан руш, Гъуьрипери, чан руш, инсан-мусурмандин ни къвезва, чан руш, алад, килиг, вуж ятӀа аку, чан руш”. Им атана килигайтӀа, инихъ атана са руш акъвазнава, ишез-ишез. Аждагъандин руша идаз лагъана: “Чан вах, зи буба аждагъан я. Вун адаз акуртӀа, ада вун неда, тадиз ахлад!” Ида лагъана: “Чан вах, зун къейитӀани куь гъиле ава, туртӀани, амма заз са тӀимил цӀай кӀанзава”. Аждагъандин руша им кӀвализ галаз хъфена. Аждагъанди: “Ваз вуч кӀанзава, чан руш?” - лагъана идавай жузуна. И руша лагъана: “Заз цӀай кӀанзава, чан буба”. Инлай аждагъанди са саф гъана руьхъверив ацӀурна, винел са кӀус цӀай эцигна и рушав вугана, лагъана: “Килиг, чан руш, и саф юзуриз-юзуриз ахлад, тахъайтӀа цӀай хкахъда”. Рушаз хвеш хъана. Саф юзуриз-юзуриз кӀвализ хтана. Тадиз къулал як эцигна, гъазур хъувуна; стхаярни хтана, ибуру як-затӀ тӀуьна, ферикъат хъана.

Пака экуьнахъ стхаяр мад гъурчез фена; са арадлай и сафунай авахъай руьхъверин гел къуна аждагъан атана, и рушан бедендик квай къван иви вири хъвана, хъфена. Стхаяр гъурчяй хтайла, и руша абуруз лагъана: “Бес, накъ цӀай хкахъайла, зун аждагъандин кӀвализ фенай, заз цӀай кӀан хъайила, ада зав са сафуна руьхъвер туна, винелни са кӀус цӀай эцигна вугана, лагъана: “Саф юзуриз-юзуриз ахлад, тахъайтӀа цӀай хкахъда. Зунни гъа саягъ хтана; къе куьн гъурчез фейила, аждагъанди атана, зад квай къван вири иви хъвана, хъфена”. Стахйриз и гафарин ван хъайила, чпин кӀвалин ракӀарал яхцӀур метрдин дерин са фур эгъуьнна, и фурун винелни са лит вегъена, ахпа чеб ирид стхани ракӀарин къулухъ чуьнуьх хъана. Са арадлай аждагъан атана, ракӀарлай къене патаз кӀвач вегъенмазди, ам и фуруз аватна. Гъанлай ирид стхади, къудгъунна тфенгралди аждагъан яна, къена. И фуруз накъв хъивегъна, кӀеви хъувуна.

Са къадар вахтар арадай фейила, ирид стха чпин вилайтдиз хквервал хъана. Ибуру мукъув гвай са шегъердиз фена чпизни вахаз парталар къачуна, ахпа ибуру вахаз са къизил сандухни, са лацу деве къачуна. Вах къизил сандухда туна, лацу деведал эцигна, ибур рекъе гъат хъувуна. Са тамун къеняй физвайла, ибурал са къуьр гъалтна. Къуьр акурла, ирид стхани и къуьрехъ галтугиз фена. Девени руш и тамун къене амукъна. Атана и деве са тажирдал дуьшуьш хъана, ада им вичин кӀвализ хутахна, винеллай сандух ахъайна килигайтӀа, ина са руш ава. И руш тажирди вичиз некаягъ авуна, павиле къачуна. Са къадар вахтар алатайла, и папаз къе хва хъана. И гадаяр къвез-къвез чӀехи хъана, атана цӀикъвед йисахъ агакъна. Дидеди, ибур чпин кӀвалин вилик квай вирел акъвазарна, ибуруз лагъана: “Килиг, чан рухваяр, гъар сеферда и виряй къиб рахайла, вириз са гъаб руьхъвер вегъена, лагъ: йикъ, йикъ иеси къей къиб, ирид стхадин вах я чи диде, лацу деведин пар я чи диде, къизил сандухдин тай я чи диде”. И рухвайри лагъана: “Хъуй ман, чан диде!”

Са арадлай виряй къиб рахана, ибуруни вириз са гъаб руьхъвер вегъена, лагъана: “Йикъ, йикъ иеси къей къиб, ирид стхадин вах я чи диде, лацу деведин пар я чи диде,

къизил сандухдин тай я чи диде”. Ирид стха гъа и арада и рекъяй тлуз сефердиз физваз хъана, и аялрин ван хъайила, ибуру атана минетна, лагъана: “Садра мад лагъ, чан халудин!”

“Акъваз, чан халуяр, къиб рахайла, лугъуда”. Са арадлай къиб рахана, ибуру мад лагъана. Ирид стхади мад ибуруз минетна, лагъана: чпин дидедиз эвер гана. Диде къецихъ экъечна, ирид стха акунмазди, идаз чир хъана. Ида абур кваллиз тухвана, тажирдизни эвер хгана. Хуш-беш авуна, фу-затI тлуърдалай кьулухъ, тажирни галаз ибур вири чпин бубадин ватандиз хъфена. Гъана цийи циклелай пуд юкъузни, пуд йифиз далдам гатана, мехъерар хъувуна. Абур гъана амаз, зун иниз хтана.

Гъуьлуьн руш

Хъана къван, хъанач къван са пачагъ: идан тIварни хъана Жагъан Шагъ. И Жагъан Шагъдиз аваз хъана са пабни пуд хва. Йикъарикай са юкъуз и Жагъан Шагъ сейрдиз экъечна; къекъвез-къекъвез фена, ам гъуьлуьн къерехдиз акъатна. Гъуьлуьз тамашиз акъвазнавайла, гъуьляй цин винел са руш экъечна, идаз гъил эляна, мад цин кланик хъфена. И кар Жагъан Шагъдиз гзаф даклан хъана, им фикир ийиз амукъна. “Пака юкъуз и руш гъуьляй цин винел экъечнамазди, аскерар ракъурна, къаз тада”, - лагъана фикирна, им вичин аскерарни галаз мад и гъуьлуьн къерехдиз фена. И юкъузни руша, гъуьлуьн винел экъечна, пачагъдиз гъил эляна. Пачагъди вичин аскерриз, и руш къуна вичин патав гъваш, - лагъана эмирна. Ибур гъуьлуьз гъахъайла, руш мад цин кланик хъфена, квахъна, аскерар вири батмиш хъана. и кар пачагъдиз гзаф залан хъана ва ам азарлу хъана; адан вилер буьркьюь хъана. ИкI хъайила, пачагъди вичин чIехи хциз эвер гана, лагъана: “Чан хва, эгер и зи балкландин кIвач хкIун тавур чкадлай вуна заз накъвар гъайитIа, зун сагъ хъижеда, тахъайтIа зун рекъида”.

- Башуьсте, буба, - лагъана чIехи хва вичин балкландал акъахна, фена. Им са йикъан рекъиз фена, вичин гъебеяр накъварив ацIурна, хтана. И накъвар Жагъан Шагъдив вугайла, ада лагъана: “Гъей, чан хва, и вуна накъвар гъайи чкадиз зи балклан са къуз фена хкведайди я; и накъварикай заз дарман жедайди туш”.

Бубади икI лагъайла, кьулан хци: “За гъида ваз накъвар, чан буба”, - лагъана, акъахна балкландал, фена. Идани, къве йикъан рекъиз фена, накъвар гваз хтана. Бубади, накъвариз килигна, лагъана: “И накъвар гъайи чкадиз зи балклан, къве юкъуз фена, хкведайди я; и накъварикайни заз дарман жедайди туш”. И чIавуз гъвечи хци: “Гила за гъида, буба, ваз накъвар”, - лагъана, акъахна вичин балкландал, фена. Са юкъуз фена, къве юкъуз фена, пуд юкъуз фена, къуд лагъай юкъуз им атана са гъуьлуьв агакъна. Ида, балклан инал акъвазарна, фикир ийиз башламишна.

И вахтунда балклан чIалал атана, ида лагъана: “Эй, къегъал, вун вучиз фикиррик акатнава? Вуна фикирмир, вуна заз як кларабдиз, кларабни мефтIедиз гъахъдайвал са къамчи вегъ, зун гъуьлуьн а пата къерехдиз фида”. ИкI лагъайла, гададиз гзаф хвеш хъана, ида балкландиз кIевиз са къамчи вегъена. Балклан, гар хъиз, гъуьлуьн винелай фена; и чIавуз гъуьлуьн винел къве гевгъер акъалтнавай, гадади гъил вегъена къуна, сад вичин жибинда туна. Гъуьлуьн а пата къерехдиз агакъайла, им фена са шегъердиз акъатна. Ина и гада са тажирдин патав нуькервиле акъвазна.

Юкъуз ида тажирдихъ галаз санал кIвалахна, йифиз, идаз кьилди кIвал ганваз, им и кIвале хъана.

Са йифиз и гада лампа куклюьрна, кIвале ацукьнавайла, вичи гьуьлелай кьур гевгьер идан риклел хтана, идаз тамашиз кIан хъана, гевгьер жибиндай акъудзамаз, и кIвал экуь хъана, нурдив ацIана. Ада гьасятда лампа хкадарна, и гевгьер кIвалин пенжерда эцигна. ГьикI ятIани, и гевгьер, йифен са чIавуз, кьумар кьугьвана хквезвай са гачалаз акуна. Ида гьасятда атана пачагьдиз лагъана: “Пачагь, вун сагърай, бес флан тажирдин кIвале ихътин нур гудай гзаф кьиметлу са шей ава; лайих ятIа, ам тек са ваз лайих я, масадаз ам лайих туш”. Пачагьди гачалаз са тIимил пул гана, им шад хъана, хъфена. Пакадин юкъуз пачагьди вичин везир ракъурна, и тажирдиз эвериз туна. Тажирди, атана, лагъана:

- Пачагь, вур сагърай, ви кьуллугъ вуч я? Пачагьди лагъана: “Буна а ви кIвале авай гевгьер заз гун лазим я, тахъайтIа за вун рекьида”. “Пачагь, вун сагърай, а вуна лагъай хътин шей захъ авач, эгер зи нуькердихъ аватIа, ам заз чидач, - лагъана тажирди. - “Алад, исятда а ви нуьквердиз иниз ша лагъ”, - лагъана эмирна пачагьди. Тажирди, фена, вичин нуькер галаз хтана. Пачагьди идавай жузуна:

- Ваз ихътин нур гудай са шей авани?

- Ава, пачагь, вун сагърай, - лагъана, нуькерди и гевгьер гъана пачагьдив вугана. Пачагьдиз гзаф хвеши хъана, ида ибур азадна.

Са югъ алатайла, гачала мад хтана пачагьдиз лагъана: “Пачагь, вун сагърай, а гевгьерар тек жедайди туш, абур жуьт жедайди я; вуна ам гъайи касдиз лагъа: ибур тек жедайди туш, жуьт жедайди я, вуна, фена, а муькуь гевгьерни хкайтIа, хкана, тахъайтIа за ви гардан яда”. Пачагьди мад гачалаз са тIимил пул гана, гачал шад хъана хъфена. Ахпа ида гевгьер гъайи гададиз эвериз туна, лагъана: “А гевгьерар тек жедайди туш, жуьт жедайди я, вуна, фена, заз а муькуь гевгьерни хкайтIа, хкана, тахъайтIа за ви гардан яда”. “Башуьсте, пачагь” - лагъана, гада пашмандиз вичин балкIандин патав хъфена. БалкIанди, идан пашманвилин себеб чир хъана, лагъана: “Пашман жемир, гада, гъа муькуь гевгьерни чна, фена, хкида”. Мад и гада акъахна балкIандал, гьуьлуьн кьерехдиз фена. Гьуьлуьн винел а гевгьер акъалтзамазни, ида, фена, кьуна, хкана. И гевгьерни пачагьдиз гана, гада вичин кIвалахдал хъфена.

Пака юкъуз гачала мад атана пачагьдиз лагъана: “Пачагь, вун сагърай, а гевгьерар иеси авачиз жедайди туш, абурухъ иесини авайди я. Вуна адаз лагъ: и гевгьерар иеси авачиз жедайди туш, ибурухъ иесини авайди я; вуна заз и гевгьеррин иесини гъайитIа гъана, тахъайтIа за вун рекьида”. Пачагьди мад гачалаз пул гана, рекъе хтуна. Ида мад и гададиз эвериз туна, лагъана: “И гевгьеррихъ чпин иесини авайди я; вуна ибурун иесини заз гъатйитIа гъана, тахъайтIа, за вун рекьида”.

“Башуьсте, пачагь!” - лагъана, гада вичин балкIандин патав хъфена. Мад им балкIандал акъахна, гьуьлуьн кьерехдиз фена. И чIавуз балкIанди идаз лагъана: “Килиг, гада, а гевгьеррин иеси гзаф гуьзел руш я. Чун гьуьлуьн дериндиз фида, ахпа гъанай чна а руш авай чка жагъурда; ина са хъсан багъ ава, а багъдани са гъавиз ава, чун фена а гъавиздин патав акъвазда, ахпа руша атана ваз лугъуда: “Ваз вуч кIанда, я стха?” Жува лагъ: “Чан вах, заз са тIимил яд гъваш”. Ада лугъуда: “ЭвичI балкIандилай, атана хъухъ”. Жува лагъ: “Чан вах, зи плузарар акъатнава, завай

гъавиздай яд хъваз жедач, заз са къапуна цана яд це”. Ахпа, ада ваз къапунаваз яд гайила, жува адан гъил къуна, виниз члугу, зани кланикай къил эцяна ам зи далудал вегеда, ахпа чна ам гъульуьн винел акъудда, и саягъ хъайитла хъана, тахъайтла а руш и дуньядал гъиз жедайди туш. Гила акъах зи винел, вилер акъална, як клараба, клараб мефтледа гъатдайвал заз са къамчи вегъ”. Гадади, акъахна балкландал, вилер акъална, балкландиз клевиз са къамчи вегъена. Балклан, гадани алаз, гуьлле хъиз фена гъульуьз гъахъна. Са арадлай им акъвазна. Гада вилер ахъайна килигайтла, вич гъавиздин патав гва: вичин бубади тапшурмишай кар идан риклелай фенач, эвична ида чилелай са гъаб накъвар къачуна вичин жибинда туна, мад балкландал акъах хъууна. Са арадлай и гуьзел руша атана идавай жузуна:

- Ваз вуч кланзава, я гада?
- Чан вах, - лагъана гадади, - са тлимил яд це ман.
- Эвична балкландилай гъавиздай хъухъ, - лагъана руша.
- Чан вах, зи плузарар хъиткъиннава, завай къаткана гъавиздай яд хъваз жедач; заз са къапунаваз яд це, - лагъана гадади.

Руша гададив яд авай къаб вугудайла, ида вегъена адан гъил къуна, вилелди члугуна, балкландини къил эцяна кланикай, руш гададин къужахда гъатна. Инлай гадади як клараба, клараб мефтледа гъатдайвал балкландиз са къамчи вегъена, балкландини ибур гъульуьн къерехдиз акъудна. Ибур рекъай тлуз пачагъдин патав хквезвайла, руша и гададивай жузуна:

- Гада, лагъ кван, вуна зун низ тухузва, ваз тухузвани, масадаз?
- За вун заз тухузвайтла, зун икъван пашман жедайни?... За вун масадаз тухузва, - лагъана гадади.
- Низ тухузва, лагъ кван?
- Къуьзуь хъана ктланвай са пачагъдиз.
- Акл ятла, - лагъана руша, - чна са кар ийида, а пачагъдиз чна са уюн акъудда. Зун адан клвализ фейила, за адаз лугуда: “Чи бубайрин адетриз килигна, гъуьлни паб пуд вацра сад-садахъ галаз гуьруьшмиш тахъун лазим я, пуд вацралай абур гъамамдиз фида, ахпа абур гъакъикъи гъуьлни паб жеда”. И пуд вацран къене вун гъуьлел алад. Анал са хвар экъечла, вуна адакай нек ацана хкваш; ахпа пачагъ гъамамдиз къведайла, жув фена адалай вилик гъана чуьнуьх хъухъ, ада парталар хутлунайла, гъана нек адан далудал илична: “Я вакай вак хъуй, я вакай кицл”, лагъ. Адакай я вак жеда, я кицл. А члауз чун сад-садаз жеда.

- Хъсан я ман, - лагъана, хвеша хъана гададиз.

Ида руш тухвана пачагъдив вугана. Пачагъ и гададилай рази хъана; гада элкъвена хтана вичин клвализ.

Пака юкъуз гада мад вичин балкландал акъахна гъульуьн къерехдиз фена. Мад балкланди идаз лагъана: “Килиг, гада, гъульуьн винел а хвар экъечлайла, за зун гъульуьз хкадарда, вун инал акъвазда; чна инал дяве ийидайла, гъульуьн винел иви акъалтда, эгер нисини жедалди и иви алат тавуртла, мад вуна зун гуьзлемишмир, захъай вил атлутл”. Са арадлай хвар гъульуьн кланяй винелди экъечна, балкланди гъасятда гъульуьз хкадарна, вегъена хвар къуна, абур дяве хъана кклана, сада-сад класиз- класиз, ибур гъульуьн кланиз фена. Са арадлай гъульуьн винел пад ивиди

кьуна, вири яд яру хъана. Гада, рикI цацараллай хъиз хъана, кьарай текъвез, гьуьлуьз тамашиз хъана. Са арадлай гьуьлелай иви алатна, балкIанди хваран фири кьуна, гададин патав гваз хтана. Гада гзаф шад хъана, ада хваракай са къаб нек ацана, ам гьуьлуьз ахъа хъувуна.

Атана пуд варз алатна, пачагъ и рушни галаз гьамамдиз физ гьазур хъана, гадани пачагъдилай вилик хваран некни гваз фена тахтунин кIаник чуьнуьх хъана. Пачагъ файтунда акъахна вичин аскерарни галаз гьамамдиз атана. Вири аскерар, вири эл куьчеда амуькна, пачагъ рушни галаз гьамамдиз гьахъна. Пачагъдиз парталар хутIунна яд авай латуниз гьахъиз кIан хъайила, и гадади, тахтунин кIаникай хкечIна, идан далудал и хваран нек илична, лагъана: “Я вакай вак хъуй, я вакай кицI”. Гьасятда пачагъдикай са кицI хъана, ав чIугваз-чIугваз гьамамдай экъечIна, катна. Куьчеда кIватI хъанвай элди идаз къван гана, и кицI дагълариз чукурна. Са къадар вахтундилай гадани руш гьамамдай экъечIна, файтунда акъах хъувуна, хъфена пачагъдин кIвализ. Элдиз акI хъана хъи, чпин куьзуь, ктIай пачагъдикай жегьил хъхай хъиз. И гададикай пачагъ хъана, и рушни идаз паб хъана.

Са къадар вахтар алатна. Гада вичин пабни галаз вичин ватандиз бубадин патав хъфена. Бубадин кIвализ хтайла, ида вичин паб чинеба вичин кIвализ хутахна, садазни такурай лагъана, чуьнуьхна. Ахпа ада, бубадин патав фена, гьуьлуьн кIаняй гъайи накъвар вугана адав. Бубадин вилер экуь хъхъана. Атана пуд варз алатна. Са сеферда и пачагъдин гъвечIи гададин папа айвандик экъечIна яд экъичзавайла, им пачагъдиз акуна. – “Агъ, - лагъана пачагъди, - и руш патал гьикъван зи куьшунар гьуьле батмиш хъана, мад завай ам гъиз хъанач, амма зи хци гъана, и кар за икI тадач”. Ида, кIвализ хтана, вичин папаз лагъана: “Гъа къе йифиз за зи хва къена, адавай а руш къакъудна кIанда”. И гаф ван хъайила, пачагъдин папа тадиз атана вичин хциз лагъана: “Чан хва, гъа и къе йифиз бубади вичи вун рекъида лугъузва, вун экъечIна ката”. Гадани вичин пабни галаз гъа и йифиз чинеба экъечIна катна.

Фена, фена ибур са гьуьлуьв агакъна. Ибур кьулухъди элкъвена килигайтIа, кьулухъай бубадин кьушунар къвезва. Гьуьлуьн къерехдив са луйткве гьалзавай са итим гвай, гадади и итимдиз лагъана: “Чан стха, чи кьулухъай душманар къвезва, чи язух ша, чун луйткведа акъадра”. Луйтквечиди лагъана: “Зи луйткведа къве итIмдивай акъахиз жеда, мад чка авач; кIантIа жув акъах, кIантIа жуван паб акъадра”. Гадади вичин паб и луйткведа акъадарна, рекъе туна, вич гьуьлуьн къерехдив чуьнуьх хъана. Пачагъдин кьушунар гьуьлуьн къерехдал атана агакъна, и рушни гада ибуруз жагъуьн тавурла, абур элкъвена хъфена. И чIавуз луйтквечи и рушни галаз гьуьлуьн а пата къерехдиз экъечIна. Ида руш инал луйткведин патав акъвазарна, вич са гъиниз ятIани къарпузар къачуз фена. Рушаз и луйтквечидин чIуру хиялар, тадбирар чир хъана, им тамуз катна. И тамай тIуз физвайла, идал яхцIур кас къиргъарамбашияр - къачагъар гьалтна; ибурукай гъар сада и руш заз, лугъуз, вири адан винел алтIушна. И вахтунда руша лагъана: “Куьн яхцIур кас ава, зун сад я; яхцIур итимдиз са паб жедайди туш. АкI хъайила, куьне куь арада чип вегъ, чипинай низ акъатайтIа, зун гъадаз хъуй. Садра квез чай аватIа, заз чай це, зун галатна, сузамиш хъанва”. Къиргъарамбашияр и теклифдал рази хъана, рушаз, чай авуна, гуда ва чпини хъвада лагъана, ибур са хъсан къацу векъ алай чкадал ацуькна. Руша гьасятда вичи чай эцигиз башламишна, ида чай-май вири гьазурна. Ахпа ида виридаз ибуруз чай цана, ибуруз акван тийидайвал, чайдик байгъуш кутуна, ахпа ибуруз лагъана: “Эгер квез зун кIандатIа, куьне вирида санлай зи сагълугъдай санал

чай хъухъ”. Ибуру чай хъванмазди, яхцур касни садлагъана, кьейи мейитар хъиз, ярх хъана. И члавуз руша садан парталар хутлунна, вичи алукина.

Итимрин парталар алукина, паб абурукай катна, атана акъатна са шегьердиз. Ида адал са къари дуьшуьш хъана, ада къаридиз лагъана: “Чан къари-диде, ваз мугьман кландачни?” - “Бес клан жечни, чан хва!” - лагъана, къариди им вичихъ галаз кваллиз тухвана. Фена ацукъна. Фу-затI тлуьрдалай кьулухъ, ида къаридивай жузуна: “Чан къари-диде, куь шегьерда вуч цийи хабарар ава?” Къариди лагъана: “Чан хва, са шумуд йис я, чи пачагъ кьена; гьар юкьуз чна кард ахъайзава ва, гьар нин кьилел а кард ацукъайтIа, гьадакай пачагъ хъана кландайди я, амма кьенин йикъал кьведалди гьич садан кьилелни ацукънач, гъавиляй чи шегьердиз пачагъ хъанвач”. И члавуз и руша лагъана: “Яраб ам зи кьилел ацукъдатIа, чан къари-диде?” - “Чидач ман, чан хва” - лагъана къариди.

Пака юкьуз и руш-гада и кард ахъайзавай чкадал фена. Кард ахъайнамазди, атана, и рушан кьилел ацукъна. Идакай шегьердин пачагъ хъана. Рушакай пачагъ хъайила, ида шикил члугвадайбурув, виликан рушан шикилдаваз, вичин еке са суьрет члугваз туна. И суьретни рекъин патав гвай са булахдал ягъиз туна, инални къаравулар акъвазарна, ибуруз лагъана: “И булахдал атана и суьрет акурла нелай ухът алахъайтIа, ам кьуна, зи патав гъваш”. - “Башуьсте, пачагъ вун сагърай!” - лагъана къаравулри. Са шумуд йикъалай и булахдал рекъяй физвай са кас атана ацукъна; суьрет акунмазди идалай ухът алахъна. Гъасятда къаравулри им, кьуна, пачагъдин патав тухвана. Адаз акунмазди, им вичин гъуьлуьн буба тирди чир хъхана. - “Ам тевледа тур”, - лагъана пачагъди эмирна. Ахпа булахдал къиргъарамбашияр атана, ибурулайни, и суьрет акурла, ухът алахъна. Ибурни къаравулри пачагъдин патав тухвана. Ада ибур са усал квалеле тваз туна, раklar куьлегалди агализ туна. Ахпа луьтквечини атана и булахдал, идалайни гьакI ухът алахъна. Имни къаравулри кьуна, пачагъдин патав тухвана. Пачагъди имни тевледа тваз туна. Эхир булахдал и руш пачагъдин гъуьл атана акъатна. И суьрет акурла, им, дериндай ухът алахъна, шехъна. Къаравулри гъасятда им, кьуна, пачагъдин патав тухвана. Адаз акунмазди вичин гъуьл чир хъхъана. - “И касдиз, а тавханадиз тухвана, хъсан тлуьн-хъун це”, - лагъана ада эмирна. И члавуз руш пачагъди вири шегьердин элдиз хабар гуз туна: бес пака юкьуз булахдал атана, и суьрет акурла, агъ члугур ксарин мягъкема жада.

Пака юкьуз вири эл майдандал кватI хъана. И вахтунда руш пачагъди, кьунвай душтагъар и майдандал гъваш лагъана, эмирна. Душтагъар атайла, ада абуруз гьар садаз чараз- чараз, вуна и булахдал атана и шикил акурла, вучиз агъ члугунай, лагъана, суал гана. Эвелни-эвел ада вичин гъуьлуьн бубадивай жузуна. Ада жаваб гана: “Зун флан уьлкведин пачагъ тир члавуз, сейрдиз экъечIна, гъуьлуьн кьерехдиз фенай, а члавуз и булахдал алай суьретда авай руша, гъуьляй экъечIна, заз гьил юзурнай, ахпа ам мад гъуьлуьз хъфенай, гьадан патахъай за нече-шумуд агъзур зи кьушунар телефоннай, гъавиляй адан суьрет акурла, залай ухът алахъна”. Ахпа луьтквечиди жаваб гана: “Са члавуз зун зи луьткве гваз гъуьлуьн кьерехдив атайла, зи патав са рушни са гада атана. Гадади гьич тахъайтIа, а руш хъайитIани луьткведа акъадарна, гъуьлуьн а патаз тухун ва чпихъ галтугзавай душманрикай хуьн тIалабнай. Зани а руш луьткведа акъадарна, гъуьлуьн а патаз тухванай, ахпа руш луьткведин патав акъвазарна, зун къарпузар къачуз фенай; а члавуз а руш катна, закай чуьнуьх хъанай. И суьрет гъа заз акур рушан суьрет я, гъавиляй ам акурла, залай ухът алахънай”. Луьтквечидилай кьулухъ къиргъарамбашийри жаваб гана:

“Флан тама чна гъурч ийизвайла, чал и руш дъушъуш хъана, ада чаз лагъана: “Зун сад я, куьн яхцлур, яхцлур итимдиз са паб жедайди туш; куьне куь арада чип вегь, чипинай низ акъатайтла, зун гъадаз хъуй, амма сифте куьне заз са тлимил чай це: зун гзаф сузамиш я. Чунни рази хъанай; ахпа ада чайдик байгъуш кутуна, чун вири ахварал ракъурна, вич катна, хъфена, гъавилъй и ришан суьрет акурла, чалай ухът алахънай”.

Эхир нубат атана и рушан гъуьл хайи гададал.

Руш-пачагъ вичин вилик квай жегъилдиз килигна. Ам, кьил чиле туна, курпашмандиз акъвазнавай. Вилера хажалат авай. Ада пачагъди вичиз гудай суалар ва жаза гуьзлемишзавай. Рушаз адан язух атана, амма гъелелиг вичин сир ганач. Жемятдини гуьзлемишзавай.

Пачагъди жузуна:

- И суьрет акурла, валай вучиз ухът алахънай, гада?

Жегъилди явашдиз кьил хкажна, амма жаваб гуз тади къачунач.

- Тадиз жаваб це! - гъарай гана адаз пачагъдин члехи везирди.

Амма гададай жаваб акъатзавачир.

- За гуьзлемишзава! - векъидаказ лагъана пачагъди.

- За куьн зи члалахъ инанмиш тежез кичлезва, - жегъилди вичин гъилер чуькъвезвай.

- Члалахъ хъана кланзаватла, авайвал лагъ! - эмирна пачагъди. - Авайвал лугъун тавуртла, жаза лап клеvidи жеда.

Чиниз гъекъедин стлалар акъатнавай гадади, вичин секинсузвал явашарна, лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, и суьретда авай руш зи свас тир... Эхъ, эхъ. Зун адахъ къекъвезвайди тир... Бирдан адан шикил акурла, завай жув хуьз хъанач: залай дерин ухът алахъна ва зун шехъна... За вири лагъана, - гададин вилерилай накъвар алахна.

Везирди пачагъдин япал кушкучна: “И гадади керчек лугъузвай хътинди я. Заз адан язух къвезва”. Пачагъди кьил эяна.

Халкъди пачагъдин жаваб гуьзлемишзавай.

- Я эллер, ибуру вуч лагъанатла, квез ван хъанани? - жузуна пачагъди.

- Эхъ, ван хъана! - жаваб гана инсанри.

Пачагъ мад жемятдихъ элкъвена ва ада лагъана:

- Гъа и ксари лугъузвай руш зун я, - инсанар тажуб хъана.

- Гъа руш зун я! - тикрарна ада ва кьилелай таж хтлунна. Инсанриз рушан нур гузвай гуьзел чин ва яргъи члулав кифер акуна. - И гадани зи гъуьл я! - руша вичин таж

гададин кылел алукина, - Къенин йикъалай куь пачагъ гъа и кас жеда, - малумарна ада.

Инсанри шадвилер авуна.

Ахпа, жемьтдин разивал аваз, тахсиркарриз ихътин жазаяр гана: гададин буба са кIвач кьецIи ламрал терсина акъадарна, цIай яна, ахъайна; къиргъарамбашияр са йисан вахтунда къванер атIуз яргъал дагъдиз ракъурна; луйтквечи азад хъувуна.

Ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, пачагъ хъанвай гададинни гъуьлуьн рушан мехъерар цIийи кылелай хъувуна.

Зунни гъа мехъерик квай, зани ана буза хъвана: анжах спелар кьежена, амма сивиз са затни фенач...

Абур гъана амаз, зун иниз хтана, са квез и махни хкана.

Гъуьлуьн шив

Лап къадим заманайра са итим хъанай къван. А итимдихъ пуд хва авай. Гъар юкъуз пакамахъ рухваяр чпин бубадин патав къведай ва адавай кеф-гъал гъикI ятIа, кIани-дакIан авани, авачни хабар къадай.

Йикъарикай са юкъуз рухваяр чпин бубадин патав фейила, абуруз кьуьзуь кас чIехи хажалатди кьунвайди акуна.

- ГъикI хъана, буба чан, вахъ вуч хъанва? - лагъана, рухвайри адавай хабар къуна. - Гъи карди вун гъамлу авунва, тахъайтIа мусибатдин кар хъанвани? Вучиз вун икъван пашман я?

- Пис хабарни авач, мусибатдин карни хъанвач заз, - лагъана жаваб гана бубади. - Заз секинвал тагузвайди сенфиз акур ахар я... Ихътин ахар акуна заз:

ЦIийиз экъечIнавай ракъини гъуьлуьн винел пад ишигълаван авунвай. Рагъ цавуз хкаж жезмазди, адан гуьгъуьналлаз лацу жив хтин са балкIан сирнавна гъуьлуьн кьерехдиз экъечIна. Са сеферда вил акъална ахъайдай къван вахтунда ам пуд сеферда дуьнядал элкъвена, ахпа мадни гъуьлуьз гъах хъувуна, гъадан гуьгъуьналлаз гъуьлуьн кIаниз зи рикIни аватна. Гъа и ахар акурдалай къулухъ, зи рикIиз я кIвал, я дуьнья хушдаказ амач.

- Секин хъухъ, буба чан, - лагъана рухвайри. - Чун а алапатдин шейинин гуьгъуьниз фида. Я чна ам жагъурда, я чун элкъвена хкведач.

Гадаяр, хкадарна, балкIанрал акъахна ва рекъиз экъечIна.

Пуд лагъай йикъан нисинлай хъиз стхаяр пуд рекъин юкъвал акъатна ва абуруз ихътин кхъинар атIанвай са къван акуна: "Вуж эрчи патяхъ фейитIа, ам сагъ амукъда. Вуж чапла патяхъ фейитIа, гъамни сагъ амукъда. Вуж дуьздаказ фейитIа, я адаз бахт жагъида, я ам пуч жеда".

Члехи стха эрчи патахъ фена; юкъван стхади вичин балклан чапла патахъ элкьурна; гъвечи стхади вичин балклан дуьз фенвай рекьяй гьална.

- Вучиз вун а хаталу рекьяй физва? - лагъана адаз стхайри.- Чахъ галаз ша!"
- Ваъ, фидач, - жаваб гана ада. - Жедайди ана жеди... Эгер вуч хьайитла, чун гьикI сад-садакай чара хьанатла, бубадиз суьгьбет ая.

И гафар лагъана, гъвечи стхади, гьич кьулухъни килиг тахвуна, вичин балклан дуьз фенвай рекьяй гьална.

Фена, фена... Йифди, югъди рехъ атлана, чи са дагъдилай, чарабурун кьве дагъдилай элячна, пуд дугунайни вад дерадай экъечина, гьикьван кIвачин рекьерай экъечинатла рикеллни алумукьнач, эхирдай ам инсандин кIвач хкIун тавур са тамуз акъатна.

И тама ам са юкъуз кьекъвена, са гьафтеда кьекъвена, са вацра кьекъвена, са йисуз кьекъвена, амма адавай я инсандин кIвачин гел, я инсан яшамиш жезвай чка, я тамай экъечи хьийидай рехъ жагъуриз хьанач.

Гишинвилини цихъ къанихвили адан пагъ атланвай, парталар кIус-кIус, бижгьер-бижгьер хьана куьрс хьанвай, балклан адан гиликьнай, турни муьрхъуь кьунвай. Вири крарикай умуд атланвай вахтунда жегьил гададиз чилел инсандин кIвачин гел алаз акуна. Анжах кIвач адетдин кIвач тушир: адан яргъивилел пуд юкI, гьяркьувилелни са юкI алай. Гададиз кичле хьанатлани, ам и геляй тIуз фена.

Таму, кьве пад хьана, гададиз рехъ гана, и вахтунда ам зурба са майдандал акъатна, а майдандин юкъни-юкъвал цавуз хкаж хьанвай зурба кIвалер авай.

Гада и кIвалериз гьахьайла, адаз кьулан патав ацукьна, ахварин хиялди тухванвай еке буйдин кьуьзуь къари акуна. Вил ахъайна кIевдай кьван вахтунда гадади вичи-вич къаридив агакьарна, плузарар мамуник хкIуна, имни вичиз къаридин хва жез кланзава лагъай чIал тир.

- Амалдар я гьа вун! - лагъана кьуьзуь къариди. Гила вун, чи адетриз килигна, зи хва, зунни ви диде я... Эгер вуна зи мамуник ви сив хкIун тавунайтла, ви кар чIуру тир. Вун гьинай я ва ваз вуч кланзавайди я? - лагъана, гададивай къариди хабар кьуна.

Гадади вири адаз дуьздаказ суьгьбет авуна. Къари фикирдик акатна.

- Захъ ирид пагъливан хва ава, - лагъана къариди. Абур гьар юкъуз гьуьрчез тамуз физва. Къени абур фенва, гила- мад хтана ахкъатда. Эгер акун хьайитла, абуру вун рекьиде. И сандухда чуьнуьх хьухъ. Гьуьлуьн шив гьикI жагъурун лазим ятла, за абурувай хабар къада. Зи гъвечи хва ахътин акьуллуди я хьи, дуьньядал вуч алатлани адаз хабар авайди я.

Гада сандухдиз гьахьнамазди, гьаятдай гьуьрчен кицлер элуькьна. Им гьуьрчяй ирид пагъливан хтунин ишара тир. Абурукай гьар садан кьуьнел дувулрай акъуднавай чинар тар алай ва гьар са таракайни са мирг куьрснавай.

Абур иридни кьеледиз гьахьна, кьуд патай ни чIугурдалай кьулухъ, абуру лагъана:

- Инай инсандин ни къвезва! Инсандин ни къвезва!
- Куь къил-къилелай алатнава, куьчебасанар! - лагъана абуруз къуьзуь къариди, гъарай гана. - Ина инсан гъина авайди я? Тамара къекъведайла, гъанрай атай ни я квез.

Гъа и вахтунда зурба къажгъанда туна, къулал эцигнавай як ргана, пагъливанри ам хкана чпин вилик дуьзмишна ва адан патавни буза авай зурба са гъетле эцигна.

Гадайри тлуьна-хъвана куьтягъ хъайила, дидеди абурувай хабар къуна: “Дуьньядал лацу жив хътин балкӀан ала ва ам гъар пакамахъ рагъ экъечӀдайла, гъуляй экъечӀда ва пуд сеферда дуьньядал элкъвена, мад гъуьлуьз гъахъ хъийида. Гъахъ гафар яни?”

Ругуд члехи стха кӀсна акъвазна, амма лап гъвечи стхади лагъана:

- Ахътин шив дугъриданни ава. Ам гъуьлуьн кӀане яшамиш жезвай Гъуьлуьн шагъдин балкӀан я. Гъар юкъуз рагъ экъечӀдайла, а шив сирнавна къерехдиз экъечӀда ва вил акъална ачух хъийидалди пуд сеферда дуьньядал элкъвена хкведа; рекъе, некӀедин вире чуьхуьнагар авурдалай къулухъ, ам лацу къумадал ярх жеда, ахпа мад циз ярх хъийида. Гъа балкӀан цяй экъечӀзавай чкадила гъуьлуьн къерехдив чинар тар гва. Ам акъван къакъан тар я хъи, адан кӀуькӀ лап цавун аршдиз хкаж хъанва. Таран лап кӀуькӀни-куькӀва къизилдин пурарни гимишдин къенерар ава. Гъар ни гъуьлуьн шив къуна, адал а пурарни къенерар гъалайтӀа, шивдин иеси гъа кас жеда...

- Бес я, чан хва! Куьн юргъун хъанва, регъятвал къачудай вахт я, - лагъана, дидеди вичин хцин гаф атӀана. Пагъливанар ксуз хъфена.

Рухваяр ахварал фейила, къуьзуь къариди жегъил гада сандухдай акъудна, адаз парталар, яракъар, хъсан са балкӀан гана ва гъуьлуьхъ фидай рехъни къалурна.

Гадади гзаф рехъ атӀана - ам югъдини фена, йифдини фена. Эхирдай ам атана гъуьлуьн къерехдиз акъатна. Вичиз къумада са фур эгъуьнайдалай къулухъ, ам гъа фура чуьнуьх хъана.

Экв жедалди ада вил акъалнач. Рагъ секин гъуляй яваш- явашдиз цавуз хкаж жезвайла, адан гуьгъуьналлаз гъуляй лацу жив хътин балкӀан гъикӀ экъечӀнатӀа, гададиз акуна. Вил акъалдалди балкӀан пуд сеферда дуьньядал элкъвена, некӀедин вире эхъвена ва лацу къумадал ярх хъана.

И вахтунда жегъил гада нуькӀ хъиз балкӀандин гардандик кӀкӀана.

Гъуьлуьн шив пуд сеферда лап гъа булутрив къван цавуз хкадар хъана ва пуд сеферда ада вичи-вич акӀ гъуьлуьн къерехда эцяна хъи, кӀвач алуькӀай чил зурзазвай, амма гадади гъилер ахъайнач, ам мадни кӀевидакӀаз балкӀандин гардандик кӀкӀана.

- Вун гъалиб хъана! Гила зун гъамиша види я, - лагъана шивди инсандин чӀалалди. - Пурар ягъа заз, къенерар алуькӀ, ваз гъиниз кӀандатӀани, гъаниз тухуда за вун.

Жегьил гадади, чинар тараз акъахна, анай къизилдин пурарни гимишдин къенерар авудна, абур шивдал гьална, лагъана:

- Зун зи бубадин патав хутах!

БалкӀан чукурна фена, амма мичӀи хьуниз килигна, абур рекъе йиф акъудиз акъвазна.

Йифен къуларилай хьиз садлагъана лап юкъуз хьиз экуь хъана. Жегьил гадади хабар къуна:

- И экв гузвайди вуч я?

Абуруз, экв аквазвай патахъ фейила, гъвечӀи хьтин са майдандал лап гъа ракъини хьиз нур гузвай са затӀ акуна. Мукъув агакъайла, гададай гъарай акъатна: - Им къизилдин цӀакул я хьи! Къачудани къачудачни, вуна вуч меслят къалурзава?

- Къачун тавуртӀа, гъайиф жеда, къачуртӀа, туба ийида вуна,- лагъана жаваб гана адаз гъуьлуьн шивди.

ЦӀакул къачуна, гадади вичин бармакдин хивехъ акална, ахпа абур чпин рекъе гъат хъувуна.

Са тӀимил вахтундилай абурал са вил авай шагъди идара ийизвай шегъер гьалтна. Шегъердин къуд патахъ къакъан ва мягъкем цлар галай, ракӀаризни дапӀарар янавай.

Шегъердин цлан патав гвай булахдай яд хъвайидалай къулухъ, балкӀанди тавакъу авуна, лагъана:

- Зун векъиз ахъая. Герек хъайила, заз анжах гъарай ая, ирид дагъларилай анихъ хъайитӀани, зун вил акъална кӀеви хъийидалди ви патав гъазур жеда.

Жегьил гада, шив ахъайна, цӀакул вичин жибинда чуьнуьхна, къилик пурар кутуна, вилелай япунжи вегъена, пудкъад юкъуз ксун тавурди хьиз, къаткана.

Йиф садлагъана рагъ алай югъ хьиз экуь хъайиди ва ахпа мадни мичӀи хъхъайди акур шегъердин халкъари шагъдин патав чукурна, адаз алапатдин кардикай хабар гана.

Са вил авай шагъдиз вичин раятрилайни гзаф кичӀе хъана, ада гъасятда шегъердин цларал гзаф къаравулар эцигун эмир гана ва вичини кичӀевилляй экв жедалди вил-вилик хкӀурнач.

Экв малум жез-тежез, шагъди лап дяведиз гъазур хъанвай хьтин виш кас яракълу атлуяр и сир чириз ракъурна. Абуруз жегьил гада акуна, ам гьил эцяна ахварай авудна ва къеледиз тухвана.

- Вун вуч кас я? Ви уьлкве гьинва ва вун вучиз иниз, чи патав атанвайди я? - ланана, шагьди хабар къуна. - Зун рекьин мугьман я. Зун гьинай ятIа, зи рикIелни аламач, - жаваб гана гадади.

- Вун, шегьердин цлав ксанвайла, жагъана чаз. Йифен юкьварилай ракъини хьиз нур гайиди, ахпа мад квахь хъувурди вуч затI ятIа, чидачни ваз?

- Эхь, чида! - икI лагъана, гадади вичин жибиндай къизилдин цIакул акъудна.

Темягькарвиляй шагьдин гьилер зурзазвай.

- Вуна заз а цIакул квадрай къуш жагъурда, я за ви кьил атIуда! - лагъана гъарай авурдалай къулухъ, шагьди къизилдин цIакул вичин хазинадиз хутахун эмир гана.

Гада къеледай гзаф ажугълудаказ экъечIна. Чуьлдиз атайдалай къулухъ, ада вичин гьуьлуьн шивдиз эверна.

Гьинай хтанатIани хабар тахъана, лацу жив жив хьтин балкIан адан вилик гьазур хъана.

- Вучиз вун пашман я? - лагъана, ада вичин иесидивай хабар къуна.

- Са вил авай шагьди заз къизилдин цIакул квадрай къуш жагъурна вичин патав хкун эмир гана, - лагъана, гадади шикаят авуна, - ам гьинай жагъурдатIа, заз чизвач.

- Къайгъу чIугвамир, - лагъана гьуьлуьн шивди. Къенлай къулухъни чал гьалтдай крар гъа ихьтин регьятбур хъурай!... Ви рикIел за чуьхуьнар авур некледин вир аламани?

- Эхь, алама, - лагъана, гадади жаваб гана.

- Гьуьлуьн шагьдиз пуд руш ава. Гъар юкъуз абур лифериз дуьнмиш жезва ва чуьхуьнар авун патал гъа вирел къевезва. Чаз жагъай къизилдин цIакул квадарнавайди шагьдин гъвечIи руш я... Вун вирин къерехдив гвай кул-кусра чуьнуьх хъана кIанда. Гьуьлуьн пачагьдин рушар чуьхуьнар ийиз атайла, ва чпин цIакулар хутIунайла, гъвечIи руша хутIунай цIакулар къачуна жуван хъуьчIуьк кутур. Руша вавай цIакулар вахкун тавакъу ийида, анжах вуна абур вахкумир, И вахтунда вун гьиниз фейитIа, рушни гъаниз фида...

Гада вичин балкIандал акъахна, балкIандини ам, садра хкадарна, вирин патав тухвана.

Гада кул-кусра чуьнуьх хъана ва гуьзлемишиз акъвазна. Югъ нисини хъанмазди къудгъунна пуд лиф атана, вирин къерехдив ацукъна.

Абуру чпелай цIакулар гадарнамазди, лифер гуьрчег рушариз дуьнмиш хъана, ахпа абур циз гъахъна. И вахтунда жегьил гадади, чуьнуьх хъана акъвазнавай чкадай хкадар хъана къарагъна, гъвечIи рушан цIакулар къачуна.

Руш шехъна, ада гададивай цIакулар вахкун тавакъу авуна. Амма гадади адас яб ганач, гьуьлуьн балкIанди тапшурмишай гьал ада цIакулар вичин хъуьчIуьк чуьнуьхна. ЧIехи къве ваха, лифериз дуьнмиш хъахъана, гъвечIи вахан кьилелай цава чарх ягъизвай.

- Чан вахар, - лагъана, гъарайна ада вилел нагъв алаз, - гила чун чакай чара жезва къван, гъич тахъайтIа, парталар авай зи гъвечIи сандух хъайитIани хкваш!

Гадади пуд камни къачун тавунмаз, лифер сандухни гваз хтана, ам къумадал гадарайлалай къулухъ, вили цавуз хкаж хъхъана.

Руша вичин парталар алукина. Гада, хкадарна, балкIандак акъахна, руш вичин къулухъай пурарал акъадарна, и вахтунда абурун вилик, лап гъа халича хътин, рехъ экиа хъана.

- Вуна зун гъиниз тухузва? - хабар къуна гуъзел руша.
- Вун са вил авай шагъдиз пабвиле тухузва ман, - жаваб гана гадади.
- Заз адан паб жез кIанзавач! - лагъана руша.
- Бес вуч ийин? - жаваб гана пашмандаказ гадади.

Рушани гадади и суьгъбетар ийизвайла, балкIанди абур са вил авай шагъди идара ийизвай шегъердин варарихъ хкана.

Са вил авай шагъди, гуъзел руш акунмазди, кар гежел вегъин тавуна, мехъер авун къетI авуна.

- Вун зи чIехи бубадин яшда ава, - лагъана пачагъдиз жегъил руша. Вун жегъил тиртIа, белки за са фикир ийидай...
- Жегъил хъхъун заз мумкин туш, - гъарай акъатна шагъдай.
- Бес вуч ийин?
- Шегъердин къерехда пудкъад юкI деринвал авай къую эгъуьниз тур, - лагъана руша, - ам яру калерин некIедай ацIура, гъа некIеда чуьхуьнар ая, ахпа вакай жегъил жеда...
- Им гъинай жагъай тапарар я! Вири зи пачагълугъда къекъвейтIани икъван яру калер жагъидач! - хъел атана са вил авай шагъдиз.
- Ма! - лагъана, гуъзел руша адал гъвечIи са яру ягълух гадарна.
- Ви пачагълугъда авай лап къакъан дагъдиз са кас ракъура. Гъанал акъвазна, ада къуй и ягълух галтадрай.

Ракъурнавай касди, лап къакъан дагъдин куклушдал хкаж хъана, яру ягълух галтаднамазди, гъасятда дагъларай ва тамарай, къацу чIурарай, агъзур патахъай шегъердихъ яру калери чукурна. Гъуьлуьн шагъдин руша абур ацадалди, пачагъдиз къуллугъзавайбуру пудкъад юкI деринвал авай къую эгъуьнна куьтягъна ва ацай вири нек къуюдиз цана.

- Гъан, чуьхуьнагар ая! - лагъана гуъзел руша.

Са вил авай шагъдиз кичIе хана, къуюдиз гъахъиз кIан хъанач.

- И пачагълугъда авай лап къуьзуь къарини къужа зи патав гъваш,- тапшурмишна гуъзел руша.

Къведан пуд виш йис яш жедай къарини къужа гъана. Гуъзел руша абуров къуюдик чуъхуьнагар ийиз туна. Виридаз акваз- акваз къуъзуь къужадикай къуватлу жегьил, къуъзуь къаридикайни лап иер руш хъана.

И кар акур шагъди, са куьнизни килиг тавуна, вичи-вич къилихъди къуюдиз гадарна, шагъ къуюдин кланиз ялна. Халкъдин лугъунриз килагайла, ам исятдани гъа къуюда ама.

Шагъ батмиш хъунал гзаф шад хъайи шегъердин халкъариз жегьил гадади сагърай лагъана, ахпа, гъуьлуьн балкландал акъахна, ам вичин гуьрчег рушни гваз анлай анихъ рекъе гъатна.

Абур гъикъван чкайра къекъвенатла, заз чидач, анжах са сеферда абур йиф авун патал гъвечли са хуьре акъвазна. Жегьилриз гишин хъанвай. Гада нянин тлуьниз герек тир шейер къачуз экъечна. Садлагъана вичи фу маса къачунвай туьквенчиди адаз гагъ шехъна, гагъ хъуьрез теменар гана.

На лугъумир, им эрчи патахъ феи адан члехи стха тир къван. Жегьил гададиз, стха акурла, гзаф шад хъана. Адаз парталар, яракъар, балклан маса къачуна. Анлай анихъ абур пудни санал рекъе гъатна.

Рекъиз абур тади квачиз, йикъар гъисаб тийиз, физвай. Йикъарикай са юкъуз абур са къадар регъятвал къачун ва тлуьн-хъун авун патал са шегъерда акъвазна. Ана абурал чапла патахъ феи юкъван стхани дуьшуьш хъхъана. Ам члехи стхадилани гзаф дарвиле гъатнавай.

Чпин ватандиз мукъва жердавай члехи стхайрин пехилвал артух жезвай. Абуру чпин арада ихътин меслят авуна.

- Гила чун дуьньядал гъикл яшамис хъжеда? Чна чун бубадиз гъи чин алаз къалурун? Ваъ, ваъ! Гъар гъикл хъайитлани и аялдиз са кар авуна кланда, а вахтунда шивни, гъуьлуьн шагъдин рушни чаз жеда.

- Чун физвай рекъел гзаф дерин дагъар ала, - лагъана члехи стхади. - А дагъардиз мукъва жедайла, ша чна и бахтар авайди чи юкъва тван ва, нин балклан вилик алатдатла лугъуз, чукурин. Адан балклан, гъелбетда, вилик элячда, а вахтунда ам дагъардила аватда.

Кар гъа икл авун къетл авуна.

Ингъе, дагъардив мукъва жедайла, члехи стхайри гъвечли стхадиз лагъана:

- Ша, гъуьжетдай балкланар гъалин: нин балклан вилик алатдатла, килигда чун.

- Куьне зарафатар ийизваз тахъуй гъа! - тажуб хъана гададиз.- Зи балкланди вил ахъайна клеви хъийидалди пуд сеферда дуьньядал чарх ядайди кез чизва... Мегер квевай захъ галаз акъажиз женни?

- Зарар авач, - жаваб гана члехи стхайри. - Чаз ви балклан катдай тегъердиз тамашиз кланзава.

Абуру гъвечи стха чпин арада туна ва дуьздаказ дагъар галай патахъ чукурна.

Гъуьлуьн балкӀан дагъардив агакънамазди, чиле акӀурнавай къван хъиз, акъвазна. БалкӀан садлагъана акъвазайла, гададивай вичивай-вич хуьз хъанач, ам къилихъди дагъардиз, гъуьлуьн шагъдин руш, лагъайтӀа, чилел аватна. Гъасятда стхайриз гъуьлуьн шив къаз кӀан хъана, амма гъил яргъи авунмазди, ам вилерикай квахъна.

Гуьзел рушни къахчуна, чӀехи стхяр чпин шегъердиз хтана, руш, куьлег яна, кӀвалел чуьнуьхайдалай къулухъ, абур бубад патав фена.

Са тапунин къилел абуру цӀуд, цӀудан къилел виш таб эцигзавай, бубадиз абуру чпин зиреквиликай ва къегъалвиликай суьгъбетар ийизвай.

- Ваз ахварай акур балкӀан, буба, дуьньядал алай затӀ туш,- лагъана, абуру чпин суьгъбет куьтягъна. - Чилин винел цавун кӀаник чи кӀвач хкӀун тавур чка амач, виринра чна ам ахтармишна, мад вуч ийин, жагъанач.
- Заз балкӀан герек туш! Куьне куь гъвечи стха гъина тунатӀа, гъадакай суьгъбет ая, - лагъана бубади.
- Ам текдаказ хаталу рекъяй фена. Ада чаз яб ганач,- жаваб гана стхайри, - аквар гъаларай, ам рекъе пуч хъана.

Бубадин хажалат цаваривай, чилеривай къаз тежедай къван чӀехиди хъана. Ада чулав парталар алукӀна, вири къуншиярни адахъ галаз къегъал хцихъ шехъна. И вахтунда чӀехи стхайри гъуьлуьн шагъдин рушан патав илчийар ракъурзавай, гъар са илчидини вичин чамран тарифар ийизвай.

- Къуй а гъиллебазри чпин хам хуьрай, - жаваб гана гуьзел руша илчийриз. - Низ гъуьлуьз фидатӀа, заз чизва.

ИкӀ лагъана, инсанар физ-хквезвай рекъелай са декъикъадани вил алуд тийиз, ам дакӀардай килигна.

Са сеферда, пакамахъ фад хъиз, Гъуьлуьн шагъдин рушаз къенеррин ракъар жакъваз элкъвезвай ва вичиз патахъ- патахъ килигзавай гъуьлуьн шив акуна. Ада, ягълух галтадна, балкӀандиз эверна - вил акъалдалди гъуьлуьн шив атана адан дакӀардин кӀаник акъвазна.

- Ви иеси гъинва? - хабар къуна руша.
- Ваз чизва хъи - дагъардиз аватна, - жаваб гана балкӀанди.
- Чна ам къутармишун лазим я! - гъарайна Гъуьлуьн шагъдин руша.
- Зи гардандиз яргъи са еб вегъ, - лагъана балкӀанди, - за ам дагъардай ахкъудда.

Гуьзел рушав еб гвачир, иниз килигна ада вичин къизилдин киф атӀана, гъадакай яргъи еб храна ва ам балкӀандин гардандиз вегъена.

Вил акъална, ахъа хъийидалди балкӀан дагъардин къилел гъазур хъана ва къизилдин еб лап дагъардин кӀаниз къван авадарна. Жегъил гадади еб къуна. Ачух дуьньядал

акъат хъувунмазди, гъасятда ам, хкадарна, вичин гъуьлуьн балкандал акъахна ва ам хайи шегъердихъди гъална.

Чпиз таниш леэнрин ван галукъайла, члехи стхайрикай сад рагъ экъечлдай патахъ, муькуьди рагъ аклдай патахъ катна, белки исятдани катзама жеди.

Гъа и гъал къегъал жегъил гадади вичин бубадиз лацу жив хътин гъуьлуьн шив гъана ва вични Гъуьлуьн шагъдин рушал эвленмиш хъана.

Мехъер гзаф шаддаказ кьиле фена. Зурнеяр, далдамар ягъизвай. Гъар вуж атайтани, тухдаказ ва кефлудаказ хъфизвай. Исятдани абур нез-хъваз кефина авалда.

Нехирбандин хва

Хъана къван, хъанач къван дегъзаманада са пачагъ. И пачагъдихъни авай къве руш. Члехи рушан твар Пери, гъвечи рушан тварни Гъуьруь тир.

Ибур, къве вахни, варцаралди, йисаралди ваъ, сятралди, йикъаралди члехи жез хъана.

Пери темпел, цихъай катдай, чин-гъил чуьхуьн тийидай, гаф лагъайла, цай къур барут хъиз, хъиткъиндай, члехидан чина рахадай сад тир. Халкъди адаз Арбабаш Пери лугъудай.

Гъуьруь, лагъайтла, зиринг, михъи-лацу, пад-къил туьквей, акъуллу, камаллу, ни диндирмишайтани хуш рахадай, хъсан къилихар авай, буюрмишай кваллах къилиз акъуддай руш тир. Халкъди адаз Гуьзел Гъуьруь лагъана твар ганвай.

Пачагъдин рушар къведни члехи хъана ва кваллин-къан иеси жедай вахтунив агакъна. Пачагъдин патав илчияр къвез- хъфизвай. Атай илчийризни вирибуруз Гуьзел Гъуьруь клан жезвай, амма пачагъдиз, члехи вах амаз, гъвечи руш гъуьлуьз гуз кланзавачир. Гъавилля илчияр шаддиз къведай, пашмандиз хъфидай.

Хабар никай, хабар и пачагъдин вилятда пайда хъайи са аждагъандикай. И аждагъанди гъар ирид йикъалай садра къвез, пачагъдин гъилик квай шегъерриз, хуьрериз, халкъариз зарар гузвай.

Аждагъандин зулумдик акатай хуьрерин, шегъеррин агъалийри пачагъдиз арза гана ва чеб адан зулумдикай хкудун тлалабна.

Пачагъди вичин вилятдин вири чкайрай аквадай са къакъан минарадин куклваз чулав пайдах хкажна. Имни виляят хаталувилик ква, пагъливанар, къушунар, яракълламиш хъана, пачагъдин квалерин вилик квай майдандал кватл хъухъ, - лагъай члал тир.

Къушунарни пагъливанар пачагъдин квалерин вилик жергеда акъвазна. Пачагъди къушунриз лагъана: “Ни аждагъан телеф авуртла, гъадаз за Гуьзел Гъуьруь гуда”.

Къшунрин кьиле пачагъдин тIвар-ван авай везирдин хва акъвазна. Абуру няналди аждагъандихъ галаз женг чIугуна. Пачагъдин къшунрикай кьейибур кьена, амайбур катна.

Хабар никай, хабар аждагъандикай.

Ирид югъни ирид йиф алатна, аждагъанди мад халкъдиз зиянар гуз башламишна.

Пачагъди минарадин кукIваз кьвед лагъай чIулав пайдах хкажна. Виляят мадни хаталувилик, къурхувилик квайди агъалийриз хабар гана.

Пачагъдин кIвалерин вилик и юкъуз лап тIимил къшунар кIватI хъана. Пачагъди ибурни кьиле везирдин хва аваз, мад аждагъандихъ галаз женгиниз ракъурна. Югъ нисини жедалди давам хъайи женгина пачагъдин и къшунрикай кьейибур кьена, амайбурни катна, хтана. Аждагъан тамуз гъах хъувуна.

Пачагъди къакъан минарадин кукIваз пуд лагъай чIулав пайдах хкажна. Виляят мадни еке ва залан хаталувилик акатнавайди халкъдиз хабар гана. Амма майдандал къшунрикай гъич са касни атанач, ана анжах са нехирбандин хва акъвазнавай. Пачагъдиз, юкъ агъузна, икрамна, гадади лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, зун аждагъандин чан къачуз атанвайди я. Ви эмир гуъзлемишзава за.
- Текдиз вавай аждагъан рекъиз жедани? - лагъана алапат хъайи пачагъди.
- Эхъ, - жаваб гана нехирбандин хци, - ялгъуз са за ваъ, са тIимил куъ куъмекни галаз.

Гададиз пачагъдивай кIвалахдай ирид итим, ирид гьерен жендек як, ирид тIанур фар, ирид пер кIан хъана.

Гададин гафарал шаклу тиртIани, аждагъандин гъилляй ажуз хъанвай пачагъди гъасятда гададин и тIалабунар кьилиз акъудна.

Нехирбандин хва, пачагъдиз сагърай лагъана, вичин итимарни галаз, недай суърсетни къачуна, тамун къерехдиз фена ва аждагъан физ-хкведай рекъин юкъни-юкъвал абуру дерин са фур эгъуьнна, винел пад, аждагъанди шак тийидайвал, цIамар вегъена, кIевна. Нехирбандин хци фялеяр чпин кIвалериз рахкурна ва вич аждагъан атунал вил алаз акъвазна.

Хабар никай, хабар аждагъандикай. Ирид югъни ирид йиф тамам хъайила, аждагъан тамай экъечIда. Адан кьилел гъихътин бала атанатIа, мад квез чир хъана жеди: ам эгъуьннавай фуруз аватна.

Нехирбандин хци хъайи агъвалатдикай, фена, пачагъдиз хабар гана. Пачагъди гъасятда минарадин кукIва авай чIулав пайдахар къахчуна, абурун чкадал хважамжамдин рангарин, шадлухвилини пайдахар хкажна.

Вилаят азад хъайила, халкъдизни шад хъана ва вирида нехирбандин къегьал хциз баркалла лагъана.

Пачагъди, ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, мехъерна, хиве къунвай Гуьзел Гуьруьдин чкадал Арбабаш Пери нехирбандин хва Къагъриманаз гана.

Хабар никай, хабар цийи свас гъайи набрузбегдикай. Адаз сусан хесетар, къилихар гъич бегенмиш жедач. Пери нисиналди ксудай. Ківал-югъ къайдада тун, хуьрек авун адаз адет хъанвай Ківалахар тушир.

Нехирбандин хциз вич пачагъди алдатмишайди чир хъана. Ам вичин туб класиз амукъна.

Къагъриманаз Пери вичивай вердиш тежедайди чир хъайила, йикъарикай са юкъуз Перини галаз ам тамун къерехдиз фена. Аждагъан авай фурув агакъайла, пачагъдин зулумдик акатунахъайни кичле тахъана, ада Пери аждагъан авай фуруз гадарна ва элкъвена Ківализ хтана.

Хабар никай, хабар гишилани мекъила авай аждагъандикай.

Аждагъандиз, руш акурла, хвеша хъаналда, адахъ галаз рафтар ийиз башламишналда. Амма Периди вичин чин члурна, мет-къил гатаз, и фура са еке гъарай-эвер туна. Кичле хъайи аждагъан, фурун сивел гъикл ахкъатнатла, адаз вичизни чир хъанач.

Мичи фурай экуь дуюньядал ахкъатай аждагъан катна, катна... эхирдай ам пачагъ авай шегъердиз акъатна. Ада мад халкъдиз басрухар гуз, гужар ийиз башламишна. Шегъерда мад гъарай-эвер, велвела гъатна. Пачагъ вичин назирарни везирар галаз маса вилайтдиз катна.

Амай халкъ чуьнуьх хъана, амукъна.

Пачагъдин руш Гуьзел Гуьруьни санизни катнач. Ада чукурна фена минарадин кулва авай шадвилини пайдахар ківатл хъувуна ва абурун чкадал цийи циклелай чулав пайдахар хкажна ва шехъиз ацук'на.

Хабар никай, хабар нехирбандин хцикай. Аждагъандин патав йиф акъудзавай Перидикай фикирариз, ам йифди ксанвачир къван. Экв хъанмазни, Къагъриман куьчедиз экъечіна. Адаз минарадин кулва мад чулав пайдахри лепе гузвайди акуна. Гададин рикл чулав хъана, ада тадиз шегъердиз чукурна.

Халкъдиз авур зулумар тимил яз акуна, аждагъан, фена, вацлал ацукъна ва шегъердин агъалияр цикай магърумна.

Нехирбанди хва, вучда-вучдач, гъикіда-гъикідач лугъуз, хиялдик акатна. Идани эхирни, фена, аждагъандиз гуда салам ва лугъуда: “Бес, накъ ви патав фуруз атай дишейли, фурай экъечіна, ви геле гъатна, къвезва. Жуван къилиз са чара ая!” И гафарин ван хъайи аждагъан катна, къени ам фейи падни садазни чидач лугъуда.

Минарадин кукІвай Гуьзел Гуьруьдиз ибур вири аквазвай къван. Аждагъан катайла, руша ясдин чулав пайдахриз цІай яна, шадлухвилини пайдахар мад цавуз хкаж хъувуна. Минарадин кукІвай эвичІна, ада сифтени-сифте Къагъриман къужахламишна, адаз темен гана.

Чуьнуьх хъанвай агъалияр кІватІ хъжез башламишна. Халкъди Къагъриман пачагъдин тахтуна ацукъарна ва пачагъ хъайи

Къагъриманаз, ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, мехъерна, Гуьзел Гуьруь гана. Абурун мехъерик зунни квай. Туьна-хъвана, куь паярни гваз хтана.

Пуд руш

Хъана къван, хъанач къван са бубани, пуд рушни тахай диде. Буба гъамиша кІвалахиз никле жедай. Тахай дидеди гъар юкъуз виртни чІем иличай хешил рушарив вугуз, бубадиз ракъурдай. Амма рушариз къуру фалай гъейри маса затІни гудачир. Рушарини хешил рекъе чпи недай, бубадиз руьхъверин хапІа тухудай. И кардикай хабар жеда бубадизни тахай дидедиз. Тахай дидеди вичин гъуьлуьз: “Эгер рушар са патахъ алуд тавуртІа, зи кар ви кІвале амач”, - лугъуда.

Гъуьлуьни папа, меслятна, никле са еке фур эгъуьнда. Фурун винел вегъида лит, литинин винелни эцигда мержандин хтар. Мержанар акурла, рушар бубадиз килгиз акъвазда. Бубади абуруз лугъуда: “Ни фад чукурна къачуртІа, мержанар гъадаз жеда”. Чукурай рушар пудни санлай дерин фуруз аватна. Рушари гзаф минетарна бубадиз чеб фурай ахкъудур лугъуз, амма бубади абуруз яб ганач.

Бубади анжах, сифте литни мержанар вахце, ахпа за куьн фурай ахкъудда, лагъана. Шейер вахчуна, залум бубади фурун сивел са еке къван эхцигна, вич кІвализ хъфена.

Гишила фура авай рушари аллагъдиз вайзариз ийиз хъана.

ГъвечІи ваха лугъуда: “Я аллагъ, зи са гъиликай каца хъуй, са гъиликайни пер”. Идан са гъиликай каца жеда, муькуь гъиликайни пер. Кацадив ягъиз, перцив эгъуьниз, тукІуьрай тІеквендай фена, гъвечІи вах са цуриз акъатда. КилигайтІа, и цуравай балкІанри незвайбур хурмаяр я. ГъвечІи ваха вичин перемдин ценцик хурмаяр кутуна хтана, пуд вахани нез башламишна.

Хабар никай, хабар пачагъдин балкІанар хуьзвай мегътердикай. Ида фена пачагъдиз лугъуда: “Бес, за балкІанриз гъамишандалай артух хурмаяр гузва, амма абур югъ-къандавай яхун жезва. Им вуч сир ятІа, пачагъ, вун сагърай, зи къил акъатзавач”.

Нуькерди цура йиф ийидайвал жеда. Амма ам йифен къулар хъунни ахварал фена. Къвед лагъай йифизни нуькер ксана. Эхир пуд лагъай йифиз ада вичин тІуб атІана, адаз къел яна, ацукъна.

Са арадилай нуькердиз акуна хъи, са руш атана, балкІанрин вилик квай хурмаяр кІватІна, хъфизва. Нуькерди ам вегъена къада.

“Зун ахъая, зун жин я, зун инсан туш”, лугъуз, руша минетар авуна. Амма нуькерди ам ахъайнач ва къуна пачагъдин патав тухвана.

Руша пачагъдиз вичин къилел атай крар ахъайна, гишин хъайила, хурмаяр чуьнуьхайдини лагъана, амма вичихъ мад вахар галайди лагъанач. Пачагъди рушаз тлуьн-хъун гун буйругъна. Руша аш недайла, са тлур хилез вегъидай, са тлур вичи недай.

Нуькерри руш ахтармишзавай къван. Ибуру тадиз фена пачагъдиз и агъвалатдикай хабар гуда. И сеферда руша вичихъ мад къве вах галайди пачагъдиз ихтилатда.

Муькуь вахарни хтана, тлуьнар-хъунар авуна, кефияр къумбар хъайила, пачагъди и рашаривай вуч пешеяр кватла хабар къуна. Члехи ваха лагъана: “За са киле дуьгуьдал хуьруьн жемят аладарда” Къвед лагъай ваха лагъана: “За са йифен къене са халича храда”. Гъвечли ваха лагъана: “За къизилдин куклушар алай хва хада”.

Члехи къве ваха лагъай гафар абурувай къилиз акъудиз хъанач. Гъвечли ваха йикъарикай са юкъуз вичин вахаривай хабар къада: “Чан вахар, чи дидеди аялар гъикI хадай?” Члехи вахар чпин гъвечли вахал пехил тир. Сад лагъайди, адакай пачагъдин паб хъанвай, къвед лагъайдини, чпи лагъай гафар абурувай къилиз акъудиз хъанвачир. Гъвечли ваха, лагъайтIа, аялни хазвай. Мумкин я, адаз гъа вичи лагъай къизилдин куклушар алай хва хъунни!

Гъавилляй члехи вахари гъвечли вахаз лугъуда: “Вун гурмагъдал ацукъ, чна кланикай вуна хайиди къада”.

Гъвечли вахаз жеда къизил куклушар алай хва, амма члехи вахари аял пекерик кутуна вергериз гадарна ва чпив гвай себетда кицин къве гурцул туна рушаз къалурда.

Пачагъдиз вичин папа гурцулар хайиди ван хъайила, адаз гзаф хъел к”веда.

Ада вичин паб гурцуларни галаз гурарин кланик кутлунун эмирда.

Гзаф йикъар, гзаф йисар, гзаф вахтар алатда. Йикъарикай са юкъуз пачагъ цийи къилелай эвлениш хъжедайвал хъана. Адан межлисдиз вири халкъдиз эвер гана. Межлисдиз эвер тагай вуж ама, вуж амач лагъайла, бес са къари бадедин хциз эвернач лагъана, пачагъдиз хабар гана. Пачагъдин эмирдалди и гададизни эвериз туна.

Хабар никай, хабар къари бадедикай. Къари бадедихъ авай къван са цегъ. Ам гъар юкъуз вергериз физ, ана авай гъвечли аялдиз нек гуз хкъез хъана. Са къуз къари баде цегърехъ къекъез фейила, адаз вергерай къизилдин куклушар алай аял жагъана. Къаридиз гъасятда ам нин аял ятIа, чир хъана. Бес, пачагъдин папа кицин гурцулар хана лугъуз, шегъерда ван гъатнавай эхир. Къариди аял кIваллиз хкана, ам хвена, члехи авуна. Адакай гзаф гуьрчег жегъил хъана.

Пачагъдин итимри адаз мехъерик ша лагъайла, къари бадеди вичин хциз лугъуда: “Чан хва, вун пачагъдин кIвализ фидайла, вуна гурарин кIаник квай папаз цуькверин кIунчI вегь, элкъвена хкведайла, адаз жуван пай якни фу це. Ам, чан бала, ви диде я”.

Гададини къари бадеди лагъайвал ийида. И кардикай пачагъдиз жеда хабар. Ада гададиз вичин патав эвер гуда ва адавай хабарар къада. Гадади лугъуда, бес а гурарин кIане авай дишегъли зи диде я, вич къари бадеди хвена чIехи авурди я. Пачагъдиз и сирдай кыл акъудиз кIан хъана. Пачагъди вичин папавай, ада аял гьикI ханатIа, гьам хабар къада.

Пачагъдиз гьал-агъвалатдикай хабар хъайила, ада къаридиз гададив чIугур къизилар гуда. Папан вахар терсина ламрал акъадарна, чуьлдиз чурурда ва цIийи кылелай, дуьньядал тахъай хътин мехъер хъувуна, пабни хва кIвализ хкида. Абур гъана амаз, чун иниз хтана. Квезни за и мах хкана.

Бибихатун

Хъана къван, хъанач къван са бубани, дидени са руш. И руш вичин бубадизни дидедиз гзаф кIандай.

Йикъарикай са юкъуз и рушан диде къена. Ибурун къуншидал жеда са хендеда паб. Идазни аваз жеда къван са гачал руш. Хендеда паб гьар сефер, къуншидин руш чпин кIвализ атайла, адаз гьуьрметардай, вич адаз кIандардай.

Паб къена, йикъар-йифер, варцар-йисар алатда ва итимди цIийи паб хкIдайвал жеда. Рушни гьалтда бубадал: “Чан буба, хкидатIа, чи къунши паб хкваш, адаз зунни вичин хайи руш къван кIанда, тахъайтIа, садни герек туш”.

Бубадиз вичин руш гзаф кIандай, гъавиляй ада вичин рушаз кIанивал авуна. Къунши паб вичин гачал рушни галаз ибурун кIвализ хкведа.

Хабар никай - хабар цIийи папакай. Им кIвализ хтай йикъалай къулухъ тахай рушаз мад экв алай югъ ахкунач. Адаз зулумар ийизвай, фу гузвачир, гатаз-ягъизвай. Чара атIай руш вичин дидедин сурал физ шехъзавай.

Эхирдай рушан япарихъ дидедин гафарин ван галукъна: “Чан бала, гьар гишин хъайила, цура авай яру калин крчар фитIина, са крчай чIем къведа, са крчайни вирт”.

Рушани, гьар сеферда гишин хъайила, физ яру калин крчар фитIиниз хъана. Руш югъ-къандавай гумрагъ, гуьрчег жез хъана. И кар аквазвай тахай диде хъиляй рекъизвай: бес жечни, гишила тазвай, зулумдик квай тахай руш ракъариз- варцариз къалуриз тежедай хътин гуьрчег жезвай.

Хабар никай - хабар тахай дидедикай. Ада югъди-йифди вичин тахай руш ахтармишда къван ва руша яру калин крчарай виртни чIем фитIинзавайди чир хъана.

Йикъарикай са юкъуз, гьуьл кIвалахдила хкведалди, паб, азарлу хъанва лугъуз, къаткида ва ада вичин гьуьлуьз лугъуда: “Эгер яру кал тукIуна, зун адан хамуна тун

тавуртIа, зун сагъ хъжедач”. Бубадиз кал тукIваз кIанзавачир, вучиз лагъайтIа ам вичин рушаз гзаф кIандайди адаз чидай. Паб сагъ техжез адаз акурла, гъуьлуьз маса чара амукънач, ада кал тукIвадайвал жеда.

Хабар никай, хабар тахай рушакай. Им мад шехъиз-шехъиз дидедин сурал фида ва адаз вичин дерт-гъам ахъайда.

Дидеди рушаз лугъуда: “Чан бала, кал тукIурла, кIарабар вири са фуруз вегъ. Ваз абурукай хъсан либасар жеда”. Рушани дидеди лагъайвал авуна.

Йикъарикай ас юкъуз хуьре жеда еке мехъерар. Тахай диде вичин гачал рушни галаз фида мехъерик, тахай руш - Гуьрчег Бибихатун ибуру, крар ийиз, кIвале тада. Руша вичин кIвалахар бегъемайла, ам фена калин кIарабар кучуднавай фуруз килигда. КилигайтIа, инавайди масад я. Фуруз гадарай кIарабрикай рушаз пара гуьрчег либасар хъана. Рушани, абур алукина, фида мехъерик. Руша мехъерик къуьл авурла, вири адан къайгъуда гъатда, амма ам вуж ятIа садазни чир жедач. Руш тадиз, вич садазни чир тахъуй лагъана, кIвализ хкведайла, кIвач цIуьдгъуьнна, адан чекмедин хел яд авай вириз аватда. Фад-фад кIвализ хтана, ада вичин парталар фура чъунуьх хъийида.

Хабар никай, хабар пачагъдин хцикай. Пачагъдин хва вичин балкIандиз яд гуз фида вирел. БалкIанди, пурх ягъиз, яд хъвазвачир. Гада килигайтIа, вире са къизилдин чекме ава.

Гадади фикирна, нин кIвачиз и чекме хъайитIа, гъа руш вичиз гъида. Вири хуьре къекъвена гада и чекме гваз, амма чекмедин иеси адаз жагъанач. Эхирни пачагъдин хва рушан кIвализ агакъайла, тахай дидеди руш тадиз тIанурда чъунуьхна ва вичин гачал рушан кIвачер чъухуьз, михъивилер ийиз эгечIна.

Гада гъаятдиз атайла, къуралай кIекре гъарайда: “Бибихатун тIанурда, гачал рушар майданда”.

- Киш геликъайди, - тахай дидедиз кIекрен сес пачагъдин гададиз ван хъана кIанзвачир.

КIекре мад гъарайда: “Бибихатун тIанурда, гачал рушар майданда”.

Гада тIанурдиз килигда. Ана ракъаризни варцариз къалурмир, бедназар жеда лугъудай хътин гуьрчег са руш ава. Руш анай акъудна, чекме алукилайла, чекме адан кIвачинди яз хъана.

Ирид юкъузни, ирид йифиз далдам гатана, мехъерна, пачагъдин хци и руш вичиз павиле къачуда. Са вахтарилай рушаз къизилдин кукIушар алай са гадани жеда. Ибур лап хъсандиз, шаддиз дуланмиш жезвай.

Са сеферда пачагъдин свас вичин тахай дидедин гачал рушахъ галаз вацIал фида. Ибуруз чпиз-чеб цяй аквада. Гачал руша лугъуда: “Ви парталар зал алукилайтIа,

гьелбетда, зун валайни гуьрчег жеда. Кландатла, ша, ви парталар за алукин, килиг вун”.

Гачал руша пачагьдин сусан парталар алукида ва ам хуртI гана вацIуз вегьеда, вич пачагьдин кIвализ хьфида.

Са кьадар вахтар алатайла, руш аватай чкадилай кьакьан са чинар экъечIда. Гъвечи аял дидедин мам кIанз шехъзавай. Аял вучиз икьван шехъзава лагъайла, гачал руша лугъуда: “Аял кIевиз азарлу хьанва, эгер адаз вацIун кьерехда авай чинардин тарцикай кьеб авуртIа, ам сагъ хъжеда. Амма тар атIудайла са кIусни тарцикай инихъ-анихъ ават тавурай”.

Тар атIудайла, са гъвечи талаш хкатна вергериз аватна. Гьикьван адахъ кьекъвенатIани, ам жагъун хъувунач.

Са сеферда кьари-баде вергерихъ фейила, адаз и талаш жагьиде: “Им вуч хъсан талаш я, зи гетIедин сивел эцигиз герек кьведа”, - лагъана, ада ам вичин кIвализ хутахда, кьацIал алай гетIедин сивел эцигда.

Гьар сефер кьари баде кIваляй экъечIайла, талашдикай руш жез, крар ийиз, мад талаш хъжез хъана.

Къаридиз аламат хьанвай, ада, кьунширивай вичин кIвализ атай-хъфей авани лугъуз, хабарар кьадай.

Са сеферда кьари баде, вич кIваляй экъечIавайдан амалар авуна, кIвале чуьнуьх жеда. Са арадилай гетIедин винел алай талашдикай руш хъана, кIвалин крар ийиз башламишда. Кьари бадеди атана крар ийизвай чкадал руш кьада.

- Чан кьари диде, зун жин я, зун ахъа хъия, лугъуз, руша къаридиз минетарна. Кьари бадеди ихътин гуьзел руш ахъайдани мегер. Адакай къаридиз руш жеда.

Са кьадар вахтар алатайла, руша къаридивай “хуьре вуч хабарар ава”, лагъана, жузуна.

- Пачагьдин хци, чан руш, яхун балкIанар пайзава, хвена гатфарихъ гахце лугъуз.
- Чан кьари диде, са балкIан чазни кьачу, чнани хуьда.
- Я чан бала, чавай балкIан хуьз жедани, - лугъуз, гьич кьари рази жезвачир.

Руш алат тийиз акурла, фена къаридини вичиз са балкIан тIалабна. Адавай хуьз жедач лагъана, пачагьдин нуькерди къаридив са рекъизвай балкIан вугана.

Руша вичин кьил чуьхвена, яд цуриз экъична - кьацу векьер экъечIрай - лагъана; кIвачер чуьхвей яд экъична - булах хъуй лагъана.

Санай кьацу векьер экъечIна, санални булах хъана.

Балклар кватл хъийидай вахт хъайила, къари дидедин руша хвейи балклардиз цурай хъфиз клан жедач. Руша, атана, лугьуда: “Хъвач, чан балклар, за авур хуьнар ваз гьалал хъуй”.

Виридалайни хъсан хвенвай, гумрагь хъанвай балклар къаридинди хъана.

Маса са юкьуз пачагьдин хци сар ядай мел ийидайвал хъана. Къаридин рушазни эвер гана. Мелез атайбуру хкетар ахъайиз башламишна. Нубат къари дидедин рушал атана. Идани вичин кылел атай вири бедбахтивилер ахъайна.

Гъа и арада пачагьдин хци риклинихъай рушан суьгьбетдихъ яб акалзавай къван. Хабар куьтягь хъайила, пачагьдин хциз вичин паб чир хъжеда. Ада паб кваллиз хутахда, гачал руш терсина ламрал акьадарна, вичин виляятдай чукурда.

Чеб гъанамаз, зун иниз хтана, за квез и хкетни хкана.

ЯШАЙИШДИН МАХАР ВА КЪАРАВИЛИЯР

Далалубегьли

Са гъи виляятда ятлани къадим заманада Шагьугьли шагь Абас лугьудай пачагь авай. Вич гзаф акьуллу, вири виляят рази пачагь хъанай, амма адан гъвечли стха Далалубегьли келледа гар авай хътин са ахмакь тир. Далалубегьли пакамлай няналди шегьерда авай са 40 аял кватлна, квачерин арада лаш туна, чукурунар ийиз жедай. Им адан пеше жеда къван. Хабар гъинай гун са квез? Ийкъарикай са юкьуз, са гзаф гуьлуьшан гатфарин юкьуз, Далалубегьли вичин 40 юлдашни галаз, квачерин арада лашар аваз, чукуриз, рекьин къерехра къугьвадайла, рекьий агъуз са итим къвезва. И касдин вилик са лам ква, вичелни зурба пар ала. Рекьин мугьман, атана агакьна, салам гана элячлайла, Далалубегьли идахъ агакьна, гьам хъфизвай патахъ хъфида. Рекьин са къадар чкадиз фейила, Далалубегьлиди мугьмандивай хабар къада: “Чан стха, жузун айиб тахъуй, а ви ламрал алайбур вучар я?” Мугьманди жаваб гуда хъи, кишмишар я, лагъана. Гзаф вахт фенани, тлимил вахт фенани, чидач. Далалубегьлиди мад лугьуда: “Эй, стха са мекве авай кишмишар це, за ваз гаф маса гуда”. Рекьин мугьманди кланз-дакланз са мекве авай кишмишар гуда ва гаф гун тлалабда. Далалубегьлиди ик! лугьуда: “Рекье гьалтай нивай хъайитлани гъинай ятла ва тлар вуж ятла хабар яхъ”. Ик! лагъанатлани, рекьин мугьманди идавай я тлар, я гъинай ятла хабар къунач. Са къадар рекьиз фейила, Далалубегьлиди мад са мекве авай кишмишар гун тлалабна ва абурун эвез гаф гуда лагъана. Рекьин мугьманди мад кланз-дакланз, гаф члуриз тахъана, акъудна са мекве авай кишмишар гуда къван. Далалубегьлиди кишмишариз эвез яз ихътин гаф лугьуда: “Мугьмандиз фейила, жуван чка чирна, ацукь”. Фида ибур мад са къадар рекьиз. Гзаф фенани, тлимил фенани, чпизни течиз физвай. Садлагъана пуд лагъай сефер яз Далалубегьлиди вичин юлдашдиз лугьуда: “Я стха, вуна са мекве авай кишмишар вахце, за са гаф маса гун хъийида”.

Кесиб рекьин мугьманди, хъиле ацлана, саклани тахъайла, мад са мекве авай кишмишар гуда ва адаз эвез яз Далалубегьлиди ихътин гаф гуда: “Межлисда ацукъайла, вавай хабар къун тавунмаз, жуван шей арадал вегьемир”. “Хъсан я”, -

лагъана рекъин мугъманди. Ибур мад са къадар рекъиз фейила, рекъин мугъман вичин шегъердихъ хъфидай рекъяй хъфида, амма Далалубегъгли вичин 40 юлдашни галаз рекъин къерехда мад къугъваз хъана. Далалубегъглидиз вичин рекъин юлдаш хъайи итимдин къилел къведай крар чидай къван.

Хабар никай гун за квез, хабар рекъин мугъмандикай. Са гзаф алгъана, гагъ тум къаз ялна, гагъни япар къаз ялна, гагъ къвалалай лашар вегъена, амма ламравай гъич чларни юزاز жезвачир. Эхир чара атлай рекъин мугъманди Далалубегъглидиз куьмекдиз эверна: “Яда, яда! Гъей, рекъин къерехда авайди, инал ша!” Амма Далалубегъгли, вичиз акваз ва ванни къвез, эверзавайдаз гъич са фикирни гун тийиз, вичин юлдашрихъ галаз къугъвазвай. Вучиз лагъайтла ада са мекве авай кишмишар къачунвай гафунихъ: “Рекъе гьалтай нивай хъайитлани гъинай ятла ва твар вуж ятла хабар яхъ”. Вичи гайи несигъатдал амал тавур рекъин мугъмадиз Далалубегъгли, са ябни гун тийиз, къугъвазвай.

Фагъир и рекъин мугъман, саникайни куьмек тахъайла, вичиз куьмек гун патал Далалубегъглидин къилив хтуниз мажбур хъанай. Мугъманди атана Далалубегъглидин куьне гъил эцяна. “Я стха, за ваз эвердай къван зи туьтер ифенва, вуна вучиз яб гузвач. Ша, зи лам аклана, чна ам акъудин” - лагъайла, Далалубегъглиди лугъуда: “Я стха, и гадаярни, рекъин къерехда авайбур гзаф ава; заз вуч чида къван вуна заз эверзавайтла, вуна зи твар къунач эхир?” Инлай къарагъна фида ибур лам акъудиз. Язух лам юзан тийиз, итимриз гзаф тади ганай! Лам къарагъна, мугъман рекъе гъатайла, “Ша вун чаз мугъман хъухъ, шегъерни ингъе мукъвал ала, югъни няни я”, - лугъуда Далалубегъглиди. Рази хъайи рекъин мугъман, элкъуьрна вичин ламни, Далалубегъглидихъ галаз шегъердихъ рекъе гъатда.

Мичи жедайла, ибур шегъердиз, къвализ агакъда, ламрал алай пар авудна, лам секинарна, ибур къвализ хъфена. Са тлимил вахт фейила, Далалубегъглидин къвализ вичин стха Шагъугъли шагъ Абасан везир къведа, идаз пачагъдин къвализ ша лугъуз. Далалубегъглиди сагърай, къвале мугъман ава, завай къвез жедач, лагъана, атанвайди рахкурна. Са вад декъикъа арадай фейила, мад везир къведа ва Далалубегъглидиз вичин мугъманни галаз къвализ буюр ийида. Пачагъдин къвализ фейила, гъейран хъайи лам гвайди, фена, члехи назирар, везирар ацукъдай чкадал ацукъна. Къвализ вичелай члехибур атайла, къарагъиз ва адалай къулухъ ацукъиз; мад сад атайла, мад къарагъиз, къулухъ ацукъиз, эхир кесиб лап ракларин сиве ацукъна. Ада Далалубегъглидин, “Мугъмандиз фейила жуван чка чирна ацукъ” лагъай несигъат рикел хканайтла, ам сифтедай ракларин сиве ацукъдай. Атана вири, ацукъна, хъсан тлуьн- хъун авурдалай къулухъ, къвализ са еке къарпуз-хали гваз везир хкъведа къван. Къарпуз атлун патал везирди идавай, адавай хабар къада чуклул гвани лугъуз, амма и атанвай лам гвай мугъмандивай хабар къадач. Ятлани мугъманди гъа йикъара базардай къачунвай са гзаф гуьрчег чуклул аваз ларпна чилел, везирдин вилик вегъида. Везирди, чуклул къачуна, са гзаф вахтунда элкъвез- элкъвез адаз килигайдалай къулухъ, пачагъдиз лугъуда къван: “Пачагъ, вун сагърай! Зи бубадин хазина атлана тухванвай гъа и йикъара. И чуклул зи бубадинди я, за гъамиша межлисда и чуклул гвайди вуж ятла ахтармишзавай. И итим зи бубадин девлет-хазина атлана тухванвайди я”. ИкI лагъайла, пачагъди вичин жаллатриз буйругъ гуда къван: “И мугъман тухвана дустагъда тур, пакамаз гардан ядайвал адан”. Язух мугъманди са тахсирни квачирди яз дустагъдин ламу чилел йиф акъуднай къван. И йифиз адаз гъич ахар атаначир, ада гъамиша фикирар ийизвай.

Пакама хъайила, гъеле чими ракъини, вичин нулар, къацу хъана, халича хъиз авай къакъан дагълариз янамаз, шегъерда гардан ягъунин къайгъудик квай. Гъич садани кесибдин язух члугвадацир, амма Далалубегълиди ам азад ийидай къайда фагъумзавай. Эхирни вичин са рехъ жагъайла, Далалубегълиди пачагъдин, вичин стхадин, къилив фена, лугъуда къван: “Я стха, а мугъман зи кваллиз атана, баладик акатнавайди я, вуна ам са 2-3 йикъан мугълетдалди заминда ахъая”. ИкI лагъайла, пачагъди Далалубегълидин амалдарвал, адан гаф чирвал чиз, къин къаз тада, мугъмандихъ галаз гъич са гафни рахадач лагъана. Далалубегълиди къин къурдалай къулухъ душтагъда авайди ахъайда къван. Са юкъуз мугъман айвандик квайла, Далалубегълиди вичин лам гъаятдиз акъудна, хъсандиз кутлунна, къачуна са гъилиз тукIвей хътин пая, ламраз къве пая-лаш вегъена, лугъуда: “Я лам, за ваз рекъе-хуъле жувал гъалтай нивай хъайитлани гъинай ятIа, тIвар вуж ятIа хабар яхъ”, лагъаначирни? ИкI лагъана, са пуд пая ламран юрфалай члугурла, айвандик квай мугъман япар хкажна акъвазна. Мад Далалубегълиди и ламраз лугъуда: “Я лам, я ламран хва лам, за ваз мугъмандиз фейила, ви чка чирна, ацукъ лагъаначирни” ва мад ламраз юкъ акIаж жедайвал са пуд пая вегъена. Айвандаллайда вичин лугъузвай гафар тир чIал чир хъана, хъсандиз яб гуз хъана: “Я лам, за ваз, межлисда ацукъайла, вавай хабар къун тавунмаз, жуван шей арадал вегъемир лагъаначирни”, лугъуз, ламран рифун чилик хкIадайвал са пуд лаш-пая вегъена. “Вуна за лагъайвал вучиз авунач, я лам, гъаниз килигна ви кар кIеве ава: пака ви гардан язава. Гардан ягъуникай хкуддай са чара ава ваз, я лам, хъсандиз яб це”, - лагъана, мад язух ламран юрфариз са пуд пая вегъена. “Яб це, лам, пакамаз ви гардан ягъиз пачагъдин вилик тухвайла, вуна адаз лагъ: “Пачагъ вун сагърай, къейитлани ви ихтияр я, туртлани. Зи буба са рекъяй гъуз фидайла, атана, къачагъри яна, къена, гвай шейер гваз катна. И чукIул, вун сагърай пачагъ, зи буба къейи чкадал алайди тир ва гъар межлисда за и чукIул къалурунин сеbeb ам я хъи, буба къейи итим жагъурун патал. Гила чукIулдин иеси, ви везир я киван. Мумкин я, пачагъ, ви везир гъа къачагърихъ галаз ара авай итим я жеди. Гила заз чир хъана зи буба къейиди везир тирди, лагъ, я лам, акI лугъун тавуртIа, ви гардан яда” - лагъана, мад са тахсирни квачир ламран далудиз са пуд пай вегъена. и гафар ван хъайила, айвандик квайдан рикIиз регъят жеда.

Хабар гъинай гун за квез, хабар шегъердай. Шегъерда авайди са гъулгъула я, са итимдин гардан язава лугъуз. И ван хъайила, къунши шегъеррай, хуърерай инсанар атана, майдан тупIа-туб турдин хъиз, кам эцигдай чка амачиз халкъ, махлукъат кIват хъанвай. Вирида рехъ гуз, гардан язавайди, къил цава къуна, са къайгъуни авачиз, (на лугъуди им чуълда къекъвезвай) пачагъдин мукъув къвезва. Атана пачагъдин вилик икрамна. “Пачагъ, вун сагърай, заз са къве гаф лугъуз ихтияр це”, - лагъайла, пачагъди ихтияр гана. Чин халкъдихъ элкъуърна, викIегъвилелди, са куьнихъайни кичIе тушиз, пачагъдиз ида лугъуда къван: “Пачагъ, вун сагърай, къейитлани ви ихтияр я, туртлани, амма а чукIулдикай лугъун. Зи буба са рекъяй гъуз фидайла, атана къачагъри ам яна къена, гвай шейер гваз катна. И чукIул, вун сагърай пачагъ, зи буба къейи чкадал аламайди я ва гъар межлисда за и чукIул арадал вегъизва хъи, зи буба къейи итим жагъурун патал. Гила чукIулдин иеси ви везир я лугъузва, мумкин я, пачагъ, ви везир гъа къачагърихъ галаз ара авай итим я жеди. Гила заз чир хъана: зи буба къейиди, ви везир я” - лагъана, мугъман секиндив пачагъди вуч лугъудатIа акваз акъвазнавай. И кесибдин секинвал, вичи-вич квадар тавурвал ва

галай- галайвал вири хъайи кар хъиз лагъайла, вирини ва пачагъни мягътел хъана ва мугъман гардан ягъуникай хкудна.

Хабар никай гун, везирдикай. Кичіела зурзаз, халкъдин арада чуьнуьх хъанвай везирдин гардан ягъа лагъана буйругънай. Баркаван яцлу хъанвай везирдин куьк гардан яна, къил галуднай. Инал Далалубегълидиз чухсагъул ва пачагъдиз сагърай лагъана, мугъман, вичин лам вилик кутуна, вичин ватан галай патахъ еримеш хъана...

Гъамбал

Хъана къван, хъанач къван са гъамбал. Им авай чкада кваллах авачир. Яшамиш хъунни четин тир, гъавилъй ам фена маса чкадиз вичиз са кваллах жагъурун патал. Ина ида гъамбалвал ийиз хъана. Са пуд виш манат пул хъайила, ида, фена, са харапаяр аваз, ина ацукъна, вичин пул гъисабзавай. И арада им акуна са папаз. И паб фена кавхадин патав, лагъана, бес флан кас вичин гъуьл я, ида кваллахар ийиз, пул кваллиз хкизвач, кландатла килиг, адан жибинда пуд виш манат пул ава. Гъикъван и гъамбалди вичиз и паб чидайди туш, вич маса чкадай атайди я лагъанатлани, гъамбалдихъ кавха агъунач. Жибиндиз килигайла, ина пуд виш манат пулни авай. Пулни папав вахкана, гъамбал къарагъарна, ахкъудна.

Гъайиф хъайи гъамбал, фена, са балхундин кланик акъвазна шехъда. идан ван хъана, са девлетлу ханумдиз. Ханум айвандал экъечіна, жузада гъамбалдихъ вуч хъанатла. Гъамбалди вичин къилел атай кар и папаз ахъайда. Ханумди идаз лугъуда: “Фена а папан са аял жуванди я, лагъана, гваз хъша. Атана ада вавай аял вахчудайла, вуна ам ви аял я лагъ”. Гъамбал фена и пул къакъудай папан кваллиз, аял къецихъ экъечіайла, къуна гада гваз хъфена. Аял шехъда, и шехъунин сесинал диде экъечіда. Килигайтла, аял вичи пул къакъудай гъамбалди гваз хъфизва. Паб мад кавхадин патав фида. Кавхадиз чир жеда хъи, папа и кас алдатмиш авурди. Пул папавай вахчуна, гъамбалдив вахкуда ва папал мадни пул илитіда.

Гъамбалдиз пул эцигдай чка авачир; идаз ван жеда хъи, бес и хуьре са шейх ава, нин заті хъайитлани ада хуьда, клани вахтунда вахкуда.

Гъамбал фена и шейхинин патав, вичин пул идав вугуда. Мад гъамбалди кваллах авуна, са пуд виш манат мад хъайила, им вичин хуьруьз, вичин хзандин патав хъфирвал жеда. Гъамбал фена шейхинин патав, пул вахце лугъуз. Шейхини пул хиве хкъадач. Чара атлай гъамбал мад атана а ханумдин айвандин кланик, шехъда. Ханумдиз мад и кесиб касдин ван хъана. “Вуч хъана?” - лагъана, хабар къурла, гъамбалди вич шейхини алдатмиш авурвал ахъайда. Гъанай ханумди лугъуда: “Къе зун фида а шейхинин кваллиз, са тімил вахтундилай вунни ша”. Ханум кваллиз хтана, вичин къуллугъчи рушаз лугъуда, бес вич шейхинин кваллиз фида, вич фейи са тімил вахтундилай атана, лагъ: “Ханум, муштулух заз, хтай агъа ваз”.

ИкI лагъана, вич экъечіна, шейхинин кваллиз фена. Ханумди атана шейхинин патав лугъуда: “Салам алейкум, шейх, зи итимни квалле авач, и захъ авай пулар ви квалле хуьз кланзава”. Шейхини “башуьсте, ханум, ваз гъикъван вахтуналди кландатлани, гъакъван члавалди хуьда”, лугъуда. И арада атана гъамбалди вичин пул вахце лугъуда. Ханум алай чкадал саклани тахъана, вич виляй ават тавун патал шейхини гъамбалдив пул вахкуда ва ханумдин къизилрилай вил аладарда.

И арада къведа ханумдин къуллугъчи руш ва ада лугъуда: “Ханум, муштулукъ заз, агъа ваз, агъа, хтана, къвале ава”. И ван атай ханумди, вичел алай ипекдин халат рушан къуьнерал вегъеда ва вичин къизилар къватІна, хъуьчІуьк кухтада. Ипекдин халат жагъай руша къуьл ийида, ханумдини идахъ галаз къуьл ийида, пул вахчур гъамбалдини ибурухъ галаз къуьлда. Шейх килигна, вичини къуьлиз эгечІна. Ханумди им акъвазарна, лугъуда: “За зи гъуьл хтана къуьл ийизва, руша вичиз муштулукъ гана лагъана, гъамбалди вичин пул гъат хъувуна лагъана, къуьлер ийизва, вуна вучиз къуьл ийизва?”

Кесиб кас

Хъана къван, хъанач къван са кесиб кас. Идахъни хъана са паб, са руш ва са кал. И касдин пеше яз хъана каликай хъайи некледик са пай яд акадарна, маса гун. Ахпа йикъарикай са юкъуз и кесиб касдин кал селди тухвана. Ахпа руша фикирар ийиз ацукънавай бубадиз лагъана: “Буба, фикирар ийимир. Вуна ви некледиз яд ягъайла, сел атана, тухвайди я ви кал”.

Хабар нивай, хабар и шегъердин пачагъдивай - Шагъабасавай. И пачагъди гъар юкъуз, дервишдин дунар алуқІна къекъез, шегъерда вуч хабар аватІа чириз хъана. Шагъабасаз чир хъана: са кесиб касдихъ са руш ава - са пара акъуллу ва камаллу. Идани, хъфена вичин къвализ, лагъана везирдиз. Вач, лагъана, и фулан кесиб касдиз заз руш це лагъ. Везирди, фена, лагъана кесиб касдиз. Кесиб касди лагъана вичин рушаз, кесибдин руша лагъана: вич рази я, эгер пачагъдик са пачагъвилелай мадни са пеше кваз хъайитІа. Инлай везирар хъфена, лагъана пачагъдиз: а кесиб касдин руша ваз лугъузва хъи, вак са пачагъвилелай гъейри вуч пеше квайди я. Шагъабаса лагъана: “Зун пачагъ я” лагъ. Мадни везирар фена, рушаз лагъана пачагъди лагъайвал. Руш рази хъанач. “Гъамиша вич пачагъвиле амукъдач”, лагъана, везирди рушан жаваб лугъуда пачагъдиз. Пачагъди лагъана: “Вач лагъ хъи, зак литер ийидай пеше квайди я”. Везир фена мадни кесиб касдин рушан патав. Рушаз чир хъайила пачагъдик маса пеше квайди, вичин разивал гана, пачагъдин паб хъана.

Йикъарикай са юкъуз Шагъабас, мадни дервишдин пекер алуқІна, шегъерда авай ашханадиз фена. Ашханадин рақІарал къадам вегъейла, им садлагъана аватна. Аватайла, и къвале аваз хъана ақІана итимар. КилигайтІа, и ашханада маса гузвай инсанрин яқІар. Гъар юкъуз къвед-пуд кас тукІваз, маса гуз хъана.

Йикъарикай са юкъуз Шагъабаса лагъана ашханадин чІехидаз: “Я стха, вуна и кесибар вучиз рекъизва?”

Ашханадин чІехида лагъана: “Пул, пул паталди”. Шагъабаса лагъана хъи, хъуй я стха, ваз а къадар пул къандатІа, зун литер ийидай устІар я. Абур - са лит 500 манатдай фида. Ахпа ашханадин чІехида лагъана: “За вав сарни вугуда, вуна заз лит ая”. Шагъабаса са еке лит авуна, вичин тІварни кхъена. Идан гъилин лит вичин папаз яргъай акуртІани чир жедай. Лит куьтягъ хъайила, къулухъди эвер гана, ашханадин чІехидаз лагъана: “И лит вуна Шагъабасаз маса це 500 манатдихъ”.

Къачуна литни, Шагъабасан къвализ фена. Лит акурла Шагъабасан папаз чир хъана пачагъ клева авайди. Фена, лагъана везирриз: “Шагъабас клева ава, адаз са куьмек

авуна кланда”. Пачагъдин къушунди къуд пад къуна ашханадин, ина авайбур вири къена. КІвалаяй итимар вири ахкъудна, чебни гъана амаз, зун иниз хтана.

Пачагъ къабулай кесиб

Са заманада Шагъли Шагъабас лугъудай, дуньяда тІвар-ван авай гзаф акъуллу са пачагъ хъана лугъуда. Са сеферда ада ацукъна вичи-вичик хейлин фикирар ийида ва пакад юкъуз са чІехи тавдиз, вичин лап мукъвал тир къуллугъчийриз, везирриз ша лагъана. - Яраб, - лагъана ада, - квекай заз клеве гъатай юкъуз садакай хъайитІани, куьмек жедатІа? Куьне зун клевай акъуддатІа, куьне зун рикІел хкидатІа? - Тавда авайбуру гьулгъула къачуна. Ахпа абурукай виридалайни чІехи везир къарагъна.

- Пачагъ, вун сагърай, чун ина ацукънавайбур вири ви лукІар я; вуч вуна лагъайтІани, чун а кІвалах ийиз гъазур я, ви къилел алай чІарарикай сад аватдалди, сад рехи жедалди, чаз чун вири ви рекъе къейитІани гъайиф авач, чун вири ви къуллугъчийр я; чи чанар мус хъайитІани ваз къурбанд я, - лагъайла, адан гафар инал алайбуру тестІкар хъувуна. Пачагъди мад абуруз чуькъни хъувунач, гъар сад чпин кІвалериз ахъай хъувуна.

Лугъудайвал, пачагъ гъамиша, дервишдин парталар алаз халкъдин дуланажагъ ахтармишиз, вичин къуллугъчийри гьикІ къуллугъ ийизватІа, гъахъ-дуван гьикІ атІузватІа ахтармишиз, вилаятра къекъведай. И сефердани иски парталар алукина, дервишдин ухшардиз гъана, ам шегъердиз экъечІна.

ХъуьтІуьн зулумат меъи йиф тир. Къилел жив къвазвай, гъавани меъи тир, чилени палчух авай. Пачагъди вичин балкІан сифте вичин чІехи везирдин ракІарихъ акъвазарна, адан рак гатана.

Везир кагъулдиз, вич-вичик рахаз, экъечІна.

- Ваз вуч кланзава? - лагъана векъидаказ хабар къуна.
- Минет хъуй, зун рекъин мугъман я, куьне зун къенин йифиз кІвале тур ман, геж я, къежинни авунва, - лагъана ада.
- Мад им мугъман къабулдай вахт туш къван, кІвал чІур хъайиди, захъ вун къурурдай кІвал авач, - лагъана везирди хъел кваз.
- И вилаятра пачагъ тир Шагъабасан хатурдай хъайитІани зун къе йифиз кІвале тур, - лагъана мад мугъманди минет авуна.
- Я кас, Шагъли Шагъабас ламран хва хъуй, вунни, - лагъана, везирди рак гелягъ хъувуна, пачагъ ракІарихъ туна.

Гзаф хъел атанатІани, вичи-вич хвена, пачагъ гила къвед лагъай везирдин патав фена. Гъадани гъа икІ лагъана. Пачагъ ракІарихъ туна, вич хъфена, ксун хъувуна.

Ахпа пачагъ чІехи дуванбегидин ракІарихъ фена. Идани рак ахъай тавурла, ам вичин балкІандал акъах хъувуна, дарихвал аладарун патал шегъердин къерех галайвал рекъе гъатна.

Ам шегъердин къерехдиз акъатайла, са чилик квай кІвалерай адас са итимди мани ядай ван атана. Ам, балкІан акъвазарна, эвичІна, яб гуз акъвазна. Мани лугъузвай

итим са герендилаи мани акъвазарна, шехъиз башламишна. Са тӀимил вахтни арадай фенач. Шел акъваз хъана, ам хъуьрез башламишна. Шагъабас пачагъди явашдиз рак гатана. Къецел гъа итим экъечӀна.

- Ша къенез, ша, - лагъана, ада тадиз балкӀандин уьзенгдикай къуна, гъаятдиз чӀугуна. - Эгер инжиклу туштӀа, - лагъана пачагъди.
- Вуч инжиклувал авайди я, мугъман гайи аллагъдиз шукур хъуй, - лагъана, шаддиз ада балкӀан кутӀунна, хтана, пачагъ кӀвализ тухвана.
- Буюр, ял ягъа, за исятда балкӀан динжда, - пачагъ кӀвале туна, итим къецел экъечӀна.

Пачагъ килигна адан кӀвализ, ина-ана вил экъуьрна: и кас адаз гзаф кесибдиз жагъана.

Хабар нивай, хабар и кӀвалин иесидивай. Ам къецел экъечӀна, къуншидин рак гатана.

- Ваз минет хъуй, къунши, са гъапавай векеьрни це, са тӀимил фу-къафунни. Заз мугъман атанва, за а затӀарай ваз са гъафтеда артух кӀвалах хъийида, - лагъана.

Къуншини тӀимил девлетлуди, ужуз кӀвахдайди кӀанзавайди тир. Хъуй лагъана, адав шейер вугана. Кесиб кас хтана, векеьр балкӀандиз вегъена, фу-къафун гъана, пачагъдин вилик эцигна. Пачагъ кесиб геж хъайила, шаклу хъанвай, амма ада са хабарни къунач: кисна фу тӀуьна, чухсагъул лагъана, ксана.

Пакамахъ пачагъдиз, халкъ юзадалди къарагъна, кесиб касдиз сагърай лагъана, хъфиз кӀан хъана.

- Са камни, эгер вун зи мугъман ятӀа, вуна къачудач; фу туьтӀуьнмаз гъиниз хъфида?! - лагъана, пачагъ ацукъар хъуьуна, вич мад къуншидин кӀвализ фена. Кесиб къецел экъечӀайла, пачагъди и сеферда адан гуьгъуьниз фин къетӀ авуна. Явашдиз экъечӀна килигайла, ида къуншидивай фу ва векеьр тӀалабзава ва вичи гъавая кӀвалах ийида, лугъузва. Къуншиди адав гъазур-гъалал вугана. Пачагъ, агъвалатдин гъавурда гъатайла, тадиз хтана кӀвале ацукъ хъуьуна.

Кесиб касди, хтана, векеьр балкӀандиз, фуни-къафун пачагъдиз эцигна. Фу недалди югъни ачух жеда. Сагърай лагъана, пачагъдиз балкӀан гъаятдай ахкъудиз кӀан хъайила, кесиб касди балкӀандин уьзенг вичел чӀугуна.

- Къадаш кас, - лагъана итимди, - балкӀан види туш, я за ам вав вахкунни ийидач, вуна чуьнуьхнава: им чи пачагъдинди я.

- Ваъ, эй инсан, балкӀан зиди я, ахъая уьзенгар, - лагъана пачагъди.

- Гъич, инал вуна зи гардан ягъайтӀани, ахъайдач, балкӀан вуна чуьнуьхнавайди я, за исятда хабар гуда пачагъдин векилриз! - ада балкӀан гъаятдиз галчӀуриз башламишна.

Пачагъди вич, пачагъ я лагъана, и итим вичихъ галаз тухуда.

Пачагъди пакад юкъуз гъа виликди хъиз везирриз эвер гана: “Зи вафалу дустар, накъ квез, захъ са кар хъана квел гьалтайла квекай куьмек жедани лагъайла, куьне вуч лагъанай?” - хабар къуна.

- Чна ваз дуьз лагъанай, гьакI язни я! - лагъана, члехи везирди вичин чурудилай кап аладарна. Пачагъди йифиз вич шегьерда къекъуьникай ва вич гъа инал алайбуру къабул тавур тегьердикай ва эхирни вич кесиб касди кIвале турдакай суьгьбет авуна, ва, вичин жаллатриз эвер гана, вичин вилятрай везирар акъудна. Ахпа къуллугърал гъавурдик квай кесибар эцигна.

Вичин члехи векилвиле вич кIвале тур кесиб кас эцигда ва ада шез, хъвериз, манияр вучиз лугъузвай лагъана, хабар къада:

- Пачагъ, вун сагърай, за манияр лугъузвай, зи дердер, гъамар гзаф тир, гъавилляй залан фикирри гьил къачур тавурла, шехъзавай. Амма клани руш риклел атайла, хъуьрезвай. Ам риклел атайла зи риклелай вири алатзава, амма руш девлетлу бубади заз гузвач.

Пачагъди тадиз руш гъадаз гъида. Абур гъана амаз, зун иниз хтана.

Къепина тур фекьы

Хъана къван, хъанач къван са фекьы. Им гзаф гъаясуз кас тир. Идаз хуьре авай гьихътин дишегъли акуртлани, ам клан жедай, ав инжиклу ийидай. Йикъарикай са юкъуз идаз са гуьрчег паб акуна, мадни им а папан гуьгъуьна акъатзавачир. И пана вичин гъуьлуьз лагъана. Са юкъуз гъуьлуь маса хуьруьз физвайдай амалар авуна, папа фена фекьидиз лагъана: гъуьл кIвале авач, хуьруьз фена са шумуд югъ я, бес няниз фекьы вичин патав атурай.

Хвеши хъайи фекьы, няни хана-тахана акъатна.

Папа фекьы кIвализ гъана, раklarар клеви авуна. Са тIмил вахт хъана, рак гатана, гъуьлуь ахъай раklar, вич хтана, лугъуда. Папай гъарай акъатна: “Я фекьы, гъуьл хтана, гила за вуч ийида?” Ахпа папа лагъана: “Акъваз итим, заз аял хъана, за ам къепина твазва”. Фекьы, къуна, ада къепина твада. Вичивай жеривал кутлунна, винелай пекни вегъена, гъуьлуьз раklar ачухда. Гъуьлуь “ваз аял хъана зун авачиз, эркекди яни, дишиди яни, - лугъуз ихтилатар авуна, - ша зун аялдиз килигда”.

Ам къепинин мукъув къведа. Килигна, фекьы акурла: “Я паб им аял туш, мусибат я хъи, им чна инсанриз гьикI къалурда, гъваш чна идан чуруяр, чинал алай чIарар твада”, - лугъуда. Гъана уьлгуьч, чинал алай къван чуруяр твада, ахпа пси-пси авуна, хъвер ийиз вугана. “Агъ, идахъ вири сарарни ава хъи, - лагъана. - Гъваш чна идан сарарни акъудда”. - “Чан паб, ша зун идан буйдиз килигда!” - лугъуда. КилигайтIа, къепинилай кIвачер яргъи я. “Гъваш нажах, чна къепиниз къадар жервал ахтIуда”, - лагъана, ибур нажах гъиз фейила, фекьы къарагъна, къебни далудаллаз катна, вичин кIвализ хъфида.

Хабар нивай, хабар фекьидин папавай. Фекьидин папа фекьы кIвале тан тийиз, гъуьжетар хъана. Са гужбаладалди фекьы кIвализ ахъайна.

И кардилай къулухъ феъки гъатна месе ва мад къарагъиз тахъана, гъа месик къена.

Хурхур Агъмед

Хъана, хъанач къван са пара ажуз, регъуь кесиб Хурхур Агъмед. И Хурхур Агъмед авай хуьре са луту гада авай. Йикъарикай ас юкъуз лутуди Хурхур Агъмедан патав атана, лугъуда: “Хурхур Агъмед, за ваз пачагъдин руш гъида, эгер вуна за лагъайвал авуртIа”.

Хурхур Агъмед рази хъана. Им инал туна, луту пачагъдин патав фида: “Пачагъ, вун сагърай, ви руш це лугъуз Хурхур пачагъдин патавай атанвайди я зун”. Пачагъ шад жеда. Хурхур пачагъдиз руш кIанзава лагъайла, тадиз им вуч пачагъ ятIа килигиз кIан жеда. Йикъарикай са юкъуз лутуди Хурхур Агъмед хуьруьн къерехда туна, вич пачагъдин патав фида. “Пачагъ, вун сагърай, Хурхур пачагъ къвезвай рекъел адал къачагъар гъалтна, алай затIар, парталар вири чуьнуьхна. Ам хуьруьн къерехда гъаки ама сакIани тежез”. Пачагъди са къат парталар, са балкIан, вичин инсанарни галаз Хурхур Агъмед пачагъдин кIвачел ракъурда. Атана Хурхур пачагъдин кIвалив агакъна, ацукъна тIуьнар-хъунар ийизвайла, Хурхур Агъмед вичел алай либасрилай вил аладариз жеда. Пачагъдиз ам са къариб аквада. Лутуди и арада пачагъдиз лугъуда: “Пачагъ, вун сагъ хъуй, ада вичел алай парталриз килигиз, яраб хъсан ятIа зал алай парталар, ибур зибур туширди инал алай инсанриз чизватIа, лугъуз фикирар ийизва”. Пачагъ лутуди лагъай фикирдал рази жеда. Вичин рушни галаз рекъе хутада мичIни-чулав хъана, вичин ксарни галаз. Луту, ибур рекъе гъатайла, ялиз-ялиз къунши хуьруьн хандин патав фида. “Пачагъди вун рекъиз вичин аскерар ракъурнава, вун кат! Жуван къилиз са чара ая!” - лугъуда.

Хан килигайтIа, мичIни-чулав хъана, вичин кIвалер галайвал инсанар къвезва. Хан, вири алайвал туна, катда. Лутуди Хурхур Агъмед пачагъдин рушни галаз и кIвалериз гъида. Абур гъана туна, зун иниз хтана.

ЦицIали

Хъана, хъанач къван са нехирбан. И нехирбандиз са пабни аваз хъана. Са юкъуз шегъерда къейи итим аваз, и къейиди авай чкадиз гзаф инсанар кIватI жеда къван. Иниз нехирбандин паб виридалай вилик фин хъана. Ина касни тахъуниз килигна, нехирбандин паб къулан патав ацукъна. Са герендилай иниз са девлетлудин паб атана. Нехирбандин паб къулухъ авуна, им къулан патав ацукъна. Ахпа къазидин паб атана, нехирбандин паб мадни ракIарихъди хъана. Ахпа мад са паб атана. Эхирки, къвез-къвез, и кIвал папарив ацIана, нехирбандин паб лап ракIарив акъатна.

А шегъер пачагъ авай шегъер тир къван; и пачагъдин рикI алай къази аваз, эхир и къазидин пабни и кIвализ атана акъатна. Им атайла, ина авай папар вири къарагъна, идаз гъуьрмет авуна, им лап кIвалин вини къилиз акъудна, - нехирбандин паб ракIарай къецел акъатна. Нехирбандин папа фикирна: “Идаз икъван гъуьрмет ийизвайди, идан гъуьл кIелайди тирвилляй я, за зи гъуьлуьвни кIелиз тун тавуна тач”.

Нянихъ гъуъл хтана, гъульуьн тIварни ЦицIали тир къван. Папа ЦицIалидиз вичин къилел атай агъвалат ахъайна. Ида ЦицIалидиз лагъана: “Килиг, пакамаз вуна къелайтIа къелда, тахъайтIа и къвале ви кар амач”.

ЦицIалидиз папан гафар зарафат хъиз хъана, эхир, килигна, рикIивай я, ада лагъана: “Я паб, гила зи яхцIурни цIуд йис я, яшдив агакънавайла, гила завай къелиз жедани? Бес нехир гьикI хъуй?” - “Нехирдин къайгъу маларин иесийри ийида, - лагъана папа. - Вуна къелна къанда, тахъайтIа и къвале ви ажал авач. Пака атIа чи мягъледа авай фекъидин къилив алад, гъада ваз къел-къхин чирда”. Эхир ЦицIалидиз чара хъанач, ам пака юкъуз нехирдивни фенач, къелунин къайгъуда хъана. Ада устIардиз элифар къхидай къул расиз туна, ахпа ам фекъидин къилив фена. Ида фекъидиз вичин дерди лагъайла, фекъиди тажубвал авуна, ахпа фикирна: “Заз вуч ава? Зи гъакъи за гьикI хъайитIани къачуда, къелрай вичиз”. И къалай къулухъ ЦицIали къелиз башламишна. Элиф, бей, тей...

Эхир элифар куътягъна, жузар къелиз башламишна. Гъарфар къелна куътягъай ЦицIалидин кефияр тIимил куьк хъана. Ам са няниз сейрдиз фена. Къекъвез-къекъвез фена шегъердин патав гвай еке вацIал алай муькъуьв агакъна. И вацIун муьгъ алай чка, банд яна, регъвериз яд тухудай дерин чка тир къван. И арада калай пачагъдин девейрин карван хкъез хъана. И карвандик пачагъдин гзаф рикI алай са деве квай къван; муькъвелей фидайла, девейри сада-сад чуькъведа, пачагъдин гзаф рикI алай деве муькъвелей аватна, батмиш жада къван. И кар тек са ЦицIалидиз акуна, маса са касдизни акуначир.

Няниз девеяр хтана, пачагъ килигайтIа, вичин рикI алай деве амач. Пачагъди хабар къуна карвандин къилел алайдавай: “Бес, зи рикI алай деве гьикI хъана?” “Заз акваз-акваз шегъердиз гъахъна”, - лагъана жаваб гана девечиди. Пачагъди фикирна хъи, шегъерда угърияр ава, деве угърийри чуьнуьхна. Угъри чирна къанда. Ида буйругъ гана: “Шегъерда авай къелайбуру вири къватIа, абуру угъри жагъуррай,” - лагъана. Сифте и шегъерда авай гзаф къелайбуруз эверна, ахпа тIимил къелайбуруз эверна, ахпа анжах къелна лугъудайбуруз эверна. Амма ибурукай угъри жагъурдай кас хъанач. “Мад шегъерда къелай кас амачни?” - лагъана хабар къуна пачагъди. “Са ЦицIали лугъудай кас ама, - лагъана пачагъдиз, - амма ада муькъва башламишайди я”.

“Эвера, - лагъана пачагъди, - белки, гъадаз чир жен угъри”. ЦицIалидиз лагъана пачагъди: “Зи рикI алай деве угърийри чуьнуьхна, герек, чуьнуьхай кас чирна къанда. Эгер вуна ам жагъурайтIа, са пут къизилар гуда за”. ЦицIали, хиве къуна, хтана. Пака юкъуз экв жедалди ЦицIали пачагъдин къилив фена. “Ви деве, - лагъана ада, - садани чуьнуьхнач. Ам, муькъвелей вацIуз аватна, батмиш хъана. Эгер вун чIалахъ туштIа, итимар ракъура, къармахар вегъена акъудрай”. Пачагъди къармахар гваз итимар ракъурна; абуруз, дугъриданны ЦицIалиди лагъай чкадилай деве жагъана. ЦицIали, вичиз хиве къур къизиларни къачуна, хъфена. Адан къвал авадан хъана.

Са къадар вахтар фена. Йикъарикай са юкъуз пачагъдин хазина атIана, къизилар чуьнуьхна. Гъасятда эвериз туна пачагъди ЦицIалидиз ва лагъана: “Пуд йикъалди на угърияр жагъурда, тахъайтIа за ви гардан яда”.

Цицалидин руьгъ аватна. Идаз вич рекьидай чал чир хъана, пашман яз, хъфена: “За вуч ийин, вуч тийин?” - лугъуз фикир ийиз ацукъна ам. Са йиф алатна, къве йиф алатна, пуд лагъай йифни атана - Цицали гьакI фикирар ийиз хъана.

И чIавуз угърийри им гуьзетзавай къван. Ибуру лагъана: “Им ксанвач, идаз чуьнуьхайди чизва, ида лагъайтIа, чун пачагъди рекьиде. Чна фена Цицалидиз хиве къуртIа хъсан я”. ИкI меслят авуна, ибур пуд лугъудай йифиз Цицалидин кIвализ фена, раклар гатана. Цицалидиз гьикI хъана, вичиз пачагъди эверзавайди хьиз, кичIе хъана, алай чкадилай къарагъиз хъанач адавай. Папа раклар ахъайна, угърияр кIвализ гъахъна. “Ваз чун вучиз атайбур ятIа чидани?” - лагъана ибуру. “Лагъ, ман, - лагъана Цицалиди. “Бес, пачагъдин хазина чуьнуьхайбур чун я. Вуна пачагъдиз лугъумир, ада чун рекьиде. Чна ваз хазина алай чка лугъуда, вуна пачагъдиз, хазина чинерри чуьнуьхна лагъ”, - “Заз чизвай хазина чуьнуьхайбур куьн тирди, - лагъана Цицалиди, - амма заз куь язух къвезвай. За лугъудатIа, лугъудачтIа фикирзавай. Гена куьн атана хъсан хъана”.

Угърийри Цицалидиз къзизилар кIевнавай чка лагъана. Имни пакамахъ, экв хъайивалди, кефияр шад яз пачагъдин къилив фена. “ГьикI хъана, - лагъана пачагъди, - угърияр чирнани?” “Чирна, пачагъ, - лагъана Цицалиди, - ви хазина чуьнуьхайбур инсанар туш, чинерар я. КIандатIа, ракъурна, ахтармиша: ви къзизилар сурара флан чкадал чилик кIевнава”.

Ида икI лугъуник кваз пачагъди, перер гваз фена, и чка эгъуьниз туна. КилигайтIа вичин къзизилар вири и чилик ква. Ида къзизилар вири хутахна, са къадарбур Цицалидизни гана. И кардилай къулухъ пачагъди фикирна: “Са затIни тийижир къазидикай вучдайди я? Герек, ам алудна, Цицали къазивиле эцигна кIанда”.

Цицалидикай къази хъана. И чIавуз папа лагъана: “Вуна и хъанвай крар ви гъунардалди хъанвайбур я лугъуз фикирмир, ибур зи гъунардалди хъанвайбур я. Герек, вуна заз флан чкадал хъсан кIвалер эцигна кIанда”. Цицалиди папан гаф чIурнач, гъадаз кIандайвал авуна. Абур къведни кефина яшамиш жез хъана.

Са къадар вахт алатна. Цицалиди адалатдин дуванар ийиз, уьлкведа са касни угъривал хъийидайди хъанач. Пачагъдини идаз гзаф гъурмет ийиз хъана.

Са юкъуз пачагъдин рикIел вичин рикI алай цийи къазидихъ галаз сейрдиз финиф акъалтна. Ибур къведни файтунда акъахна фена. Шегъердай экъечIайла, садлагъана пачагъдин рикIел са кар акъалтна: ам, файтундай эвичIна, далдадик фена, са цIицI къуна гъута, ахпа Цицалидиз лагъана: “Вун икъван зи рикI алай, гзаф кар чидай зи къази я. Герек, ваз вири чир хъана кIанда. И зи гъута авайди вуч ятIа ваз чир хъайитIа, гаф амач. А чIавуз вун зи патав генани ихтибарлу жеда”. Ида икI лагъайла, Цицалидин рикI аватна. Ада гъарай акъатна: “Гила вун къена, Цицали!” - лагъана. Пачагъди гъасятда вичин гъуд ахъайна, чилел цIицI вегъена. “Ваз мад гаф амач, -

лагъана ада Цицалидиз. - Ваз тийижир кар авач къван!” Идалай къулухъ Цицали мадни гъурметлу, ихтибарлу хъана. Ада гъахъ-дуванар ийиз, кесибриз куьмек ийиз хъана. Ам халкъдизни гзаф клан хъана.

Пуд фекь

Хъана къван, хъанач къван са уьлкведа пуд фекьи. Абуру медресада тарсар гуз жеда. Са сеферда абур къацу са къурухдал яна физвай.

Рекъе абурал къвалахдилай хъквезвай са кесиб кас гьалтна. Ам, фекъийриз салам гана, элячйна фида. Фекъийрикай сада лугъуда:

- Ада салам заз гайиди я.
- Ваъ, ада салам заз гайиди я, - лагъана къвед лагъайда.
- Квез садазни ганач, ада салам заз гана, - лагъана пуд лагъайда.

Гъуьжетар хъана. “АкI ятIа, ша, элкъвена хъфена, хабар къан”, - лагъана са фекъиди. Абуру, элкъвена хтана, и касдив агакъар хъувуна, адавай хабар къада:

- Я стха, гъуьжетар хъанва, вуна салам чакай низ гана?
- За квекай вуж ахмакъ ятIа, гъадаз гана салам! - лагъана лежберди. - Де куьне суьгьбет ая, ни гзаф ахмакъвилер авунатIа, - лагъана и касди.
- Зун са сеферда медресадиз фена, - лагъана са фекъиди, - тарс башламишнавачир. Са аялди лагъана: “Яъ, чи муаллимдин чинавай рангар атIанва хъи, вични акваз-акваз хъипи жезва”. “Валлагъ вун гъахъ я, вилер бегъем къенез хъфенва, вилерин къанерни вили хъанва”, - лагъана масада. “Къарагъ, гадаяр, муаллим ярх жезва, квез аквазвани?” - лагъана са аял чкадилай хъкадар хъана. Дугъриданни зун абурун чIалахъ ягъуна, ярх хъана, зун къвализ хутахна. Папа дуьгуьдин твар гзаф кутур дулмаяр авунвай. Папа заз не лагъайла, за тIуьнач, азарлу тир эхир. Ахпа паб са герен къецел экъечIайла, заз адакай чинеба са дулма нез къан хъана, къажгъандин сивелай алудна, са дулма сиве туна, месел ярх хъхъана. Къецелай хтай папа лагъана: “Вув гуж хъана хъи, гъакIни азарлу итимдин сасни тIар хъанва. Я къужа, ана гъикI хъанва? - хъуькъвелай капач аладарна.
- Ун-ун, - лагъана за, бедендиз ифин акъатна. “Зегъримар агъу!” - лугъузвай за рикIяй, икъван фад, дулма туьтIуьнмаз, хтанвай папаз. Завай вуч ийиз жедай къван? Амукъна гъакI хъвехъ гъиле къуна.

И арада зи бахтсузвилай айвандилай папа гъарайна, эвер гайила, сарарин духтур атана акъатна. Абуру, хъуькъвез килигна, элба-эл хъвехъ атIана, - келемдин пешер, дуьгуьяр вири акъудна.

- Са тIимил геж хъанайтIа, зегъерламиш хъана, рекъидай, - лагъана, хейлин пулни къачуна, экъечIна хъфена духтур, амма цIугъ ийиз жуван къилиз бала къачур закай хабар къадай касни авачир. Эгер зи чIалахъ жедачтIа, зи хъуькъвел аламай гелез тамаш, - лагъана, вичин хъвехъ къалурна.

- Вун гъахъ я, гила за гъихътин ахмакъвал авунатIа, яб це!- лагъана къвед лагъай фекъиди. - Са сеферда зун гъаятда аваз, гъикI ятIани зи верчерикай сад къуюдиз аватна. Гъа и йикъара зи бахтсузвилай зак тумаварар акатна къван. Зун гъар класдиз фена, тарс башламиш авурла, тирш ядай къван икрагъ хъана жедай.

Гъар са тирш ягъайла, аялри заз, - “Гъалал хъуй!”, за абуроз “Сагърай!” - лугъуз хъана. ИкI гъар сада, “гъалал хъуй” лугъуз, зани, “сагърай!” - лугъуз тарсунин вахтни куьтягъ жез хъана.

Ихътин члуру гьал арадиз къвез акурла, за аялриз лагъана: “За тирш авурла, куъне вирида капар ягъа, икI хъайила чи вахт тIимил фида”. Аялри, за тирш авурла, капар ягъиз хъана.

Чун къуюдиз аватай вечрекай раханай эхир. Къуюдиз верч аватнамазни, гъа за тарс гузвай аялриз эверна зи къулакай цил кутлунна, цилинин муькуь къил аялрив вугана, зун къуюдиз авудиз туна. Къуюдиз эвичIзавай арада са кIеви са тирш яна. Заз акуна хъи, къуюдин винел алай аялриз зи тирш ягъунин ван лап хъсандиз хъанатIани садани капар янач. Завай и кIвалах эхиз тахъана, цил винел чIугун буйругъ гана. Винел эхкъечIнамазди, “куъне капар вучиз янач, за тирш ягъайла?” - лагъана, за гъардаз са лапIаш вегъена. Мад цилинин къил гъабурув къаз туна, тирш авурла, кап ягъ тавуртIа, гатада, лагъана, къурхуяр гана, зун виняй агъуз къуюдиз авудиз туна. Са юкI мензилдиз зун авудна абуру, за мад са тирш авуна. И сеферда абуру цил тадиз ахъайна, вирида капар яна, мад квез зи къилел атайдакай суьгъбет тавуртIани чир хъун лазим я. Зун къве вацра месе хъана. Ингъе, килиг, къилел къени гелер алама хирерин. Зи ахмакъвал виридалай къуватлу я, - лагъана, ам сифте суьгъбет авур фекъидихъ элкъвена.

- Хъана, хъана, куъне дамахардайвал хъанвач, зи ахмакъвал куь къведан ахмакъвилелайни артух я, - лагъана, пуд лагъай фекъиди вичин ахмакъвиликай суьгъбет башламишна. - Зун са сеферда кIвалаяй экъечIна килигайтIа, гъаятда авай къуюдай заз сад чин гзаф члуру яз килигзава. Зани тадиз гъаятда авай аялрив лашар вугана, лагъана: “Килиг за исятда иниз хкадарзава. Ина авай ламран хциз зун рекъиз кIанзава. АкI хъайила, ада зун рекъидалди, за а ламран хва рекъида. Лашар гваз къуд патахъ акъвазна, вуж анай экъечIиз хъайитIани, лашар илиг. ИкI лагъана, аялар къуюдин къуд пата акъвазарна, за циз хкадарна. Заз анай жагъай касни хъанач. Заз къуюдай экъечIиз кIан хъана, амма гъар за цикай къил хкудайла, зи къилел цIудралди лашар алуькIиз хъана. Завай гъарайни ийиз жезвачир, вучиз лагъайтIа, гъар къил хкудна сив ахъайиз кIан хъайила, галуькIзавай лашари зун къил це чуьнуьхуниз мажбурзавай: “Куъне зи къужа лаш гана рекъизва хъи!” - лагъана, гъарай акъатна атай зи къари тахъанайтIа, зун гъа це къенвай. Эгер цуьн инанмиш туштIа, зи къилелай чар фенвай чкайриз килиг, - лагъана, ада къилеллай бармак хутлунна, лацу хулар хъанвай вичин къил къалурна. - Де гила лагъ, нин ахмакъвал гзаф я? - лагъана ада кесибдихъ элкъвена.

- Дуьз лагъайтIа куьн сад-садалай фейи ахмакъар я, - лагъана кесибди. - ГъакI хъайила, за квез пудазни салам гана, - лагъана, кесиб кас вичин кIвал галайвал хъфена.

Фекъияр, лагъайтIа, чпиз вуч ийидатIа чин тийиз, гъа алай чкадал къурана аламай. Фекъияр рекъел аламаз, кесиб касни кIвализ ахгакъ тавунмаз, зун иниз хтана, жуваз акур агъвалат квез суьгъбет хъууна.

Акъулу данарбан

Хъана къван, хъанач къван Абас лугъудай са гада. Ам акунрай, вичин таяр-туьшерилай, хуьруьн маса аялрилай са кIусни тафаватлу тушир. Вири гъвечибуру хъиз, Абасни къугъунрал, къуьнтерагар, жилияр къиягъунал рикI алай, амма

члехибуру буюрмишай чкадиз тадиз фена кваллах туьклуьрдай, лагъай кар кьилиз акъуддай зирек аял тир. Хуьруьн маса аялринни Абасан арада тафават авачизни тушир. И тафаватни Абасан етимвал, амайбурулай ам кесиб хьун тир. Гъа и кесибвиллиз килигна ам жемьтдин данайрив физ кьве йис хъанвай. Гъавилляй адал “данарбан Абас” лагъай лаклаб акъалтнавай.

Данайрив тефиникай Абасаз чара авачир. Адан дидени буба вабадин азардик кьенвай. Амай са баде гзаф кьуьзуь тир, адавай гьич са кар-кеспини ийиз жезвачир. Мал-мулкни абурухъ авачир. Данайрив тефейтла, я Абасаз, я адан кьуьзуь бадедиз ичли фан тике хъайитлани жагъидай чка авачир.

Абаса вичив гвай данаяр хъсандиз хуьдай, гъавилляй адал жемьтдин рикI гзаф алай. Жемьтдиз чпин данаяр гъамиша Абаса хвена кландай.

Цав гуьзгуь хьиз алахьна рагъ авай са юкьуз, данаяр чуьлдиз ахъайна, Абас са кьубудин кьерехдал, квачерни виняй агъуз авадарна, ацукьна. Вичин чантада авай кфилни акъудна, ада яваш-явашдиз ширин макъамар язавай. И вахтунда адаз гьич са куьникайни хабар авачир. Вичин хуьре, виляятда, вуч жезватла, гьихьтин кваллахар, вакъияяр аватла, адаз чизвачир ва чир хьун адаз герекини тушир. Амма анра жуьреба-жуьре вакъияяр жезвай.

Абас авай виляятда са члехи хан яшамишиз жезвай. Ам гзаф зулумкар хан хъана. Ада тахсир квазни-квачизни вичиз хъел атай касдин дуван ийидай, адаз еке жазаяр гудай. Идахъ галаз сад хьиз, адаз гъамиша вичи ийизвай крар дуьзбур яз, вич виридалай акьуллу, виридалай гзаф крар чидай хан яз аквадай. Гъаниз килигна ам рахадайла, ада масадан дуван ийидайла, вичин суьгьбет икI башламишдай.

- Эфендияр! Залай акьуллу инсан и дуьньяда гьич садни авайди туш. Куьне рикIивай зи суьгьбетдихъ яб акала, куьнни акьуллу инсанар хъурай.

Дугъриданни, гзаф инсанриз ам гележегда жедай кваллахар чидай, дерин крарай кьил акъудиз алакьдай хан хьиз тир. Гъаниз килигна адан ихтилатрихъ рикIивай ябни акалдай.

И хандихъ дуьнядин вакъияяр ва квалхар гзаф акур са кьуьзуь везир авай. Адан тIвар Сардар тир. Эхирни и Сардараз кьарай атанач. Са сеферда ханди, “залай акьуллу инсан и дуьньяда гьич садни авач”, - лагъана, вичин суьгьбет башламишайла, и кьуьзуь везир адан чина акъвазна.

- Я хан, вуна гъамиша акI вучиз лугьуда, белки, гъа и виляятда валайни акьуллу са маса инсан ава жеде, - лагъана Сардара кичлени тахъана.

- Пагъ! - лагъана, гъарай акъатна хандай. - Зи гафунал гаф эцигиз вун гьикъван жуьретлу везир я?

Гзаф ажугъламиш хъайи хандиз вичин везир рекъиз клан хъана. Ада вичин амай назир-везирдизни, вичин жаллатризни эвер гана кьуьзуь везир рекъидайвал хъана ва “ам тадиз дустагъда тур!” - лагъана, эмир авуна. Жаллатрини кьуьзуь везир дустагъда туна.

Вири элдиз ва хандин амай назир-везирдиз а кьюъзуь кас гзаф кландай, гъаниз килигна абуру хандивай ам текъена тун ва адаз маса жаза гун тлалабна. Гъикъван абуру тлалабнатлани, ханди абуруз са ябни ганач. Эхирни кьюъзуь езир асмишун патал са еке майдандал тарагъажар туюкьюрна. Сардар асмишдай югъ вири элдизни малумарна. И югъ атана агакъяйла, тарагъажар алай майдандал агъзурралди инсанар киватл хъана, абур везир асмишдай сят гуъзлемишиз акъвазнавай.

Са арадилай жаллатлрин юкъва аваз, гъилер далудал кутлунна, чина лакъаб туна кьюъзуь везир тарагъажрин кланик гъана. Са члехи жаллатлди, халкъдин вилик экъечлна, Сардара авур тахсирар лагъана.

И арада ханни адан ханум чпин балхундик экъечлна дурбуйрай килигзавай. Хандин ханумдиз-папаз кьюъзуь везирдин язух атана. Ада хандиз лагъана.

- Я хан, вун и дуъньяда виридалайни акьюллу инсан я. А везирди вич кьюъзуь жедалди ваз михивилелди кюуллугъ авуна. Гила адавай са тахсир хъана лугъуз ам элдин вилик асмишна, къиникъ аллагъни рази жедай кваллах туш эхир!

Ша, инсаф ая, и сеферда на адан тахсирдалай гъил къачу. Амма на адаз са тапшуругъ це, эгер ада ви тапшуругъ къилиз акъуд тавуртла, ахпа вавай ам асмишайтлани жеда.

Икл лагъана, ханумди хандиз минет авуна.

- Бес адаз за вуч тапшуругъ гун? - хабар къуна ханди вичин ханумдивай.
- Ихътин тапшуругъ це, - лагъана ханумди. - Ада и ви вилайтда авай валай акьюллу итим вуж ятла, гъам жагъурна ви патав гъурай. Эгер адавай ихътин акьюллу итим жагъуриз тахъайтла, ахпа ваз адан гардан ядай ихтияр ава.

И меслят хандиз хъсан яз акуна. Ада жаллатлриз эвер гана ва кьюъзуь везир вичин патав гъваш лагъана. Ада вичи везирдин тахсирдилай гъил къачуна, и сеферда адаз регъим ийизвайди халкъдиз малумат гана ва везир хандин патав гъана. Хандини, вичин ханумдин меслят къалурайвал, вичелай акьюллу итим вуж ятла, гъам пуд йикъан вахтуналди гъун везирдал тапшурмишна, ам мирехес авуна.

Са патахъай вич азад авуникди шад хъайи, муькуь патахъай ихътин клеви тагшуругъ тамамариз тахъунихъай кичле хъайи везир, гъилер хъуьчлюьк акатна, къил хура гъатна, гъамлу яз, вичин кваллиз хъфена ва гъасятда ам хандилай гзаф акюул авай итим жагъуриз рекъе гъатна.

Вичин чантада са къуд-вад фуни туна, рекъиз экъечлай везир фена, фена, фена - чуьл атлуз, дагъ атлуз, тепе атлуз, мензил атлуз фена. Эхирни ам са еке баябан чуьлдиз акъатна. И чуьлда гъич цивдай касни авачир. Чуьлдин юкъвай тлуз яд авай къубу фенвай. Гъалтна вичиз сад-къве мекве авай ядни хъвана, кьюъзуь везир гъа и къубудин къерех къуна, рекъе гъатна. Са къадар мензилдиз фейила, адал кивачерни къубудиз авадарна, кфил ягъиз къерехдал ацукънавай 14-15 йиса авай хътин са желеб гада гъалтна. Ам гъа чна лагъан данарбан Абас тир. Рекъяй къвезвай кьюъзуь кас акурвалди Абас къарагъна, адан вилик экъечлна.

- Вун вуч сефил я, буба, вун гьиниз физва? - лагъана, хабар къуна ада.
- Авач, чан хва, зун са яргъал рекъиз физва, - лагъана, пашмандиз жаваб гана Сардара.
- Вуна вун физвай чка лагъ ман, чан буба, белки закай ваз куьмек жеди, - тлалабна гадади.
- Ваъ, чан хва, зи дердиниз вавай дарман ийиз жедач, зи дерт екеди я, - лагъана, Сардара адаз вичин риклин сир ахъайнач.
- Аман буба, на заз лагъ, белки завай ваз чара ийиз жен,- лугъуз, гада мад адал алахъна.
- Ваъ, чан хва, вавай заз чара ийиз жедач, - лагъана, адан гаф атлана везирди.

Гьикъван гада алахънайтлани, Сардар, адаз яб тагана, вичин рекъе гъат хъувуна.

Гзаф фена везир, тлимил фена везир, вири са югъни зур рехъ фена везир, гъич адал бейни инсан гьалтнач. Адаз ганвай вахтни куьтягъ жезвай. Элкъвена хкведай рекъени югъни зур хъайила, пуд югъ тамам жезвай.

Сардар гзаф галатнавай, адаз гзаф хажалатни хъанвай, ибурун кылел гишинвилини адаз тади гузвай.

- Мад хъайиди гила хъана, ацукъна са къас фу къванни тлуьна, жуван кылиз акъул хкин, - фикирна везирди, туьтуьнилай физ-тефиз, са тике тлуьна. - “Мад за вуч ийин, вуч тийин”, - лугъуз, фикирар авурла, Сардаран риклел элкъвена кваллиз хтун акъалтна.
- Аллагъ-аллагъ, къейитла, ада зун рекъида, туртла - тада, лагъана, ам къулухъди элкъвена.

Хтана, хтана Сардар гъа гада ацукънавай къубудин къерехдив агакъна. Килигайтла, гъа гада генани къубудин къерехдал кивачер циз авадарна ацукънава. Къуьзуь везир акурвалди, садлагъана карагъна, адан вилик атана, Абаса хабар къуна:

- Я буба, вун гъакл хтана, вахъ вуч мурад-метлеб ава? Белки завай ви дердиниз дава ийиз жен, вуна заз вучиз лугъузвач? Вун пашман я эхир!
- Эй, чан бала, - лагъана Сардара, - вавай заз чара жедали, зи дерт екеди я.
- Гъич вун ягъалмиш жемир, буба. Чехи тлалдиз гъвечли дармандикай себеб жеда. Гила ви еке дердинизни, белки, гъвечли закай дава жеда жал, - лагъана, гадади везирдиз икрам авуна.

Везир хиялди тухвана. “Лагъайтла гьикл ятла, лугъун тавуртла гьикл ятла” - лугъуз, ам къве риклин хъана.

Ихътин гъвечли аялдиз хандилай гзаф акъул жеда, лагъана, ада умуд ийизвачир. Амма гьикл хъайитлани вич рекъидайди чизвай Сардара, ана хъайиди жеда, лагъана, ханди вичиз авунвай теклиф и гададиз ахъайна.

- А-а-а, гъакл лагъ ман, чан буба, вуна заз вучиз акъван тлуьруькъуьм гузва, - лагъана, гадади вич хандин патав тухун тлалабна.

Сардар идахъ, генани инанмиш хъанач, амма саклани гада гуьгъуьнай экъечI тийиз акурла, гъамни галаз хтуниз ам мажбур хъана.

Везирдиз ганвай вахт куьтягъ жез са тIимил амай. Хандини, вичин балхундик ацукъна, везир хтунал вил алаз, еке дурбуйрай килигиз, рехъ гуьзлемишзавай. Са арадилай хандиз гзаф яргъал мензилдай, са гъвечIи гадани галаз везир хквез акуна. Тадиз вичин нуькерриз эверна, ханди абуруз буйругъ гана:

- Вач, абур хквезвай рекъин юкъвал тадиз са дерин фур эгъуьнна ва аниз яд ахъая!

Гъасятда юргъа балкланрал акъахна фейи нуькерри рекъин юкъвал са дерин фур эгъуьнна, аниз яд ахъайна.

Ханди вичин везирдилаьни адахъ галай гададилаь вилер алудзавачир. Са къадар вахт фейила, Сардарни гада къведни хтана, яд авай фурув агакъна. Сардараз и фурун къвалалай элячIна, хквез клан хъана.

- Акъваз, буба, - лагъана, гадади акъвазарна ва са гъвечIи кларас къатI жагъурна, ам цин винел вегъена. - Гила хъша, буба, - лагъана гадади, ам фурулай элячIна хтана.

Дурбуйрай килигзавай хандай гъарай акъатна: - Пагъ, ада зи суалдиз жаваб гана, зи гаф атIана хьи!

Тадиз вичин нуькерриз эвер хтана, ханди къуьзуь везирни гада хквезвай рекъин юкъвал са леэн вегъин эмир авуна. Нуькеррини хандин буйругъ къилиз акъудна.

Хабарни авачиз хквезвай къуьзуь везирни Абас и леэндал гьалтайла, гада акъваз хъана ва, жибиндай акъудна, ада леэндин тIекве са мих туна, - им, заз герек къведа лагъана, рекъин къерехдиз гадарна.

Хандай мад гъарай акъатна.

- Пагъ! - лагъана ада. - Зи къвед лагъай суалдизни гадади жаваб гана. Акван са суал мад хгун за адаз.

Ханди мад вичин нуькерриз эмир авуна:

- Гада хквезвай рекъел ас клус гъуьлдан гадара!

Хандин эмир нуькерри тамамарна. Абуру гадарай муьрхъуь къунвай гъуьлдандин клус рекъин юкъвалай чIулав хъана аквазвай.

Сардарни гъвечIи гада хтана а гъуьлдандин клус алай чкадив агакъайла, гадади вичин жибиндай са клус чахмахдин къван акъудна, ам гъуьлдандин клусунивай гуьцIна, гуьцIна, ахпа а клус гъуьлдан, им заз герек къведа, лагъана, жибиндиз вегъена.

И клвалахни акурла, хандай клевиз гъарай акъатна, адаз фир-тефир чка сал хъана.

Сардарни гада хтана хандин квализ агакьна. Салам гана, абур кьведни хандин патав фена.

- Ваалейкум салам, чан хва, вун хвашкалди, - лагьана, ханди вичин чурудилай гьил аладарна.
- Вун сагърай, чан буба, - лагьана, гадади вичин кьилелай гьил аладарна.

Хандин чина авай рангар атлана, ам кьулу-кьулухъ хьана. Адай мад гаф акъатзамачир. Хандин патав гвай муькуь назир-везирни, ина вуч хьанатла лугьуз, мягьтел хьанвай. И арада гададиз регъуь хьана. Хандиз вун сагърай, лагьана, ам хъфиз башламишна.

- Акъваз, чан хва, хъфимир, - лагьана, ханди ам акъвазарна.- Де лагъ кван, ваз вуч акунатла.

- Заз акур акъван са къариб кваллах авач, - лагьана, гадади вичин ихтилат башламишна:

- Чун хкведай рекьел са касди, зун гьуьл я, зи патав кьвемир, лагьана, са еке фур эгъуьнна, аниз яд ахъайнавай. Зани, вун гьуьл ятла, зун гьуьлуьн винелай фидай гими я, лагьана, а цин винел са кларас кьатл вегьена. Са къадар рекьиз хтайла, мад гьа касди, зун ракъ я, зи патав кьвемир, лагьана, рекьин юкъвал са лезн вегьенвай. Зани, вун ракъ ятла, а ракъай тлеквен акъуддай мих я, лагьана, а лезндин тлеквенда са мих туна, ам кьерехда эцигна. Мад са къадар мензилдиз хтайла, мадни гьа касди, зун гьулдан я, зи патав кьвемир, лагьана, са клус гьулдан вегьенвай. Зани, вун гьулдан ятла, зун гьулдан цурурдай чяхмахдин къван я, лагьана, а гьулдандин клусунивай чяхмахдин къван гуьцна, гьулдандин клус за жибиндиз вегьена.

Гила ина, ви патав атайлани, вуна заз, зун валай члехи я, вавай захъ галаз гьуьжет ийиз жедач, лагьана, чурудилай гьил аладарна. Зани ваз, акьул чуруда жедайди туш, кьиле жедайди я, лагьана, кьилелай гьил аладарна. Мад заз акур кар авач, - лагьана, гадади вичин суьгьбет куьтягна.

Къадардилай гзаф тажуб хъайи хандиз мад гаф жагъанач. - Ваз аферин, бала, лагьана, ада гададин далудиз кап яна. Тарагъадиз члугвазвай везирни кьиникьикай хкатна.

Лайхлу паб

Хьана къван, хьанач къван са кесиб къари, идахъни аваз хьана акьалтлай темпел са гада. Къари гьикъван чалишмиш хьанатлани, мад адавай а гададиз са тербия гуз хьанач, я хатурни хаз хьанач. Гадади къаткай месик фун недай, гьамиша ксудай ва са кваллахни ийидачир. Виридаз и гададизн темпелвал чир хьана. Абурун къуншидал са кесиб итим яшамеш жезвай. И кесиб къуншидинни адан папан гьуьжетар хьана. Итимди лагьана: “Квал за тьукьурайди я”. Папа лагьана: “Ваъ, квал за тьукьурайди я”. Итимди лагьана: “Акл ятла, за чи руш къуншидаллай темпелдиз гуда, акван, а руша гьикл квал тьукьурдатла...” Пабни рази хьана. Ибуру чпин руш темпел гададиз гана.

Рушаз вичин гьуьл хъсан ятлани, пис ятлани, гьикл ятлани бегенмиш хьана. Рушаз, гьуьлуьн темпелвал акурла, адаз тербия гана, адакай итим ийиз клан хьана. Ада

вичин гъилихъ галай туплал маса гана, як къачуна, са хъсан хуьрек авуна ва пара къел кутуна вичин гъуьлуьз гана.

Як жагъин тийизвай кесибди хъсан иштягъ аваз тух жедалди тлуьна. Са арадлай адаз яд клан хъана. Суса гададин дидедиз лагъана: “Адаз яд гумир”. Вичи са къапуна яд цана, ам ракларин патав эцигна. Гадади гъикъван “яд, яд!” лугъуз, гъарайнатлани, мад адаз яд гудай кас хъанач. Эхир адан чара атлана, пацаралди фена, ракларин патав гвай къапунай яд хъвана.

Ахпа суса яд авай къаб айвандик эцигна. Са къадар вахт алатайла, гададиз мад яд клан хъана, “яд, яд!” лугъуз, гъарайна. Яд гудай кас тахъайла, ам, чара атлана, айвандик фида. Айвандик фейила, ам, ядни риклелай алатна, куьчедай физвайбуруз тамашиз амукъда. Ахпа ада, папан мукъув хтана, лугъуда: “Паб, ваз минет хуй, вуна зи парталар гъазура, зун куьчедиз фида. Дуйня пара диганва, къуд пад гуьлуьшан я...”

- Тади къачумир, я итим, - лагъана папа, - къе акъваз, вун пака алад.

Итим рази хъана. Папа и йифиз гъуьлуьн парталар-затлар чуьхвена, михьи авуна. Сун гъаларикай са ягълух хътин затлни хтана, гъазурна.

Пака экв хъайила, и ягълух папа вичин гъуьлуьв вугана: “Алад, фена и ягълух базарда маса гана хъша”. Гадади ягълух са абасдихъ маса гана.

Хуьре чпиз гзаф тежриба авай, хъсан гафар, мисалар, члалар чидай къуьзуь итимар авай. Илим авачир авам инсанри, чеб клеве гъатайла, фена гъабурал меслят гъидай ва абуру лагъайвал ийидай. И кесибни гъиле абаси аваз хквезвайла, куьчедавай са къуьзуь касдиз акуна.

- Са акъул гуда са абасдихъ, - лагъана и къуьзуь касди. Гадади, им вуч лагъай гаф ятла чир тахъана, абас гана.

- Гуьгъуьлдиз клан хъайиди гуьрчег жеда, - лагъана къуьзуь касди.

Гада, и гаф риклел хвена, пашмандиз клвализ хтана.

- Гъикл хъана? - хабар къуна папа. Итимди хъайивал ахъайна.

- Хъсан хъана, пис хъанач, - лагъана папа.

Пакад юкъуз, са ягълух мад вугана, папа вичин гъуьл базардиз ракъурна. Ада и ягълухни са абасдихъ гана. Ам гила маса куьчедай клвализ хквезвай. Мад адал са маса къуьзуь кас дуьшуьш хъана:

- Са насигъат гуда са абасдихъ, - лагъана и къуьзуь касди.

Гадади и абасни къуьзуь касдиз гана.

- Дерета йиф ийимир, са тлимил дередилай вине авай чкада йиф ая, - лагъана къужади.

Гада мад пашмандаказ клвализ хтана.

- ГьикI хъана? - хабар къуна папа. Ада мад хъайивал ихтилатна.
- Хъсан хъана, пис хъанач, - лагъана папа.

Пуд лагъай сеферда и кесиб, ягълух маса гана, лап хуьруьн къулухъ галай куьчедай кIвализ хквезвай.

Инани адал са къуьзуь кас гьалтна. “Я шегъерда, я шегъердивай яргъа йиф ая. Шегъердин кьерехдив йиф мийир”, - лагъана, ада кесибдивай абас къачуна. Мад итимдивай, регъуьла, кIвализ хъфиз хъанач, адаз вичиз са кIвалахкеспи акваз кIан хъана.

А вахтунда машинарни гимияр авачир, пар девейрални балкIанрал алаз тухудай. И кесибни фена девейрин са карванчидин нуькервиле акъвазна ва и кардикай вичин папазни хабар гуз туна. Карванчидини адаз, вичин зегъметдин гъакъи яз, йиса са пар алай деве гудайвал хъана.

Йикъарикай са юкъуз карванчи и нуькерни галаз са маса вилаятдиз фена. Са чуьлдай фидайла, нуькердиз къадарсуз яд кIан хъана. Эхир, акъвазиз тахъана, ада карванчидиз лагъана:

- Я карвандин сагъиб, бес ина яд авайди тушни?
- АтIанлай аквазвайди яд я, чан хва, а цин къимет пара багъа я, чахъ ам хъвадай къван пул авач, - лагъана карванчиди.
- Цел гице, за фена яд гъида, - лагъана нуькерди. Цел къачуна, ам яд гъиз фена. И булахдални са аждагъан ацукънаваз хъана. Ада аждагъандиз лагъана:
- Чан аждагъан буба, чаз са тIимил хъвадай яд це ман!
- Цихъ къимет авайди я, къимет це, - лагъана аждагъанди.
- Чан аждагъан буба, чахъ а цихъ гудай къван пул авач.

Аждагъанди лагъана: “АкI ятIа, за вавай са гаф хабар къада, жаваб гайитIа, за ваз къиметни гуда, ядни, тагайтIа за вун неда”. Нуькер рази хъана.

- Дуьньядал вуч хъсан я? - хабар къуна аждагъанди.
- Абас гана рикI канвайвиляй гъасятда адан рикIел къуьзуь касди лагъай гафар хтана: “РикIиз кIаниди хъсан я”.
- Аферин, чан хва! Ма, им ваз яд, имни къимет, лагъана, ада гададиз нур гудай пуд къван гана.

Нуькерди, къванерин гуьрчегвал акурла, абурукай сад элкъвена хъфизвай карванчийрив вахкана, вичин кIвалив рахкурна.

Вич ядни гваз карванчидин патав хтана. Адан къучагъвал акурла, карвандин сагъибди гададиз пар алай са деве багъишна.

Абур рехъ атIуз, мензил атIуз, дере атIуз, тепе атIуз, фена, агакъна са чIехи дугуниз. Югъни няни хъана. Карванчиди лагъана: “Им хъсан далда я. Ша, чна ина йиф ийин”. Амайбур вири рази хъана, нуькер рази хъанач. Адан рикIел абас гана маса къачур “дереда йифмир, са тIимил дередилай вине авай чкада йиф ая” - гафар хтана.

Карванчидиз минетна, гадади дередилай вине авай чкадал йиф авуна. Карвандин иеси рази хъана. Амайбуру дерада йиф авуна.

Йифен къуларилай гуьгъуьниз, дередиз са пара пис юргъ атана. Ана йиф авур маса карванчийрин къве паюнин девеяр юргъади тухвана, са пай саламат амукъна.

Экуьнахъ ибур килигайтла, дерада йиф авурбуруз пара еке мусибат хъанва. Мад карвандин сагъибди и нуькердиз са пар алай деве багъишна. Ада вичиз аждагъанди гайи нур гудай къванерикай сад мад кваллиз рахкурна.

Са пуд йикъан рехъ фейидалай гуьгъуьниз, карван са шегъердив агакна. Югъ няни хъанвай. А вахтунда вагъшийрин дестейри, йифиз гъужумна шегъерар тарашзавай. Иниз килигна и шегъердал къванерикай еке цал элкъуьрнавай, шегъердиз фин паталди тек са вар авай. Югъ няни хъанвайвилай шегъердиз фидай вар агал хъувунвай.

- Хъсан цлан далдани я, юргъ текъведай дуьзен чкани, чна инал йифда, - лагъана карванчиди.

Нуькер рази хъанач, вучиз лагъайтла адаз къуьзуь касди “я шегъерда, я шегъердивай яргъа йиф ая. Шегъердин къерехдив йифмир”, лагъайди тир:

- Вун чи нуькер я, чунни ви агъаяр! Алад, фена, девеяр хуьх! Им мад юргъ къведай чка туш хьи!... - лагъана карванчиди.

Нуькер девеяр хуьз фена. Йифен са члавуз “акван садра, ибуру вучзаватла” лагъана, им килигиз фена. Килигайтла, ибур вири ахварал фенва, къеледин цлалай карванчийрин винел сада къил агъузна са шей вегъизва. Нуькер вич таквадайвал къеледин цлалай тлуз йигиндиз фена. Мичли тир. Эkv аквазвачир, ада гъил экъуьрайла, гъиле са хъуьтуьл шей гъатна. Нуькерди ам атлана жибинда туна, вич девеяр хуьз хъфена.

Эkv хъайила, нуькер карвандин патав хтана, килигайтла, шегъердин варни ачух я, карванчийрни амач.

Ада, шегъердиз гъахна, хабар къуна.

Къаравулчийри лагъана:

- Сесмир, гада, вунни дустагъ ийида. Ви иесийри сенфиз шегъердал элкъевез фейи чи члехи къаравулчидин гададин къил атлана.
- Айиб авач, абур гъинаватла заз къалура!

Нуькер члехи къаравулчидин къилив фена:

Члехи къаравулчидини адаз лугъуда:

- Вун яни, ибурун нуькер?
- Эхъ, зун я!

- Вун дустагъ я!
- Вучиз?
- А ви иесийри, угъри хъана, зи гададин къил атлана.
- Куь шегъерда авай къван дишегълияр, къилелай хутлунна, балхундикай анихъ фирай, ви гададин къил атлайди за къалурда, - лагъана нуькерди.
- Хъсан я.

Шегъердин члехида дишегълияр къилелай хутлунна, са-сад къакъан балхундикай фин эмирна. Девлетлуйрин рушар атана, абуру: “Чун девлетлуяр я, чна къилелай хутлундач”, - лугъуда.

- Квез къилелай хутлуниз кланзавачтла, чазни чун нагъахъ гъелек хъана кланзавач, - лагъана нуькерди. Девлетлу дишегълийри къилелай хутлунна. Са рушан киф атланвай. И члавуз нуькерди лугъуда: “Я жемьтар! И руша вичин киф гъиниз фенатла, заз жаваб гурай”. Рушавай жаваб гуз хъанач, вучиз лагъайтла адаз и шегъердин члехи къаравулчидин гада кланзавай. Гадади вич пабвиле къачун тавурла, ада йифиз чинеба атана шегъердин къаравулрал гуьзчивал ийизвай гададин къил атланай. Ахпа буюгътен карванчийрал вегъин патал, гададин къил къеледин цлалай гадарнай.

Нуькерди вичин жибинда авай киф акъудна: “Я жемьтар, им и рушан киф яни” - жузуна ада. “Ам гъа и рушан киф я”, - тестикъарна жемьтди.

Ахпа ада шегъердин члехи къаравулчидиз: “Мад ваз чавай вуч кланзава?” - лагъана.

Тахсиркар виридаз малум хъана нуькерни адан иесияр азад хъувуна. Карванчиди адаз мад пар алай са деве багъишна. Абуру, инай чпиз лазим къван шейер къачуна, чпин вилаятдиз хъфена. Нуькерни вичин клвализ хъфена. Килигайтла, клвале касни амач, им инал шез ацукъна. Итим вичин папаз акуна, ада атана лагъана:

- Я итим, вун шехъмир, клвализ хъша, вахъ хъсан клвалер- дараматар хъанва.
- Бес зи диде гъиниз фена?
- Ви диде сагъ я, кичле жемир, хъша клвализ.

Папа адан дидедиз хабар гана. Ам, шад хъана, хъуьрез- хъуьрез атана. Дидени хва гарданра гъатна. Ахпа клвализ хтана вичин дидедихъ, папахъ галаз хуш-беш авурдалай къулухъ, ада хабар къуна: “Я диде, бес и клвалер, и шейер квез гъинай атайбур я?”

Дидеди жаваб гана: “Чан бала, вуна рахкурай нур гудай къванерикай чна сад маса гана, и клвалер эцигна, сад маса гана шейер къачуна”.

- Садни зав гума, чан диде! - лагъана, хци жибиндай акъудна а вичив гумай гевгъер “ма, имни ваз хъуй” лагъана, папаз гана. Ам пара шад хъана.

Са арадила руша вичин дидедизни бубадиз чпин клвализ эверна. Ибур хъсан клвалер-къар, къиметлу шейер-имаратар, темпелдикай хъанвай халис итим, чпин руш, абурал алай парталар акурла, тажуб хъана амукъна. Рушан бубади лагъана: “Дугъриданни лайихлу паб клвалин абур я”. Тербияди неинки инсандиз, гъатта къванеризни кваз тагъсир гуда”.

Халуни хтул

Хъана къван, хъанач къван са халуни хтул. Абур къведни хъ ан къвалер эцигдай устларар тир. Гъикъван къвалах авуртлани, мад абур хъсан дуланмиш жезвачир. Пачагъдин налогринни (руьсумринни) дегъекри абурув вил ахъайиз тазвачир. ИкI хъайила, хтулди са юкъуз вичин халудиз лагъана:

- Я халу, мад чна гъикъван къвалах авуртлани, чун дуланмиш жезвач, чи къилел алай пачагъдин гъакимри, къвалах тийиз, чпиз кеф ийизва; ша, чна, абурун мал- девлет чуьнуьхиз, угъривал ийин.

- Чна са девлетлуйрин малар ваъ, гъатта фена пачагъдин къеледай къизиларни чуьнуьхда, - лагъана халуди.

- АкI хъайила, - лагъана хтулди, - эвел чна чалай угъривал алакьдани, алакьдачни чирин. Вуна, фена, агъа кълама авай тарциз акъахна, пехърез хабар авачиз шарагар гъваш; акван чна, вавай жедатIа.

Халу рази хъана. Хтулни чинеба адан гуьгъуьнаваз фена. Халу тарциз акъахзавайла, адаз хабар тежервал, хтулди явашдиз адан шалвар хутлунна. Халудини, пехърез хабарни тахъана, адан къланик къвай шарагар акъудна, гъаз хтана.

- ГъикI хъана, на шарагар гъанани? - жузуна хтулди.

- Эхъ, гъана, - лагъана халуди.

- Бес ви шалвар гъикI хъана, я халу?

Ам килигайтIа - вичел шалвар аламач. Халу фикир ийиз амукъна. Хтулди, адан шалвар вахкана, лагъана: "Гила чавай угъривал жеда".

Ибуру устлардив еке гуьл михер гатаз туна, ахпа абур пачагъдин къизилар чуьнуьхиз фена. Къеледин къакъан цлаз яхцIур мих яна, угърияр анал акъахна. Вичин юкъвал еб кутлунна халу яхцIур кас къаравулар авай къеледиз эвичIна ва пачагъдин къизилар чуьнуьхна, хтана.

Пакад юкъуз пачагъдиз и кардикай хабар хъана, ада вири халкъ къватIна, силисар къуна, чинеба ахтармишна, амма угъри вуж ятIа жагъанач. Угъри жагъун тавурла, пачагъди эмирна: къизилар авай чкадихъ элкъвена гъаркъуь са хандакI эгъуьнна, ана къир цуз!

Йикъарикай са юкъуз халудини хтулди мад къизилар чуьнуьхун меслятна. Ибур са йифиз чуваларни гъаз мад къизилар чуьнуьхиз фена. Акъахна къведни къеледин цлал, мад халу эвичIна къеледиз; эвичIнамазди, ам къирда акIана. Ада хтулдиз лугъуда:

- Зун къирда акIанва. Зун ина туртIа, зи къилни атIуда, ви къилни. АкI хъайила, зи къил атIана, къвализ хутах, жендек садазни чир жедач.

Хтулди халудин къил атIана къвализ хутахна, адан папаз хъайи-хъайивал, гъал-къиса ахъайна, эхирдай лагъана: "И къил хкайвал за халудин жендекни хкида, анжах вун

шехьмир ва садазни и кар хабармир”. Халудин сусаз и кар гьакьван гьайиф хьанатлани, мад ада масадбуруз вичин дерт малум авунач.

Пака пачагьдин кьаравулар килигайтла, кьирда са итим акланва; жендек ава, кьил авач. Абуруз и жендек нинди ятла чир хьанач. Чир тахьайла, пачагьди: “И жендек булахдаллай тарцикай куьрсарна, ахпа анал вуж атана шехьайтла, ам зи патав гьваш”, - лагьана, эмирна. Кьил галачир мейит булахдал тарцикай куьрсарна ва анал кьаравулар акьвазарна.

Экуьнахъ хтул ламраз яд гуз булахдал фейила, адаз халудин жендек акуна. Чувькни тавуна хтана, ада халудин сусаз лагьана: “Булахдаллай тарцикай халудин жендек куьрсарнава; вун яд гьиз фидайла, хьенчин квар кьачуна алад, ам цана клула хкьадайла, вегьена хух, ахпа ваз кландай кьван шехьа”. Дишегьли булахдал хьенчин квар гваз фена, ам кьасухдай хана, ахпа вичиз клани кьван шехьна. Кьаравулри, кьуна, ам пачагьдин патав тухвана. Пачагьди адавай жузуна:

- Вун, а итим акурла, вучиз шехьна? Ам ви вуж я?
- Адан буба вак хуй, ам зи касни туш. Зун зи кварцихъ шехьзавайди я, - лагьана папа.

Пачагьди ам, са цурун кварни гана, рахкурна.

Хтулди, квализ хквез вердиш хуй лугьуз, са пуд юкьуз вичин ламраз, булахдал тухуз яд гуз, квализ хтанмазди мух гуз хьана.

Са юкьуз ида халудин паб гьавурда туна, вич чувьгуьрни кьачуна, ламрал акьахна, уьфт ягьиз-ягьиз булахдал фена. Ам, ламраз яд гана хквезвайла, кьаравулри лагьана:

- Ваз минет хуй, ашукь, вун акьваз, чун инал акьваздай кьван бизар хьанва, чна кье йифиз са межлис ийин.
- Завай инал квез межлис жедач, вучиз лагьайтла пачагьдин яхцур кьаравул авай кьеледай кьизилар чувьнуьхай и касди зи лам тадач, гьамни чувьнуьхда, - лагьана, хтулди мейит кьалурна.
- Я стха, кьейи мейитдивай ви лам чувьнуьхиз жедайди туш, чувьнуьхайтла, адан кьимет ругуд манат я, чна ваз цикьвед манат хгуда, - лагьана, кьаравулар хьюьрена.

Абуру инал еке межлис кьурмишна, нез-хьваз, манияр ягьиз, кефиз хьана. Йиф хьана, кьуд пад мичли хьанвай. Са арадилай кьаравулар вири ахварал фена. Хтулди, кьарагна, тарцикай куьрсарнавай мейит хкудна, вичин ламрал эхцигна, квализ реке хутуна, вич мад ксун хьувуна. Халудин папани, лам квализ хтанмазди, мейит тухвана, чувьнуьхна.

Экв хьана, кьаравулар килигайтла, мейит амач. И члавуз хтулди ибуруз лагьана:

- Я стхаяр, за квез гьикл лагьанай, а пачагьдин хазина атлайда зи лам тадайди туш, лагьанайни? Гила зи ламран кьимет гахце.

Къаравулри адаз цѝкѝвед манат пул хгана. Хтулни вичин кѝвализ хъфена. Къаравулри, хъфена, пачагъдиз хабар гана: “Бес мейит амач, катна, чѝдач гѝниз фенатла”. Пачагъ мягътел хъана. Эхир ада вичин гѝилик квай къван эл вири кѝватиз туна. Кѝватѝ хъайила, пачагъди лагъана:

- Жемьтар! Икъван гъунара кълурзавай къегъал вуж ятла, мердвилелди экъечѝрай майдандиз, за зи пачагъвал адаз гуда.

Садани хиве къунач, я хтулдини лагъанач. Садани жаваб тагайла, пачагъди вичин рушаз лагъана: “Вуна итимриз са жеминай пияла це, ни гъаясузвал авуна, ви гѝил къуртла, гъадан спелдин хел атлутѝ”. Руш пияла пайиз эгечѝна; са арадилай нубат хтулдал атана. Ада, вегъена, рушан пияла авай гѝил къуна. Руша, гада ахварал фейила, мукѝратѝдалди адан спелрин эрчѝ хел атлана. Югъ няни хъанвай, пияла хъвайи-хъвайиди ахварал физ хъана; руша, виридаз пияла гана, хъфена вичин бубадиз хъайивал лагъана. Пачагъдин къапуяр кѝеви хъийиз туна, анал къаравулар акъвазарна.

Са арадилай хтул уях хъана, килигайтла, вичин спелдин эрчѝ хел атланва. Тадиз къарагъна, ада са виш итимдин спелрин эрчѝ хилер атлана, вич мад ксун хъувуна.

Экв хъайила, пачагъди абур са-сад ракларай акъудиз, ахтармишиз туна. Садлагъана спелрин эрчѝ хел атланвай сад акурла, абуруз гзаф шад хъана, къаравулди вегъена ам къуна. Килигайтла, спелрин эрчѝ хилер атланвайбур сад авач, са виш кас ава. Пачагъ мадни мягътел хъана, ада вичи-вичѝкѝди лагъана: “и кардай са аллагъдилай гъейри, садавайни къил акъудиз жеч”.

Пачагъ и угъридин гѝиляй ажуз хъана, пагъ атлана амукъна, ада гѝикъван серенжамар авунатлани, мад адавай угъри жагъуруз хъанач. Къунши вилаятдин пачагъди “угъри жагъуруз жезвач” лугъуз, адаз туьгъметар авуна.

Эхир пачагъдин чара акълтна, мад ада вичин гѝилик квай къван эл кѝватѝ хъийиз туна, лагъана:

- Жемьтар, къуй а мерд къегъал майдандиз экъечѝрай, за зи рушни, зи пачагъвални гъадаз гуда.

Хтулди, майдандиз экъечѝна, лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, ам зун я. Заз ви я пачагъвални кландач, я ви рушни кландач, анжах вуна заз вад виш манат пул, са гѝими, са гѝими гълдайди ва са къунан хам це, а ваз туьгъметар ийизвай пачагъдив за ви вилик гъана, ламрав хъиз, ар ягъиз тада.

Пачагъдиз гзаф хвеши хъана, лагъай къван вири шейер адаз гана. Хтул гимѝда акъахна, гъуьлерилай тѝуз муькуь пачагълугъдиз фена. Гѝимѝчи гѝимѝни гваз гъуьлуьн къерехдив туна, вич са заргардин патав фена, къве виш манат гана и хамунин гъар са чѝарчѝин къилиз са куркур ягъиз туна. Ахпа ада, фена, пачагъдин кѝвалерин муькуь вичиз са кѝвалер къуна. Са пуд юкъуз гадади пачагъ ксузвай кѝвал, анѝз фѝдай рехъ-хвал фагъумна.

Са йифиз ам, йифен къуларилай алатайла, гьар чларчихъ са куркур галай къунан хам алукина, са канаб чувални гваз пачагъ ксанвай квалин раklarихъ фена. Садлагъана ада рак ахъайна, вичи-вич юзурна. Куркурри вирида ван авуна. Пачагъ, кичле хъана, зурзаз-зурзаз ахварай аватна. Хтулди лагъана.

- Эй инсан, бес хъуй на авур къван кефер-кефиятар, гила ви ажал агакънава, зун азраил я ви чан къачуз атанвай...

Пачагъди шехъиз-шехъиз минетна:

- Чан азраил, жедачни заз са къве йис вахт хгайтла?..
- За вун аллагъдин чувалда аваз адан къилив тухуда, къве йис вагъ, ругуд йис за ваз адавай уьмуър къахчуда, анжах за вуч лагъайтла, гьам ая: кици хъиз ав члугу, ламра хъиз ар ягъа, жанавурди хъиз къув ягъа, - лагъана, хтулди ам вичив гвай канаб чувалда туна. Нефес къведай са тлимил чка туна, чувалдин сив клевна, гваз хтана. Хтул чувални гваз гимиде акъах хъувуна, гимичиди гими чпин уьлкведиз гьал хъувуна. Къерехдив агакъайла, хтулди пачагъдиз хабар ракъурна: бес зун хкъезва, вуна вири халкъ кватла.

Пачагъдини вири халкъ кватла, садавни ван-сес ийиз тунач. Хтул хтана, ада чувал майдандал акъудна, лагъана:

- Гъан, инсан, чун аллагъдин патав агакънава, вуна садра кици хъиз ав члугу!

Чувалда авайда ав яна:

- Ав, ав, ав, ав!..
- Ламра хъиз ар ягъа!
- И-а-н, И-а-а-а-ан, И-а-а-а-ан!..
- Жанавурди хъиз къув ягъа!
- О-о-ва, о-о-ва, о-о-в-в!

Жемятдик хъвер акатна, хтулдини чувалдин сив ахъайна. Пачагъ килигайтла, аллагъ гьинва, малайик вучтинди я? Вири халкъ, кватла хъана, вичел хъурезва. Адаз лап вич ламралай аватайди хъиз хъана. Адаз чкадин пачагъди лагъана:

- Заз жагъин тийизвай угъри гъа вав, ламрав хъиз, ар ягъиз тур къегьал тир.

Къве пачагъни халкъдин вилик беябур хъана. Хтулди вичиз пачагъдин руш къачуна, пачагъни хъана. Ада, вичиз ва вичин халудиз хъайи зегъметар риклеп хкиз, халкъдиз еке регъатвилер гана.

Акьул ва бахт

Йикъарикай са юкъуз акьулдинни бахтуни гъужетар хъана. Бахтуни лагъана: "Инсандиз виридалайни лазим шей зун я". Акьулди лагъана: "Ваъ, вун ягъалмиш я. Инсандиз залай лазим шей авач".

- Акі ятіа, - лагыана бахтуни, - вун гила флан етим гададиз тамаш. За адаз куьмек ийида, ам гыкі яшамиш жедатіа, жува гуьзета.

Акьулди бахтуниз: “Хъсан я ман, килигда чун”, - лагыана, жаваб гана.

Етим гада, вичин никлин пиплел са къазма куклурна, гыана яшамиш жезвай. Адахъ авай вири девлет масадбуруз ківалахна къазанмишай къве жунгав тир. Йикъарикай са юкьуз, етим гадади вичин никле цан цазвайла, адан бахтуни гыана: никликай нур гудай, вичихъ еке къимет авай са къван хкатна, амма акьул вичикай катнавайвиллиз килигна, гадади и къван никлин цлал эцигна.

Йикъарикай са юкьуз рекъяй физвай савдагардиз яргъай хъиз нур гузвай са заті акуна. Савдагар, им вуч заті ятіа чирун патал, члугуна, и етим гадади цан цазвай никлел атана. Килигайтіа, са касди никле цан цазва ва адан никлин цлални са къванци нур гузва. Къван акурла, савдагардин риклелай салам гунни алатна. “Я стха, хабар къазва лагыана вуна зун айиб ийимир, и къван вуна куьн маса гуда?” - хабар къуна савдагарди етим гададивай. Гададиз хъел атана: “Квахъ, ламран хва, зи вилерикай, им аку закай зарафатар ийизвай! Къван ваз гьакі гьавайда хъуй, ам зи куьз герек я къван?!” Савдагардиз хъел атанатіани, и сеферда ам кисна акъвазна ва никлин цлалай нур гузвай къван къачуна, ам хъфена. Са шумуд югъалатайла, савдагарди и къван пачагъдиз багышна. Пачагъдини савдагар вичин везирвиле эцигна.

Йикъар къвез алатзавай. Са сеферда пачагъди вичин везирдиз эверна лагыана: “Икъван багъа къимет авай къван гьатта заз авачир. Им ваз гынай жагъанатіа, лагъ”.

- Пачагъ вун сагърай, - лагыана везирди, - ам за флан етим гададивай къачурди я.
- Огьо!... Акъван мал-девлет авай касдиз за зи руш тагана тадач. Вач, фена адаз зи патав эвера, - лагыана, пачагъди вичин къуллугъчи ракъурна.

Сад лагъай сеферда адан патав итимар фена - гада атанач, къвед лагъай сеферда итимар фена - гада мад атанач. Пуд лагъай сеферда феи итимри ам чпихъ галаз гыдай меслят авуна. Етим гададиз, пачагъди эверайла, кичле хъанвай: ада гагъ и къвал, гагъ а къвал чухваз, “зи ник ни цада, зи жунгавриз вуж килигда, зи ківализкъаз ни иесивал ийида!”, лугъузвай. Атай итимри ам гужуналди тухвана. Пачагъди адаз хъсан къунагълух туькълурнавай. Са арадилай суфрадал ашар ва маса няметар гыана. Етим гадади гьасятда вичин бармак хутлунна, ашдин къил капашдалди къачуз, бармакда туна. Пачагъдиз, и кар акурла, гзаф хъел атана:

- Тухвана и ваклан хцин гардан ягъ, ада зун беябур авуна, - лагыана, пачагъди вичин жаллатіриз буйругъ гана. Жаллатірини етим гада гардан ягъиз тухвана. И вахтунда бахтуни тадиз акьулдин патав зверна, лагыана:
- Вун гъахъ я, стха, вуна заз багышламиша. Язух гададин гардан ягъизва, мад завай адаз гыч са куьмекни хъжедач. Фена килиг, мумкин ятіа, са куьмек ая.

Акьул гьасятда фена гададин къиле гьатна. Гада килигайтіа, вичин гардан ягъизва.
- Я стхаяр, садра акъваз! Куьне зи гардан вучиз ягъизватіа, лагъ, заз чир хъурай, - лагыана ада жаллатіриз.

- Вуна пачагъ бѣябур авуна, адани чаз ви гардан ягъунин эмир ганва, - лагъана жаллатри.
- За адавай хабар къадай са гаф ава, квез минет я, садра зун адан патав хутах, - лагъана, етим гадади минетна. Жаллатрини гада пачагъдин патав хутахна.

Пачагъди хъайи гъал гададиз суьгъбет авуна.

- Пачагъ вун сагърай, - лагъана гадади, - зун ви итимри юкъва члул, къилел бармак алачиз ви патав гъана. Заз вахъай гзаф регъуь хъана. Аниз килигна, за зун ахмакъдин чкадал эцигна. Заз вун хътин пачагъ зун хътин ахмакъдихъгалаз рахун тийир хъиз хъанай. Заз ви патав хъсандиз алукина, ваз са савкъватни гваз къвез кланзавай, амма ваз фад хъел атана, вуна кардин къил-тум ахтармиш тавуна, зи гардан ягъунин буйругъ гана. Пачагъар гзаф адалатлу ва сабурлу хъунухъ лазим я. Зи тахсир вуч я хъи, вуна зи гардан ягъиз таз?!

И гафар ван хъайила, пачагъдиз регъим атана, вич адалатлу пачагъ тирди къалурун патал ада етим гада рекъиз тунач:

- Вун акъуллу итим я. Ма ви къванни къахчу и зи рушни за ваз гузва, - лагъана пачагъди.

Етим гададин кефияр куьк хъана. Пачагъди гъасятда еке дем къурмишна, рушанни етим гададин мехъер авуна. Етим гада пачагъдин рушахъ галаз кеф-кефиятда яшамиш хъана. Зун къве гъил тлушуниз, яраб зун мус хушбахт жедатла? - лугъуз, хтана.

Вафалу дустар

Хъана къван, хъанач къван са вилаятда са кесиб къари. И къаридихъ Алискер лугъудай са гада авай. Йикъарикай са юкъуз къариди гададиз лугъуда: "Чан хва, вун гила члехи хъанва, вуна ви къил хуъдай вахт хъанва. Гила вун къазанмишар ийиз фидай вахт я".

Къариди икI лагъайла, гада рази жеда.

Пакад юкъуз къариди вичин кIвале амай гъуьруькай пуд лаваш чрана, хциз рекъе твада. Къариди гададиз лугъуда:

- Чан хва, вал рекъе жувалай члехиди гъалтайтIа, стха лагъа, лап члехиди гъалтайтIа, буба лагъ. Мадни вуна рекъе гъалтайдаз лагъ: - Чан буба, чан стха, вун инал акъваз, зун къунши хуьруьз фена хкведа. Эгер ам акъваз тавуртIа, ваз адакай юлдаш жедач. Са къадар рекъиз фейила, вуна ви рекъин юлдашдиз лагъ: - Чан стха, ва я буба, заз гишин хъанва, ша, чна фу нен, лагъана, адав са лаваш гице. Эгер ада фу сад хътин къве чкадал пай авуртIа, адакай ваз юлдаш жеда.

Гъа икI, меслятар къалурна, къариди вичин хва яргъал сефердиз рекъе твада.

Алискер фена, фена, са булахдив агакъайла, адал вичелай яшдиз члехи са кас дуьшуьш жеда. Са къадар рекъиз фейила, Алискера и касдиз лугъуда: "Чан буба, вун

инал акъваз, зун и мукъув гвай къунши хуъруъз фена, хкведа”. ИкI лагъана, Алискер са тIимил рекъиз фена, куларив ацукъда. Къуъзуъ кас са герен акъвазна, ахпа, экъуъгъна хъиз, вичин рехъди фида.

Алискер мад са къадар рекъиз фейила, адал вичелай яшдиз са тIимил чIехи кас гьалтда. Абур гуъруъшмиш хъана, рекъе гьатда. Фена, фена, са къадар мензилдиз акъатайла, Алискера лугъуда:

- Чан стха, вун инал акъваз, зун и хуъруъз фена хкведа.

Рекъин юлдашди лугъуда: “Вач, стха, кIандатIа пака гъа и вахтунда къша, зун гъа инал жеда”.

Алискер фена са куларив ацукъда, ахпа са хейлин вахтунилай килигайтIа, рекъин юлдаш гъа алай чкадал алама.

Алискера вичи-вичик лугъуда: идакай заз юлдаш жеда.

Фу недай вахт хъайила, Алискера вичин юлдашдив са лаваш вугуда. Гададини лаваш дуъздаказ къве чкадал пайда. Алискера фикирда: “Идакай заз халис юлдаш жеда”.

Абур чуъл атлуз, дере атлуз физвайла, гадайрал гзаф яд авай са кIам гьалтда. Алискера кIвачелай хутлундайла, адан рекъин юлдашди лугъуда:

- Къведани кIвачер вучиз къежирда, за вун кIула къуна алудда.

Алискерай хвешивилин агъ акъатна, адаз вичихъ гила вафалу юлдаш, дуст, стха хъанвайди чир жеда.

Юлдашар са шумуд йикъан рекъиз фейила, абуруз дагъдин са чухурдай еке тIеквен аквада. Абур тIеквендиз гъахъайла, ина са кIвал хътин еке чкада гзаф мейитар аваз жеда къван.

Са гъвечи арадилаь абуруз инсанрин рахунрин ванер къведа ва гадайри тадиз къве мейитдал алай кафанар хутлунна, чпихъ галчукда, чебни мейитрин арайра чуънуъх жеда. Вич лугъумир, иниз атанвайбур пачагъдин хазина чуънуъхнавай къачагъар тир къван. Абуру хазина чпин арада пайна, амма чуънуъхай затIарик къизил къахмадин са турни кваз жеда. ЯхцIур къачагъдиз са тур гьикI пайда къван. Къачагърин чIехида лугъуда:

- Чна и туруналди мейитар яда, нивай мейит сад хътин кIусариз пайиз хъайитIа, тур гъадаз жеда.

Гъа и арада мейитдин са кIарабни гъилеваз Алискер кIвачел акъалтда. Къачагъриз ам чпин чан къачуз атанвай азраил хъиз хъана, гъар сад санихъ катда. Алискер, абурун гуъгъуъниз чукурдайла, са серин фуруз аватда. И фур акъван деринди тир хъи, инай масадан къумек галачиз экъечIун мумкин тушир.

Алискера вичи-вичик фикирда: “Икьван чIавалди заз юлдаш авай, гила ам зи вафалу дуст, стха ятIа, ада зун фура тадач”. И чIавуз Алискеран юлдашдини фикирзавай: “Эгер за Алискер фура туртIа, садазни чир жедач, пачагьдин хазинани вири заз жеда, зунни уьмуьрлух кеф-кефиятда дуланмиш жеда. Амма зи намусди и кар эхи ийидач. Санал фу-яд тIуьр, санал ксуз-къарагьай, заз вафалу дуст, стха хьанвай Алискер, къизилриз килигна, завай фура таз жедач”.

Ада ина авай къван кафанар кIватIна, сад-садак кутIунна еб туькIуьрна. Дустуни еб Алискерал вегьена, ам фурай ахъудна.

Къве гадани чпиз гьатай девлетарни гваз хуьруьз хьфена. Абуру къведани са хуьре яшамиш жедай меслятна. Абуру чпиз хьсан кIвалер эцигна, кIвал-югь дуьзмишна.

Вичин хва девлетарни гваз хтайла, къаридиз гзаф хвеша хьанай. Алискер лагьайтIа, вири девлетрилай багьа вафалу дуст жагьана лугьуз, къаридилайни шад хьанвай.

А къве дустуни санал мехьер ийизвай юкьуз, абур гьана туна, зун иниз хтана.

Ламра кIвачел акъвазна, инсанди ацукьна неда

Йикъарикай са юкьуз хандиз Малла Насрединак хуькуьриз кIан хьана. Вичин ярар-дустар галаз кIвале ацукьнавайла, ханди Малла Насрединаз эвериз туна. Малла гьасятда атана акъатна. КилигайтIа, хандин кIвале еке са къунагьлугъ ава. Мугьманар вири чпин чкайрал ацукьнавай Малла атайла, ибур садни юзанач. Имни, фена, къилди экIянавай са суфра аваз, гьадахъ ацукьна ва гьадал туькIуьрна эцигнавай затIар нез хьана. Гьа и арада гьиле са тике якни гваз, хан атана. Идаз вичин суфрадихъ ацукьна, хуьрек незвай Малла акурла, хьел атана ва адаз айгьамдалди агьур са гаф лугьун къетI авуна: “Малла, - лагьана ханди, - ваз чиз ламранни инсандин арада вуч тафават ава?”

Хандин квез ишара ийизватIа, гьадан гьавурда гьатай Маллади сиве якIун тике аваз кIвачел акъвазнавай хандиз маналудаказ килигна: “Ламра кIвачел акъвазна неда, инсанди ацукьна”, - лагьана, жаваб гана.

Ядни герек жедай къван

Са хуьруьнбуруз чпиз регьв эцигиз кIан хьанай къван. Ибуру са кIама регьуьн хандакIар эгьуьнна, анберар, чIутхварар туькIуьрна, цIар чIугуна, рак-дакIар дуьзмишдайла, са маса хуьруьнви, атана, и регьуьн виликай тIуз физ хьана: им, салам тагана, элячIна фена. - Ибурукай сада адаз къулухъ эвер хгана, жузуна: “Я стха, вун мусурман тушни, вуна салам вучиз ганач?” Ада, хуьурена, лагьана: “За салам гайиди вуч тир, квез цин ванцин гьилляй ван хьанач ман, за гьикIин?” Ида икI лагьайла, ибур мягьтел хьана, им адаз, ам идаз килигна, эхир сада лагьана: “Ваъ ядаяр! Ядни герек жедай къван. Бес им чна сифтеда вучиз фагьумначир?”

Шкъакь Пирим

Шкъакь Пирим лугьур са кас хьана къван: имни гзаф мишекъат, мискьи са итим тир. Идан мишекъатвал, шкъакьвал виридаз машгьур хьана. Йикъарикай са юкьуз идан

Квализ са мугьман атана. Ида хуш-бешна, мугьмандин вилик чай гъана эцигна. Шекердин клусар мухан тварар хътин гзаф куьлуьбур хъуниз килигна, и мугьманди кьвед-кьвед, пуд- пуд къачуз, сивиз вегьена. Шкъакъ Пирима хъел кваз вичин сас регъез хъана. Мугьманди са истикан чай хъвана, ида чуькьнач. Кьвед лугьур истикан хъвадайла, ада мад и саягъ кьвед-кьвед, пуд-пуд клус къачуз, сивиз вегьена. Эхир, Шкъакъ Пирима, акъвазиз тахъана, лагъана:

- Я стха, жузун айиб тахъуй, куь хуьре кьейибур сура са- сад твадани, кьве-кьвед?
- Валлагъ Пирим халу, - лагъана мугьманди, - чи хуьре, члехибур кьейила, гьар сад са сура, гъвечибуьр кьведни, пудни са сура твадай адет ава.

Гъарам затлуьнин эхир гъам я

Кваса яшамиш жезвай куьчеда нек маса гузвай са кас авай. И касди гъамиша, некледиз яд яна, маса гузвай. Квасади адаз са шумуд сеферда несятар ганатлани, ада япалайни авунач.

Са юкъуз нек гузвай касдиз, - сел атана ви калер тухвана, - лагъана, хабар гана. И хабар галуькьайла, а кас гзаф гъамлу хъана. И кар акур Квасади адавай хабар къуна:

- Вун икъван пашман вучиз я?
- Сел атана, зи калер тухвана.
- И кардин патахъай фикир авун герек туш. Гъарам затлуьнин эхир гъам я.

Гъикл хъайитлани рахада

Са юкъуз Кваса вичин гъвечи гадани галаз рекъиз экъечина. Гада ламрал акъадарна, вич яхдиз физвай. Рекъе дуьшуьш хъайибуру гьарда вичиз кландай гафар лугъузвай.

- Пагъ, им аку, гъвечи аял ламрал акъадарна, вич яхдиз физва.

И ван хъайи Квасади, халкъ рахун тавурай лагъана, гада авудна, вич ламрал акъахна, рекъе гъатна.

Рехъди физвайбуру и агъвалат акуна: “И касдиз регъуь тахъун аку, члехи итим хъана, вич ламрал алаз, гъвечи гада яхдиз тухузва”, - лагъана.

- И инсанрин гъилляй зи къил бизар хъана, - лагъана, Квасади вичин гадани ламрал ахъадар хъувуна.

Са къадар рекъиз фейидалай къулухъ, дуьшуьш хъайи маса инсанар виликанбурулайни гзаф рахаз хъана:

- И къуьзуь касдихъ эсиллагъ инсаф авайди туш. И чими залум юкъуз гъайвандин язух татана, кьведни акъахна, физва. “Ша, чан хва, чун кьведни, эвичина, яхдиз фин, ибуру чалай гъил къачудач”, - лагъана Квасади.

Рекъе дуьшуьш хъайи маса инсанри: “Лам ахъайна, яхдиз физвай ибурун акъулдиз килиг”, - лугъузвай.

И гафари зегъле тухвай Квасади: “И инсанар гьикI хъайитIани рахадайбур я, ша чун ламрал ахкъах хъийин”, - лагъана, къведни ахкъах хъувуна, еримиш хъана.

Пул вахчу, заз гежзава

Са юкъуз Малла Несредин жемьтар алай кимел ацукънавайпкъван. И кимел са къучи гадани жеда. Малла Несрединални чIарар алай еке хпен бармак алай къван. И бармак гададиз хуш атана. Вуч ятIани ида, гъилиз куьс гана, Малла Несрединан къилиз са пем вегъена: “Им вуч хъуьтуьлди я, Малла” - лагъана. Инал алай итимар вири хъуьрена, имани кавхадиз арза гуз фена. Кавхади а гададиз эверна, ам жерме авуна. “Жермедин вад манат Малла Несрединав вахце”, - лагъана, буйругъна. Гада Малла Несрединаз вад манат гъиз кIвализ хъфена. Малла Несредина гъа гуьзетна, амма гада хтанач. Тахтайла, ида: “Ма, пул на вахчу, заз гежзава”, - лагъана, гъилиз куьс гана, кавхадин кукIваз са пем чуькъвена, вич хъфена.

Малла Несрединан кIел

Малла Несрединаз хъана къван са кIел. И кар чир хъана жегъилриз; ибуруз гъар тегъердалди идан кIел нез кIан хъана. Са юкъуз ибуру адаз лагъана: “Малла Несредин, пака эхир заман я, ша чна ви кIел нен!” Малла Несредина лагъана: “Хъсан я, нен ман!”

КIелни къачуна, ибур вацIун къерехдиз фена. Югъ гзаф чимиди хъана. КIел тукIуна, ргадайла, ибуру вирида хутIунна чпин гинибашар, Малла Несрединан мукъув туна, эхъвез фена. Ибур фенмаз, Малла Несредина ибурун гинибашар кIватIна, цIуз вегъена. Элкъвена жегъилар, хтайтIа, гинибашар амач. Ибуру лагъана: “Я Малла Несредин, чи гинибашар гъинва?” Ида лагъана: “За абур цIуз вегъена”. “Вучиз?” “Ваъ, - лагъана Малла Несредина, - пака эхир заман жедайла, куьне гинибашрикай вуч ийида?”

Инанмиш туштIа, гъисаба

Садра Касбубади фекъидиз:

- Вуна къилел къведай крарни, хъсан-писдини лугъуда. Бес чи вилик квай автIа тама шумуд тар аватIа лагъ тIун, фекъи?
- Вуна закай ягъанатармир. Гъамни чир жедай кIвалах яни?
- Эхъ, фекъи, чир жедай кIвалах я, заз чида.
- Бес лагъ тIун.
- А тама дуьм-дуьз ви чурудал гъикъван чIарар алатIа, гъакъван тарар ава. Инанмиш туштIа, вач, гъисаба.

Хатадай винел акъатда

Садра Касбубади вичин къунши фекъидивай жузуна:

- Мад чун къуншияр я къван, заз дуъз лагъ, вуна вацра гьикъван закат къачузва?
- Лап дуъм-дуъз лагъайтла, гъа жув дуланмиш жедай къван.
- Гила вуна дуъз лагъана, фекъи. Бес вуна фекъивал женнетда чка авун патал ийизвайди я лагъаначирни?

Фекъидин рангар дегиш хъанай.

Касбубадин бахт

Касбубади са къарпуз къачуна, ам атлана. Къарпуз чигди, лацуди хъана. И кар акур Касбубади вичин патав гвайбуруз лагъана:

- Аллагъдиз шукур хъурай! Гъар гъи кардал хъайитлани зи бахт чулав тир. Гена и къарпуз хъайитлани зи бахтуниз лацуди акъатна!

Муъштерияр къватун патал

Са юкъуз Касбуба цлару пекер алукина, чинни чулаварна, алишвериш авун патал базардиз фена. Касбубадин и гъал акур дустарикай сада лагъана:

- Им вуч беябурчивилин акурнар я вал алайди, я Касбуба?

Касбубади жаваб гана:

- Пекер за муъштерияр жуван къилел къватун патал алукинавайбур я. Чин лагъайтла, муъштерияр алцурардайла, регъувилляй яру тахъун патал чулаварнавайди я.

Сад - гъуцари, сад - дидеди

Касбуба гъвечиди тирла, адаз къуншидин аял дидедиз хъайи цлуд йис тамам хъунин шадлухдиз эвернай.

- Цлуд йис идалай вилик зун чи хзандиз гъуцари гана! - лугъуз, вичин тарифарна къуншидин аялди.

Касбубадиз и кар даклан хъана. Къвализ хтайла, ада вичин дидедиз лагъана:

- Бес зунни гъуцари гайиди тушни, бес заз куъне ахътин межлис вучиз туькюьрзавач?
- Ваъ, - лагъана дидеди, - вун гъуцари гайиди туш, дидеди хъайиди я!

Къел квачир як тлуьрла

Са сеферда Касбуба къуншидихъ галаз мукъваллай са хуьруьз физвай. Абур тамай тлуз фидайла, къуншидиз таран хилел зурба са къуш акуна.

- Вун инал акъваза, за, тараз акъахна, а къуш къан, - лагъана къуншиди ва ам тадиз тараз акъахиз башламишна.

- Аkl ятlа, зани кьел гваз хквен, - лагъана Касбубади, вичин къунши и чlуру ниятдилай элкъуьриз тахъайла.

Ам хуьруьз хтана. Са вахтундилай хтай Касбубадиз вичин къунши, зурзаз, таран кланик акуна.

- Вавай за кьел гваз хкведалди гуьзлемиш хъаначни? Кьел квачир як тlуьрла, руфун тlа жедайди ваз чидачирни, язух?- лагъана, Касбубади тарай аватна клвач ханвай къуншидиз.

Регуь заманадиз хъурай

Са вахтара кесибвиляй Касбубадин пекер гзаф цlару хъанвай, бижгъеррин арадай адан яклар аквазвай.

- Я Касбуба, вун чlехи итим я. Яклар экъисна къекъез ваз айиб тушни? - хабар къуна сада.

Касбубади адаз иkl жаваб гана:

- Заз вучиз регуь жеда къван! Къуй зун и гьалдик кутунвай заманадиз регуь хъурай!

Бес вуна ваз гьисабар чидач лугъузвай хьи

Касбуба, аял тирла, гиле таза хран фу къуна рекьел экъечlна. Къунши аялар адан кьилел клватl хъана. Адани, хъфена клвале чанахда авай фар гъана, аялриз пайна. Нянихъ хзандин суфрадал фу гъиз феи дидедиз, чанахда тек са фу амаз акуна.

- Ина амайди тек са фу я хьи, бес вад фу гьиниз фена?
- Вуна бес ваз гьисабар чидач лугъудай хьи? - жаваб гана гъвечlи Касбубади.

Аллагъдикай хъелнава

Касбуба мисклндиз фидайбурукай тушир. Хуьруьн фекьиди адаз лагъана:

- Гъич хъсан карзавач вуна, мисклндиз атана аллагъдиз зикрияр ая, ам аллагъдин клвал я эхир.
- За аллагъдикай хъелнава! Ам вич садрани зи клвализ атайди туш!

Жуван вацl

Къизгъин ихтилат физвай арада, итимрикай сада Касбубадивай хабар къуна:

- Касбуба, ваз чиз и дуьняда авай вацlарикай лап чlехиди гьим я?

Касбубади жаваб гана:

- Гьелбетда, Самур! Гьардаз жуван вацl чlехиз акун лазим я.

Ламран члал ламраз хъсан чир жеда

Садра кавхади вич гзаф чирвилер аваз къалурун патал, къил агъузна акъвазнавай лам къалурна: “Адаз вич галатнава лугъуз кланзава”. Касбубади: “Ламран члал ламраз хъсан чир жеда”, - лагъана.

Ламрал акъахна, кал вилик кутуна, багъдиз

Папар гъиз рахкурзавай сада Касбубадивай жузуна:

- Касбуба, вун дуьньядин кваллахрай къил акъатнавай итим я. Заз бегенмиш хъанвай дишегълирикай садаз лам, садаз кал, садазни багъ ава. Ваз чиз за гъикI авуртIа хъсан я?

- Вун, дуст кас, ламрал акъахна, кални вилик кутуна, багъдиз алад!

Регъуь хъайи итимди къил чиле туна.

Цегърез салам

Садра вичин хуьруьнвийрихъ галаз чара хуьряй тIуз фидайла, Касбубади мискIиндин цлахъ акъвазнавай цегърез салам гана. Хуьруьнвийри: “Я Касбуба, мад цегърезни салам гудайди туш гъа?” - лагъайла, Касбубади жаваб гана: “Я стхаяр, чуру акурла заз а цегъ хуьруьн феки, крчар акурла, кавха хъиз хъанай”.

Пакагъан вечерелай къенин кака хъсан я

Касбуба са хуьре мугъман жеда. Ам гъикI ятIани миски са касдин кIвализ аватда. Вахт физвай, анжах вилик са затI къевезачир. КIвалин иесиди лагъана: “Валлагъ, стха, къе йифиз вун заз мугъман амукънайтIа, пака за ваз верч тукIвадай”. КIвалин иеси мискиди тирди чир хъайила, Касбубади лугъуда: “Пакагъан вечерелай къенин кака хъсан я”.

Хийир гъамиша садаз жеч хьи

Ханди садра Касбубадивай хабар къуна.

- Ички хъун хийир яни, зиян?

Касбубади жаваб гана:

- Хан, вун сагърай, итим-итим ава, и кар суфрадихъ чир жеда.

Ханди гъасятда вичин тIваруниз лайих суфра ахъайна, гъилибанриз буйругъна. Са акъван вахт алатнач, суфрадал чехир, кабаб гъазур хъана. Нез, хъваз, кефиниз акъатнавай ханди манияр лугъуз, къуьлер ийиз эгечIа. И чIавуз Касбубади лагъана:

- Акъазвани, хан, чехирдикай гъикъван хийир аватIа. Ам ваз лап кутугнава.

Гьаклани кьиле гар авай хан, Касбубадин тарифдин гафари генани вич-вичелай алудна. Ам заха хьана. Ада вичин хазинадардиз лагьана:

- И акьуллу Касбуба, кьизилар гана, рекье хутур!

Хуьруьз хтай Касбубади а кьизилар кесибриз пайиз башламишда. Пиянвал алахьай ханди, тадиз балкландал хкаж хьана, Касбубадив агакьарна.

- Я ахмакь, бес вуна ичкидикай хийир ава лагьанай хьи!
- Хан, вун сагьрай, хийир гьамиша садаз жеч хьи!

Я йиф тахьуй, я югь

Садра Малла Несредина Касбубадиз чар кхьена, адавай тлалабна: “Касбуба, Лезгистандай заз ахьтин жунгав жагьура хьи, я яруди тахьуй, я чулавди тахьуй - са гафуналди ахьтин ранг хьуй хьи, садавайни “ихьтинди я”, “ахьтинди я”, лугьуз тахьуй”.

Касбубади жавабдин чарче кхьена: “За вуна лугьузвай хьтин жунгав къачуна гьазурнава. Са ахьтин члавуз хутах хьи, я йиф тахьуй, я югь”.

Азан

Йикъарикай са юкьуз Малла Несредина сив хвена, и юкьузни им кьунши хуьруьз физваз хьана. Няниз сив хкудун патал гьебеда са кьве фуни туна, им рекьиз экъечина. Са къадар рекьиз фейила, идаз гишин хьана, югьни атана нисини хьана. Эхир, гишила акьвазиз тахьайла, ида вичи-вичикди лагьана: “Уьмуьраллагь, и зи яшинда за сив хуьн тавур, кье и рекье авайла хуьдани? Ваъ и адетар эцигайбур гурбагур хьуй!” Гьебедай фу акьудна, нез башламишна. Гьа и арада анихьай са пуд кьуьзуй итим атана. Ибуру, тажуб хьана, лагьана:

- Я Малла, им сив хуьнин варз тушни? Гьич азан таганмаз сив хкудун жедай кар яни? Ваз утанмиш тушни фу нез? Бес вуна чун алдатмишиз, чав вучиз сив хуьз тазва?

- Заз азандин ван хьана, гьаниз килигна за сив хкудна, - лагьана Малла Несредина.
- И чаз тахьай азандин ван ваз гьинай хьана, я Малла? - лагьана жузуна кьуьзуйбуру.

Гьа и арада Малла Несрединан ламра, кьил цава кьуна, ар ягьиз башламишна. “Квез ван хьаначтла, ингье, яб акала, гьикьван хьсан азан гузватла аку”, - лагьана Маллади.

- Я Малла, вун аси жемир, ам азан туш, ам ламра язавай ар я, - лагьана кьуьзуйбуру.
- А чи фекьийри гузвай азандилай и ламра ягьизвай ар вишбара хьсан я, - лагьана, жаваб гана Малла Несредина.

А чкадал циф алай

Йикъарикай са юкъуз Малла Несредина экуънилай няналди пер ягъиз хъана. Къуншийриз пара и кар аламат хъана. “Я Малла, вуна иниз пер вучиз язава?” “Санал йифиз са къизилар кутуна, гила абур гъат хъийизмач”. “Бес вуна лишанар эцигначни?”

“А чкадал циф алай”, - лугъуда Малла Несредина.

Фекъини чубан

Йикъарикай са юкъуз цавук, чилик пай квачир гзаф кесиб са кас къена. Идан мукъвабуру, фена, фекъидиз лагъана:

- Чан фекъи, ваз минет хъуй, ша, атана, вуна и чи мейит кучук.

Фекъиди, ам кесиб яз, вичиз затI жагъин тийидайди чир хъана, багъна авуна, лагъана:

- Куъне багъишламиша, зи паб азарлу я, аялризни килигдай кас авач; зун къе кадач, куъне са мадара авуна, кучукна тур.

Ибуруз фекъидин гъилле чир хъана, пашмандиз хъфена, ибуру са сухтадиз эвер гана, чпин къейиди кучукна. И агъвалатдикай виридаз хабар хъана, вирида фекъидиз нянет авуна. Са чубандиз хъел атана. Ада вичи-вичикди лагъана: “Хъсан я, кицин хва фекъи, за ваз вучзатIа аку!”

Са юкъуз и чубандин са кици къена, кицин винел са лит вегъена, им фекъидин патав фена.

- Чан фекъи, ятахдал серкердин чубанрикай сад къенва, вуна, исятда атана, ам кучукна кIанда, - лагъана чубанди фекъидиз.

Фекъидиз, им хийир квай чка я лугъуз, са тIимил хвеши хъана, амма ада, вичин шадвал винел акъуд тавуна, лагъана:

- Огъо!... вуч пис кар хъанани, чан хва... ам вучиз къена? Де ша, чна тадиз фена ам кучукин.

Ибур ятахдал фена агакъайла:

- Вуна зун багъишламиша, чан фекъи, заз анал лугъуз регъуь хъана; къенвайди чубан туш, кици я, - ам серкердин рикI алай кици я, - лагъана, чубанди лит алудна къалурна.

Фекъиди, хъел атана, лагъана:

- Я хзан текъейди, вун дели хъанвани, вахъ вуч хъанва?... Эхир кицин винел дуъаяр ийиз жедайди яни... Вун аси вучиз, хъанва?...

- Пагъ, чан фекъи, ваз а рагъмет хъайиди ақунайта... Ам гзаф регъимлу, акъуллу са киці тир, адал серкердин гзаф рикі алай; серкерди заз лагъанвай: “И киці къейила, фекъидиз са пуд гъерни гана, капі элягъиз туна, дуъаяр ийиз туна, кучук”, - лагъана ишез-ишез чубанди.

Пуд гъер гуда лагъайла, хвеши хана, фекъиди лагъана:

- Ваъ, вичиз аллагъди рагъмет авурай, ахътин хъсан киці дугъриданни дуъайралди кучук тавун дуъз туш.

Ида капі эляна, дуъаяр авуна, киці кучукна; ахпа идаз чубандивай пуд гъер клан хъана. Чубанди идаз лагъана:

- Бес вуна кучук тавур а флан кесиб кас и серкердин кицікни квачирни? Эхир, киці капі эляна, кучукдай заті яни? Вибур вири тапарар я, вун гъарамзада я; мад чун садни ви гафунихъ ягдаач, - лагъана, вичин гъилевай чумахъ юзурна.

Фекъи ламралай аватай хъиз хъана.